

UC-NRLF

B 2 876 026

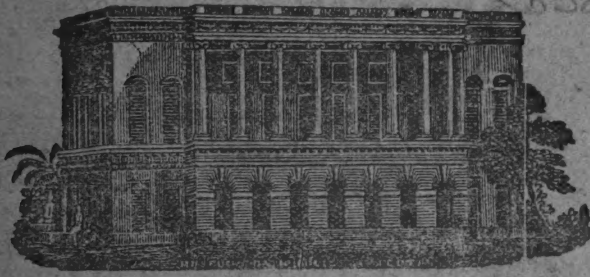
123:2:1-3

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 768.

146d
123:2:1-3
730
B582

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

द्वितीयभागरूपम् ।

न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्
महामहोपाध्यायवचिदत्तकृत-मकरन्दोद्भासित-वडैमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितम्]

NYAYA-KUSUMANJALI-PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.

VOLUME II.

FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1890.

NOV 14 1932

CV

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each ..	Rs	1	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	4	14
Anu Bhāshyam, Fasc. I	0	6
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	2	4
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Āsvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/	2	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12
Brihaddevatā, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Bṛihaddharma Purānam, Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Bṛihat Saṁhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—6 @ /6/ each	22	8
Ohhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kaushitakī Brahman Upanishads, Fasc. II	0	6
Kūrma Purāna, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Manuṭikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8
Mīmāṁsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV	0	6
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I	0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	8	4
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandakī, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8
Nyayabindutika (Sans.)	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	0	6
Nyāya Karmājñāli Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 Vol. II, Fasc. 1 @ /6/ each	2	10
Parīśiṣṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of Cover.)

कुसुमाञ्जलौ ।

चतुर्थः स्तवकः ॥

(t. p. iii no. 3)

ननु सद्दीश्वरज्ञानं न प्रमाणं, तल्लक्षणायोगात् ।
अनधिगतार्थगन्तुस्तथाभावात् । अन्यथा स्मृतेरपि
प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च नित्यस्य सर्वविषयस्य
चानधिगतार्थता, व्याघातात् । अचोच्यते ।

अव्याप्तेरधिकव्याप्तेरलक्षणमपूर्वदृक् ।

सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वादिति चतुर्थीं विप्रतिपत्तिमुत्थापयति ।
नृत्ति । गन्तुर्बोधकस्य । अनधिगतार्थगन्तुत्वञ्च (१) फलप्राक्कालिक-
समानाधिकरणज्ञानाविषयविषयकत्वम् । वेदो न प्रमाणमप्रमाऽनुभव-
मूलकत्वादिति भावः । तदेतल्लक्षणं यथार्थत्वेन विशेषितं न वा ?
आद्ये प्रमाभूतधारावहनबुद्धावव्यापकम्, अन्ये च भ्रमेऽतिव्याप्तिरि-

(१) ननु पराधिगतेऽप्यर्थे परस्य प्रमोत्पत्तेरनधिगतार्थगन्तुत्वं तत्राव्याप्त-
मत आह ऋषेति । उत्तरकालीनस्वप्नावमादायाव्याप्तेराह कालि-
कान्तम् । एतावता किमिदं आह वेद इति । वद्यप्येवं भट्टस्य
स्वतोऽविद्धि, तथाप्येवमप्रमाऽनुभवमूलको वेदः स्यात् तथाचाप्र-
माणं स्यादिति तर्कविधयेतद्द्रष्टव्यम् ।

यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते ॥१॥
न ह्यधिगते अर्थे अधिगतिरेव नोत्पद्यते, कारणा-

त्याह । अत्राप्येति । दृक् दर्शनं, भावपरंतया । अनधिगतार्थ-
विषयकत्वं न लक्षणमित्यर्थः । स्वमते (१)प्रमाणलक्षणमाह । यथा-
र्थेति । अत्रोक्तदोषाभावादित्यर्थः । ननु यथार्थानुभववद्दुयथार्थ-
स्मृतिरपि प्रमा किं न स्यात्, यथार्थत्वस्यैव तन्त्रत्वादनुभवत्वस्य
व्यर्थत्वादित्यत आह । अनपेक्षतयेति । स्मृतेर्याथार्थ्येऽपि (२)स्वकारणी-
भूतान्यूनानतिरिक्तविषयकानुभवयाथाथ्यापेक्षा, न त्वनुभवस्येत्यर्थः ।

(१) प्रमायेति प्रमाणलक्षणमित्यर्थः ।

(२) नन्वेवमनुभवोऽपि प्रमा न स्यात्, तस्यापि विशेषलक्षणादिसापे-
क्षत्वादित्यत आह स्वकारणीभूतेति । एतच्च धारावाहिके तादृश-
पूर्वज्ञानयाथाथ्यापेक्षयाथार्थतया उत्तरकालेऽतिथ्याप्तिवारणायान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वेन कारणात्वं विवक्षितम् । तस्य च विशेषण-
मात्रविषयतया तथात्वमिति गोक्तदोषः । न च तत्सापेक्षमेव
याथार्थं तस्येति वाच्यम् । तत्सापेक्षत्वं हि तन्नियतत्वम् । तच्च तत्रापि ।
स्मृतावपि तदेव तत् । किङ्कज्ञानयाथाथ्यापेक्षित्वमादायातिथ्याप्ति-
वारणायान्यूनैति । वस्तुतः पूर्वोक्तातिथ्याप्तिवारणार्थमपि तत् ।
अनतिरिक्तपदं चिन्त्यम् । अतएव परिमले नास्तीति । किञ्च
स्मृतावपि पूर्वानुभवस्यान्यूनविषयतयैव जनकत्वम् । अतिरिक्त-
विषयानुभवादपि तदंशे संस्कारानुद्बोधे स्मृतिदर्शनात् । एवञ्च
वक्तृवाक्यार्थज्ञानयाथाथ्यापेक्षित्वमादाय श्राब्दानुभवेऽतिथ्याप्तिरित्यपि
चिन्त्यम् ।

नामप्रतिबन्धात् । न चोत्पद्यमानाऽपि प्रमातुरनपे-
क्षितेति न प्रमा, प्रामाण्यस्यातदधीनत्वात् । नापि
पूर्वाविशिष्टतामात्रेणाप्रामाण्यम् । उत्तराविशिष्टतया
पूर्वस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तदनपेक्षत्वेन तु तस्य
प्रामाण्ये तदुत्तरस्यापि तथैव स्यादविशेषात् । चिन्ने
कुठारादीनामिव परिच्छिन्ने नयनादीनां साधकत-
मत्वमेव नास्तीत्यपि नास्ति, फलोत्पादानुत्पादाभ्यां
विशेषात् । तत्फलं प्रमैव न भवति, गृहीतमात्र-
गोचरत्वात् स्मृतिवदिति चेत् । न । यथार्थानु-

अतदधीनत्वात्, प्रमात्रपेक्षाऽनधीनत्वादित्यर्थः । पूर्वाविशिष्टता, पूर्व-
ज्ञानान्धुनानतिरिक्तविषयतेत्यर्थः । यदि चोत्तरज्ञानापेक्षं पूर्व-
ज्ञानमिति स्वविषये तत् प्रमाणं, तदा पूर्वज्ञानानपेक्षमुत्तरमपि
तथेत्याह । तदनपेक्षत्वेनेति । यद्यप्युत्तरज्ञानं विशिष्टज्ञानत्वेन विशे-
षणज्ञानात्मकपूर्वज्ञानापेक्षम्, (१) अन्यथा सामग्रीतौल्ये धारावाहि-
धियां क्रमो न स्यात्, तथापि विशेषणमात्रविषयतया तथा, न
विशिष्टविषयतयेति भावः । फलोत्पादेति । चिन्ने चिदा न सम्भ-

(१) अन्यथेति यद्यपि विशेषणज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् तथापि क्रमासम्भवः,
तथापि फलबलेन तत्तद्विशेषणज्ञानत्वेन विशेषणसामग्रीत्वमिति क्रम-
इति भावः । न च स्वरूपसत्त्वमिच्छत्योत्पत्तिकत्वेन क्रमः, साम-
ग्रीतौल्ये तदेव नेत्याशयात् ।

भवत्वनिषेधे साध्ये बाधितत्वात् । अनधिगतार्थत्वे सिद्धसाधनात्, साध्यसमत्वाच्च । व्यवहारनिषेधे तन्निमित्तविरहौपाधिकत्वात्, बाधितत्वाच्च । न चानधिगतार्थत्वमेव तन्निमित्तं, विपर्ययेऽपि प्रमाव्यवहार-प्रसङ्गात् । नापि यथार्थत्वविशिष्टमेतदेव, धारावहन-

वति, ज्ञाते तु ज्ञानान्तरं सम्भवत्येवेत्यर्थः । साध्यसमत्वादिति । प्रमात्वाभावस्य गृहीतमात्राहिलरूपतया साध्याविशेषादित्यर्थः । व्यवहारेति । प्रमाशब्दवाच्यत्वव्यतिरेके साध्ये तत्प्रवृत्तिनिमित्तरहितत्वमुपाधिरित्यर्थः । न चायमुपाधिः साधनाव्यापक इत्याह । न चेति । धारावहनेति । (१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षाधारस्तृतीयः क्षणस्तदिन्द्रियार्थ-

(१) तृतीयक्षणे इति सन्निकर्षापेक्षया । एवञ्च विनश्यदवस्थप्रथमज्ञानाधारत्वेनार्थान्तरप्रसङ्गनिरासाय मध्ये उत्पत्तीति । व्यासङ्गाधारक्षणे व्यभिचारवारणाय अव्यासङ्गेति । यद्यपि तदा ज्ञानमुत्पद्यत एव, तथापि तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानाभावाद् व्यभिचारः ।

यद्यप्येवं व्यासङ्गाभावस्यापि हेतुत्वाद् यावत्सहकारौत्पादिविशेषणाभावादेव न व्यभिचार इति तद्वैयर्थ्यम् । अन्यथा तदा ज्ञानोत्पत्त्यवश्यम्भावापत्तेः । तथापि तदतिरिक्तयावत्सहकारिविवक्षापक्षे तद्गृह्यम् । प्रतिबन्धकाभावकारणतावच्छेदकत्ववादिमतेनेदमित्यन्ये । आलौकादिकिञ्चित्सहकारिविरहदशायां व्यभिचारादाह यावदिति । साकल्यसमवधाने इत्यर्थः । सन्निकर्षोत्पत्त्याधारक्षणे व्यभिचारादाह अनाद्येति क्षणविशेषणम् । इन्द्रियपदं तदिन्द्रियपरम् । अतोनेन्द्रियान्तरसन्निकर्षमादाय व्यभिचारः । ज्ञानोत्पत्त्याधारेन्द्रियेव्यभिचारादाह क्षणेति ।

बुद्ध्यव्याप्तेः । न च तत्तत्कालकलाविशिष्टतया तत्राप्य-
नधिगतार्थत्वमुपपादनीयं*, क्षणोपाधीनामनाकल-
नात् । न चाज्ञातेष्वपि विशेषणेषु तज्जनितविशिष्टता
प्रकाशते इति कल्पनीयं, स्वरूपेण तज्जननेऽनागता-
द्विशिष्टताऽनुभवविरोधात् । तज्ज्ञानेन तु तज्ज-
नने सूर्यगत्यादीनामज्ञाने तद्विशिष्टताऽनुत्पादात् । न

सन्निकर्षजज्ञानोत्पत्त्याधारः अथासक्तमनसो यावत्सहकारिसाकल्ये
सत्यनाद्येन्द्रियसन्निकर्षाधारक्षणत्वात् द्वितीयक्षणवदिति धारावहन-
बुद्धौ मानमाहुः ।

ननु सूर्यगत्यादिरूपकालावच्छेदकोपाधिविशिष्टतत्तदर्थविषय-
त्वेन तासामप्यधिकविषयकत्वम्, एकस्मिन् क्षणे यौगपद्यनिषेधेन
तस्यावश्यकत्वादित्यत आह । न चेति । घटोऽयं घटोऽयमित्यादि-
बुद्धिधारायां विषयभेदानुपलम्भात् ज्ञानायौगपद्यं स्वरूपसत्कमिक-
क्षणभेदमादायेति भावः । उपाधयो यदि स्वसत्तया विशिष्टतां
जनयेयुः, तदाऽनधिगतधर्माणामविद्यमानतया तद्विशिष्टताऽनुभवो
न स्यादित्याह । स्वरूपेणेति ।

अथ स्वासत्त्वेऽपि ज्ञानसत्तया ते तां जनयन्ति, तत्राह । तज्-
ज्ञानेति । नन्वसन्तस्ते सत्तामात्रेण नासन्तस्य स्वज्ञानसत्तया तां
जनयन्तीति मोक्तदोष इत्यत आह । न चैतस्यामिति । एतस्यां वि-

* तत्राप्यनधिगतगन्तव्यमुपपादनीयम्,—इति क्रो० ।

चैतस्यां प्रमाणमस्ति । नन्वनुपकार्यानुपकारकयोर्विश्लेषणविश्लेष्यभावे कश्चमतिप्रसङ्गो वारणीयः ? व्यवच्छिन्तिप्रत्यायनेन* व्यवच्छिन्तौ स्वभावेन । अन्यथा तत्राप्यनवस्थानादिति† ।

शिष्टतायाम् । विशेषणविशिष्टभावानुपपत्तिं तत्र मानमाह । नन्विति । विशेषणेन विशेष्ये विशिष्टताऽऽख्यधर्मात्प्रादानं विनैव स्वसम्बन्धादेव व्यावृत्तिबुद्धिजननेन तदुपपत्तिरित्याह । व्यवच्छिन्तीति । न च विशिष्टज्ञाने सा भासते, विशेषणविश्लेष्यसम्बन्धातिरिक्तायास्तस्या अननुभवात् ।

ननु चाभावविशिष्टबुद्धेर्विशिष्टज्ञानत्वात् संयोगादिबाधेन वैशिष्ट्यमेव सम्बन्धो विषयोऽस्तु । मैवम् । तद्धि प्रत्यभावव्यक्ति भिन्नमभिन्नं वा ? आद्ये तत्तत्स्वरूपरूपा विशेषणतैवास्तु किमनन्तवैशिष्ट्येन । अन्ये घटाभाववति पटवति पटाभावधीप्रसङ्गः, घटाभावपटाभाववैशिष्ट्ययोरभेदात् । तद्वैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि तत्र पटाभावोनास्तीति चेत् । न । पटाभावाभावस्य भावत्वे पटस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्य हेतुत्वात्, तस्य च वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तत्र सत्त्वात् । अभावत्वे च^(१) तस्यापि वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तत्र सत्त्वात् । न चाभावेऽपि समवायएव सम्बन्धः,

* प्रत्ययेन,—इति क्री० ।

† तत्राप्यनवस्थानादिति,—इति आ० ।

(१) अभावत्वे चेति अभावात्मनः पटाभावाभावस्य वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तत्र स्वीकारे तस्यापि घटाभावस्यापि तेनैव सम्बन्धेन सत्त्वं स्यात्, वैशिष्ट्यस्यैकत्वाद्भुपगमादित्यर्थः । अधिकं प्रत्यक्षप्रकाशे ।

ज्ञाततैवोपाधिरिति चेत् । न । निराकरिष्यमाण-
त्वात् । तत्सद्भावेऽपि वा स्मृतेरपि तथैव प्रमाण्यप्रसङ्गात् ।
जनकागोचरत्वेऽप्युत्तरोत्तरस्मृतौ पूर्वपूर्वस्मरणजनि-
तज्ञातताऽवभासनात् । अस्तु वा प्रत्यक्षे यथा तथा,
गृहीतविस्मृतार्थश्रुतौ का वार्त्ता* । अप्रमैवासाविति

तत्साधकविशिष्टबुद्धेरविशेषादिति वाच्यम् । समवेतकार्थत्वात्
ध्वंसनाग्रे पटाद्युन्मज्जनप्रसङ्गात् । न च तत्र भावत्वं तन्त्रं, गौरवात्
वैपरीत्यापत्तेरिति सङ्क्षेपः ।

ज्ञाततैवेति । पूर्वपूर्वज्ञानाहितज्ञातताविशिष्टमुत्तरोत्तरज्ञान-
विषय इत्यनधिगतार्थतैव धारावहनबुद्धीनामित्यर्थः । तत्सद्भावेऽ-
पीति । स्मृतिव्यावृत्त्यर्थमनधिगतेति व्यर्थविशेषणम् । तेनापि च
न तद्भवच्छेदः, तत्रापि कारणीभूतानुभवजनितज्ञाततासत्त्वेनानधि-
गतार्थताऽनपायादित्यर्थः ।

अथ स्मृतेर्जनकज्ञानविषयमात्रविषयत्वात् सा स्मृतौ न भासते,
(१) तथापि पूर्वपूर्वस्मृतिजनितज्ञातताविशिष्टस्योत्तरोत्तरस्मृतौ भाना-
दनधिगतार्थत्वसत्त्वादित्याह । जनकेति । न च स्मृतता नोत्तरोत्तर-
स्मृतिविषयोऽनुभवाविषयत्वादिति वाच्यम् । धारावहनबुद्धावप्युत्त-
रोत्तरबुद्धेः पूर्वपूर्वज्ञानाहितज्ञाततासमानकालोत्पत्तिकत्वेन तत्रापि
तद्विषयत्वाभावापातादिति भावः ।

* का गर्तिः,—इति श्री० का० ।

(१) तथापीति यद्यपि जनकागोचरत्वमत्रापि तुल्यं, तथाप्यनुपदमेवाऽऽह
परिहरिष्यतीति ध्येयम् ।

चेत् । गतमिदानीं वेदप्रामाण्यप्रत्याशया । न ज्ञानादौ
 संसारे स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यार्थः केनचिन्नावगतः ।
 सन्देहेऽपि प्रामाण्यसन्देहात् । न च तत्रापि काल-
 कलाविशेषाः परिस्फुरन्ति । न चैकजन्मावच्छेदपरि-
 भाषयेद् लक्षणं, तत्राप्यनुभूतविस्मृतवेदार्थं प्रति अप्रा-
 माण्यप्रसङ्गात् । कथन्तर्हि स्मृतेर्व्यवच्छेदः ? अननुभवत्वे-
 नैव । यथार्थो ज्ञानुभवः प्रमेति प्रामाणिकाः पश्यन्ति* ।
 तत्त्वज्ञानादिति सूत्रणात् । अव्यभिचारि ज्ञानमिति चा-
 ननु स्मृतिः प्रमेव किं न स्यात् यथार्थज्ञानत्वात् प्रत्य-
 क्षानुभूतिवदिति चेत् । न । सिद्धे व्यवहारे निमि-

अन्यत्र तत्सन्देहेऽप्युभयसिद्धप्रामाण्ये वेदे अधिगतार्थगोचरे
 प्रामाण्यासम्भव इति दुरुत्तरं व्यसनमित्याह । अस्तु वेति । तत्रा-
 पीति । एकजन्मनीत्यर्थः । अननुभवत्वेनैवेति । इममर्थमनुभवामी-
 ममर्थं स्मरामीत्यनुभवसाच्चिकावेवानुभवत्वस्मृतित्वे जातिविशेषा-
 वित्यर्थः । तत्त्वज्ञानादिति । ज्ञानपदमनुभवपरम् । एवमप्येऽपि ।
 कश्चित् । यथार्थज्ञानत्वमेव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं साधवात्, न तु
 तद्विशेषोऽनुभवत्वमपीत्यर्थः । सिद्धे इति । स्मृतेः प्रमात्वं यदि यथार्थ-
 ज्ञानत्वमेव साध्यं, तदा सिद्धसाधनं साध्याविशेषश्च स्यादिति प्रमा-
 पदवाच्यत्वं साध्यं, तत्र च तन्निमित्तत्वमुपाधिरित्यर्थः ।

* पठन्ति,—इति का० ।

तानुसरणात् । न च स्वेष्याकल्पितेन निमित्तेन
लोकव्यवहारनियमनम्, अव्यवस्थया लोकव्यवहार-
विज्ञवप्रसङ्गात् । न च स्मृतिहेतौ प्रमाणाभियुक्तानां*
महर्षीणां प्रमाणव्यवहारोऽस्ति, पृथगनुपदेशात् ।
उक्तेष्वन्तर्भावादनूपदेश इति चेत् । न । प्रत्यक्षस्या-
साक्षात्कारिफलत्वानुपपत्तेः, लिङ्गशब्दादेश्च सत्तामा-
त्रेण प्रतीत्यसाधनत्वादिति ।

एवं व्यवस्थिते तर्क्यतेऽपि । यद्यिमनुभवैकविषया
सती तन्मुखनिरीक्षणेन तद्यथार्थत्वायथार्थत्वे अनु-
विधीयमाना तत्रप्रामाण्यमव्यवस्थाप्य† न यथार्थतया

ननु यथार्थज्ञानत्वमेव तन्निमित्तमित्युक्तमित्यत आह । न चेति ।
न च स्मृतीति । यदि स्मृतौ प्रमापदस्येश्वरसङ्केतः स्यात्, तदा
प्रमाणाभियुक्तानां संस्कारे प्रमाकरणत्वव्यवहारः स्यात्, न चेव-
मित्यर्थः । उक्तेषु प्रत्यक्षादिव्यित्यर्थः ।

अनपेक्षतयेति विवृणोति । तर्क्यतेऽपीति । अनुभवैकविषया,
अनुभवमात्रविषयेत्यर्थः । तेनास्या विषयान्तरेऽपि न प्रमात्वमिति
भावः । तद्यथार्थत्वेति । स्वजनकानुभवयथार्थत्वायथार्थत्वव्याप्त-
यथार्थत्वायथार्थत्वेत्यर्थः । तत्रप्रामाण्यमिति । स्वजनकानुभवप्रामाण्य-
मित्यर्थः । अव्यवस्थाप्य अनवधार्य । यद्यपि स्वजनकानुभवप्रामाण्य-

* व्यवहाराभियुक्तानां,—इति व्या० ।

† तत्रप्रामाण्यमव्यवस्थाप्य,—इति व्या० ।

अव्यक्तं शक्यते इति । व्यवहारेऽपि पूर्वानुभवस्य प्रामितिर्नपेक्ष्यत्वात् । न तु स्मृतिः, नित्यं तदपेक्षयात् । असमीचीने ह्यनुभवे स्मृतिरपि तथैव ।

नन्वेवमनुमानमप्यप्रमाणाभावेन, मूलप्रत्यक्षानु-
विधानात् । न । विषयभेदात् । आगमस्तर्हि न प्रमाणां,

मनिश्चित्यापि प्रवृत्तिबंधादिना अनुभवस्येव स्मृतेरपि प्रामाण्यपहः
सम्भवत्येव ; तथापि यदि स्मृतिः प्रमाणात्, तदा^(१) खान्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानकानुभवप्रामाण्यस्याप्रामाण्यो न स्यात् ।
अतिरेके इच्छादिदृष्टान्तः । धारावहनबुद्धिषु पूर्वपूर्वबुद्धेर्विशेषण-
मात्रविषयतयोत्तरोत्तरबुद्धिष्वपेक्षा, स्मृतौ त्वन्यूनानतिरिक्तविषय-
तयेति न तत्र व्यभिचारः । धारावहनबुद्ध्यन्तरेण वा विशेषणम् ।

शक्यते इतीत्यस्यानन्तरं, न स्मृतिः प्रमेति शेषः । तद-
पेक्षणमेवाह । असमीचीने हीति । मूलेति । कारणव्याप्यादि-
प्रत्यक्षप्रामाण्यव्याप्यप्रामाण्यादित्यर्थः । विषयेति । व्याप्यादिप्रत्यक्षस्य
लिङ्गलिङ्गिविषयत्वादानुमितौ च पक्षतावच्छेदकधर्मभाननैयत्येन

(१) तदाऽन्यूनानतिरिक्तिति एतच्च प्रागेव विवृतप्रथमम् । नन्वापादकस्य
प्रामाण्यस्य वैकल्यादिच्छादिकं नाव्ययदृष्टान्तः । अतिरेकदृष्टान्तो-
ऽपि न स्यात् । तादृशानुभवस्याप्रामाण्यवत्त्वस्यापाद्यत्यतिरेकस्य
व्याप्यत्वाभिमतवैकल्यादिति चेत् । मैवम् । आपाद्ये प्रामाण्यपद-
द्वयस्य यथार्थत्वमात्रपरत्वात्, आपादके च यथार्थानुभवपरत्वात् ।
एवञ्चेच्छादेरापाद्यत्यतिरेकस्य व्याप्यस्यापादकत्यतिरेकस्य व्यापकस्य
च सत्त्वाद्यतिरेकदृष्टान्तत्वमिति ।

तद्विषयमानान्तरानुविधानात् । न । प्रमातृभेदात् ।
धारावाहिकबुद्ध्यस्तर्हि न प्रमाखम्, आद्यप्रमाणा-
नुविधानात् । न । कारणविशुद्धिमात्रापेक्षया* प्रथमव-
दुत्तरासामपि पूर्वमुखनिरीक्षणाभावात् । कारख-
बलायातं† काकतालीयं पौर्वापर्यमिति ।

यदि हि‡ स्मृतिर्न प्रमितिः पूर्वानुभवे? किं प्रमा-

तस्याधिकस्य भनादित्यर्थः । तथापि ओतुर्वाक्यार्थप्रमायावाक्य-
प्रयोगमूलतदर्थविषयकज्ञानप्रामाण्यापेक्षित्वाच्च प्रमात्वं स्यादित्याह ।
आगम इति । तथात्वेऽपि वक्तृओटरूपप्रमातृभेदोऽस्ति, स्मृतौ
लेकस्यैव तथात्वमित्याह । प्रमात्रिति ।

तर्हि विषयप्रमात्रोभेदाद्वारावहनबुद्ध्यः पूर्वबुद्ध्यपेक्षाः प्रमा-
न स्युरित्याह । धारेति । यद्यपि बुद्धिक्रमान्वयाऽनुपपत्त्या पूर्वबुद्धे-
र्विशेषणज्ञानत्वेनोत्तरबुद्धिकारणत्वं, तथापि स्मृतिवदन्यूनविषयतया
न कारणत्वं किन्तु विशेषणमात्रविषयत्वेनेत्युक्तम् । अन्यनानतिरिक्त-
विषयत्वन्तु काकतालीयमित्याह । कारणेति ।

नन्वतौतानुभववैशिष्ट्यरूपा तत्ता न मानसप्रत्यक्षवेद्या, अनुभव-

* कारणमात्रविशुद्धापेक्षया,—इति षा० ।

† कारणवशात्,—इति क्री० का० ।

‡ यदि तर्हि,—इति क्री० का० ।

§ पूर्वपूर्वानुभवे,—इति षा० ।

णम् । स्मृत्यन्यथाऽनुपपत्तिरिति चेत् । न । तथा कारण-
मात्रसिद्धेः । न तु तेनानुभवेनैव भवितव्यमिति
नियामकमस्ति । अननुभूतेऽपि तर्हि स्मरणं स्यादिति
चेत् । किं न स्यात् । न ह्यत्र प्रमाणमस्ति । पूर्वानु-
भवाकारोत्प्रेषः* स्मृतेर्दृश्यते, सोऽन्यथा न स्यादिति
चेत् । तत् किं बौद्धवद्विषयाकारान्यथानुपपत्त्या विषय-
सिद्धिस्त्वयाऽपीष्यते, तथाभूतं ज्ञानमेव वा तत्सिद्धिः ?
आद्ये तद्देवानैकान्तिकत्वम् । न हि यदाकारं ज्ञानं,

सत्त्वकाले तदतीतत्वाभावात् ; तदत्ययकाले च (१) विशेष्यासत्त्वादिति
स्मृतिरेव तत्र मानमित्यगृहीतविषयतया सा प्रमा स्यादित्याह । यदी-
त्यादिना, न तर्हीत्यन्तेन । तत्किमिति । सौचान्तिकानां घटाद्याकार-
ज्ञानकादाचित्कत्वान्यथाऽनुपपत्त्या घटादिकल्पनवत् तत्ताऽऽकारान्य-
थाऽनुपपत्त्या पूर्वानुभवकल्पनमित्यर्थः । तथाभूतमिति । बुद्धीनां निरा-
कारतया विषयएव विशेषक इत्यर्थः । तद्देवेति । सौचान्तिकमते
यथाऽनैकान्तिकत्वं, तथा त्वन्मतेऽपीत्यर्थः । तदेवाह । न हीति ।
आकारेण ज्ञानस्वार्थजन्यत्वमनुमेयमर्थसत्त्वमात्रं वा ? आद्ये अना-
गतार्थस्य वर्त्तमानज्ञानाकारणत्वादनैकान्तिकम् । अन्ये अनागतस्य
कादाचित्कत्वेऽपि शुक्तौ सर्व्वदा रजतत्वाकारत्वात्त्वाद्भ्रजतत्वाकार-

* पूर्वानुभवोत्प्रेषः,— इति क्री० आ० ।

(१) विशेष्यस्येति अतीतादिविशेष्यकस्यानुभवस्येत्यर्थः ।

तत्पूर्वकत्वं तस्येति नियमः; अनागतज्ञाने विद्महे च
व्यभिचारात् । द्वितीये तु* स्मृतिप्रामाण्यमवर्जनीयम् ।

मा भूत् पूर्वानुभवसिद्धिः, किं नञ्छिन्नमिति चेत् ।
न तर्हि स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावसिद्धिरिति । न ।
तदप्रामाण्येऽपि† पूर्वापरावस्थावदात्मप्रत्यभिज्ञानप्रा-

भनेऽनैकान्तिकमित्यर्थः । द्वितीये चेति । तत्ताविषया स्यतिरेव
तत्तासिद्धिरिति सा प्रमा स्यादेवेत्यर्थः । तथा च स्मृत्यनुभवयोः
कार्यकारणभावान्यथाऽनुपपत्तेः स्यतिः प्रमेति भावः । (१) अतीतानु-
भवविशिष्टे स्यतिवैशिष्ट्यप्रत्यभिज्ञानं स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारण-
भावग्राहकमित्यन्यथोपपत्त्या न स्यतिः प्रमेत्याह । तदप्रामाण्ये
ऽपीति । प्रत्यभिज्ञानस्वरूपमाह । योऽहमिति ।

ननु केयं तत्ता ? न तावदतीतानुभवविषयत्वम् । अतीतानुभव-
विषयत्वस्यानुभवाविषयतया स्यत्या तदनुसंज्ञापत्तेः । न च तस्या-

* द्वितीये च,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

† कार्यकारणभावसिद्धिरिति तदप्रामाण्येऽपि,—इति का० ।

(१) अतीतानुभवविशिष्ट इति यद्यप्येवं पौर्थापर्यमात्रं सिध्यति, न तु
कार्यकारणभावः । अन्यथा योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्या-
दावपि तथा स्यात् । तथाप्यननुभूते स्मरणाभावादन्वयस्यतिरेकादि-
सहस्रतमनसा तदुग्रह इति भावः ।

माख्यादेव तदुपपत्तेः । योऽहमन्वभवमसुमर्थं, सोऽहं
स्मरामीति मानसप्रत्यक्षमस्तीति ।

नुभवाविषयत्वेऽपि यदा ज्ञानान्तरेण ग्रहणं, तदा स घट इति
स्यतिः, अन्यथा प्रसुष्टतत्तांशा घट इति वाच्यम् । अतीतानुभव-
विषयत्वस्थानुमितौ भानेऽपि स इति बुद्धेरभावात् । नाप्यतीतधर्म-
वैशिष्ट्यम् । यदि हि योवस्तुतोऽतीतो धर्मः तदैशिष्ट्यं तत्ता, तदा-
ऽनुभवेऽपि तद्विषयत्वान्तत्तोऽस्तेष्वपत्तिः । अतीतधर्मविशिष्टः स-
इति सह प्रयोगानुपपत्तिश्च । नाप्यतीतत्वेन भासते यो धर्मः,
तदैशिष्ट्यम् । भासमानधर्मस्थातीतत्वेनानुभवाविषयत्वात्, प्रत्युत
वर्त्तमानत्वेनानुभवात्, स्यतौ तत्तोऽस्तेष्वपत्तेः । नाप्यतीतसमय-
सम्बन्धः । अनागतगोचरस्यतिप्रत्यभिज्ञयोस्तत्तोऽस्तेष्वपत्तेः । इद-
न्माऽपि न तद्वृत्तिगुणादि, गुणादावभावात् । नापि प्रत्यक्षज्ञानगो-
चरत्वम् । अचानुषत्वापत्तेः ।

उच्यते । अनुभवे यएव धर्मः काश्चो वा वर्त्तमानत्वेन भासते,
सएव स्यतावपि । तयोरेकविषयत्वेऽपि स्यतावेव तच्छब्दोऽस्तेष्वः ।
संस्कारजज्ञानस्यैव तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वात् । प्रत्यभिज्ञाने तथा कल्प-
नात् । तत्रैव च प्रत्यक्षानुभवेनेदंशब्दप्रयोगः । विषयकृतस्य स्यत्यनु-
भवयोर्विशेषो नास्त्येव । अतएवायं घट इत्यनुभवादयं घट इति
न स्यतिः, स घट इति स्यतेष्व स घट इति नानुभवः । सह प्रयो-
गस्तु धर्मविशेषमादायइत्यस्तत्पिद्वचरणाः ।

परस्यस्यमभुपगम्यामधिगतार्थगमृत्तमीश्वरज्ञानेऽयस्तीत्याह ।

न च गृहीतग्राहित्वमीश्वरज्ञानस्य, तदीयज्ञानान्तरागोचरत्वादिश्वस्य । न च तदेव ज्ञानं कालमेदेनाप्रमाद्यम्, अनपेक्षत्वस्वापरावृत्तेः । तथापि वा अप्रामाद्येऽतिप्रसङ्गादिति ।

न चेति । ईश्वरस्य ज्ञानान्तराभावान्न तज्ज्ञानं गृहीतग्राहीत्यर्थः । पुरुषान्तरज्ञानान्तरगोचरत्वेन गृहीतग्राहीत्वे अभिमताऽपि प्रमान स्यात् ।

अथ (१) तद्विषयज्ञानोत्तरकालवर्त्तिसमानाश्रयतद्विषयकज्ञानत्वमेव गृहीतग्राहित्वम् । तन्न । बुद्धिमात्रस्य प्रमात्वाभावापत्तेः । यद्विषया बुद्धिरुत्पन्ना तद्विषयायाएव तस्याः स्तोत्र्युत्तरक्षणेऽपि सत्त्वादिति भावः । मन्वीश्वरस्य ज्ञानान्तराभावेऽपि प्रथमक्षणे गृहीतस्यैव द्वितीयादिक्षणे ज्ञानाद्गृहीतग्राहित्वमस्येवेत्यत आह । न चेति । अनपेक्षत्वस्येति । न हि स्मृतिवदुत्तरकालबुद्धिविषयत्वे पूर्वकालीनतद्विषयज्ञानापेक्षा ईश्वरज्ञानेऽस्तीत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । सर्वज्ञानानां द्वितीयादिक्षणे ग्रहणरूपत्वेनाप्रमात्वापातादित्यर्थः । वस्तुतो-गृहीतेत्यत्र निष्ठाऽर्थस्य ध्वंसस्यासम्भवावेति भावः ।

(१) तद्विषयेति न चोत्तरकालत्वं व्यवहितकालत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । मासाद्यनन्तरतद्विषयज्ञानस्याप्यप्रमात्वव्यवहारादिति भावः । अथपि बुद्धिमात्रस्येत्यादिना निरासाभेयं शङ्का, तथापि मूले तदनिरासान्तत्र तदविरोध इति भावः ।

स्यादेतत् । अनुपकारकं विषयस्य, तदीयमेतदीयं वा न भवितुमर्हत्यविशेषात् । न च तस्येत्यनियतं तच्च प्रमाणमतिप्रसङ्गात् । न च तदभिज्ञमन्तरेण तदुपकारस्योत्पत्तिः, तथाऽनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा, कार्यत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । अत्रोच्यते ।

(१) ननु विषयनियमान्यथाऽनुपपत्त्या तदुपपादको विषयनिष्ठो-
ज्ञानजन्यो धर्मः स्वीकार्यः । तस्य च तदुपादानज्ञानजन्यत्वे तदुत्पत्तेः
प्राक् तद्विषयत्वाभावात् कथं तदुत्पत्तिः । तदुपादानज्ञानजन्यत्वे च
चित्यादिषकर्तृकत्वग्राहकं कार्यत्वं तत्रैवानैकान्तिकमित्याह । स्यादे-
तदिति । न चेति । तदीयोऽयं विषय इति नानियतं, किन्तु निय-
तमेव । तन्नियामकस्तन्न्यधर्मएव वाच्यः । तेन तन्न्यज्ञातताऽऽत्र-
यत्वमेव तद्विषयत्वमित्यर्थः ।

(१) नन्विति ननु कार्यत्वानैकान्तिकोद्भावनस्य नायमवसरः । न च
ज्ञाततामादायाग्रहीतयाहित्वमुपपादयितुं तत्साधनमेवेदमिति
वाच्यम् । पूर्वनिरस्तत्वात् । न च तदभिज्ञानमित्यादिना तदुत्पत्त-
सम्भवोपन्यासस्य विरुद्धत्वापाताच्च । इति चेत् । मैवम् । यथार्था-
नुभवत्वादिकं प्रामाण्यं ज्ञानस्य स्वविषये स्यात्, विषयता च
नियामकं विनाऽनुपपन्ना, ज्ञाततायास्तथात्वे कार्यत्वानैकान्तिकत्वा-
पत्त्या तदुपादानज्ञानजन्यत्वमवश्यं वाच्यम् । तच्च तदुत्पत्तेः प्राक्
तद्विषयत्वाभावादसम्भवीति न प्रामाण्यव्यवस्थितिरिति तदुत्पत्त्या-
परत्वेनास्य सङ्गतत्वात् ।

स्वभावनियमाभावादुपकारोऽपि दुर्घटः ।

सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥२॥

विशेषाभावात्तत्रैव फलं नान्यचेत्यस्यापि नियम-
स्यानुपपत्तेः । स्वभावनियमेन चोपपत्तौ तत्रैव विषय-
व्यवस्थोपपत्तेः । अवश्यञ्चैतदनुमन्तव्यम्*, अतीतादि-
विषयत्वानुरोधात्† । न हि तत्र ज्ञानेन किञ्चित् क्रियते
इति शक्यमवगन्तुम् असत्त्वात् । न च तद्धर्मसामान्या-
धारं किञ्चित् क्रियते इति युक्तं, तेन तस्यैव विषयत्व-

ज्ञानस्य ज्ञेयनिष्ठोपकाराधानेऽपि नियामकः स्वभावएव वाच्यः ।
तथा च ततएव विषयनियमोपपत्तौ किमुपकाराधानेनेत्याह ।
स्वभावेति । विद्यमानेऽर्थे ज्ञानजन्योपकारसम्भवेऽप्यतीताद्यर्थे तद-
सम्भवाद्यथा तत्र स्वभावएव विषयत्वनियामकः, तथा विद्यमाने-
ऽर्थेऽस्त्वित्याह । सुघटत्वेऽपीति ।

अतीतादिघटादौ भासमाने घटत्वादेरपि भासनात्तत्रैव ज्ञात-
तोत्पत्तिः स्यादित्यपि नास्तीत्याह । न चेति । तथा सति ज्ञातता-
ज्जाग्रथत्वाद्घटादिर्विषयो न स्यात्, घटत्वादौ ज्ञातताऽऽधानात्तस्यैव
तद्विषयत्वादित्यर्थः । ननु धर्मधर्मिणोस्तादाख्यात्तद्धर्मज्ञातता तस्यैवे-

* दम्भपमनाद्यम्,—इति श्री० ।

† अतीतादिविषयानुरोधात्,—इति का० ।

प्राप्तेः । तादात्म्याद्विशेषस्यापि सैव ज्ञाततेति चेत् । तत् किं चक्षुषा घटे ज्ञायमाने रसोऽपि ज्ञायते, तादात्म्यात् । घटाकारेण ज्ञायतएवासौ रसः* इति चेत् । अथ रसाकारेण किं न ज्ञायते । तेन रूपेण ज्ञातताऽनाधारत्वादिति चेत् । न तर्हि वर्तमानसामान्यज्ञानेऽप्यतीतानागतादिज्ञानं, तेनाकारेण प्राकच्यानाधारत्वादिति ।

त्याह । तादात्म्यादिति । तत्किमिति । ननु धर्मिणोधर्माभेदेऽपि धर्मस्य न धर्म्यभेदः, भेदाभेदाङ्गीकारात् । तथा च धर्मे ज्ञायमाने तदभिन्नोधर्मो ज्ञायतां, धर्मिणि ज्ञायमाने तद्विन्नोधर्मः कथं ज्ञायेत । मैवम् । भेदाभेदस्य विरोधेनासम्भवात् ।

ननु धात्वर्थवच्छेदकपरसमवेतक्रियाफलशालित्वं^(१) कर्मत्वमिति ज्ञानक्रियायाः स्वकर्मनिष्ठफलजनकत्वाज्ज्ञातता स्यादित्याह ।

* घटाकारेणासौ ज्ञायतएव,—इति श्री० का० ।

(१) ननु चैत्रो गच्छतीत्यत्र परसमवेतगमनक्रियायाः फलमुत्तरदेश-संयोगवत् पूर्वदेशविभागोऽपीति पूर्वदेशेऽतित्याप्तिरित्यत उक्तं, धात्वर्थतावच्छेदकेति फलविशेषणम् । उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्यन्दस्य धात्वर्थत्वाद्भिभागो न तथेत्याहुः । घटं जानाति चैत्र इत्यत्र ज्ञान-क्रियाफलमिच्छादि, तच्छालितयाऽऽत्मन्यतित्याप्तिरित्यत उक्तं परेति । न चाभावो घटमाश्रयते इत्यादावत्याप्तिः, आश्रयणक्रियाया अभावे समवेतत्वाभावादिति वाच्यम् । परसमवेतपदस्य सम्बन्धपरत्वात् ।

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चित्कर्तव्यमिति व्याप्तेर-
स्त्वनुमानम् । न ।

अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा* न च लिङ्गमिह क्रिया ।

तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥३॥

धात्वर्थमात्राभिप्रायेण प्रयोगे संयोगादिभिरने-
कान्तात् । न हि शरसंयोगेन गगने किञ्चित् क्रियते,
अन्यशब्दाभिव्यक्त्या वा । स्पन्दाभिप्रायेणासिद्धेः ।

नन्विति । क्रिया न धात्वर्थमात्रं, शरसंयोगादिना धात्वर्थेन
कर्मणि गगनादौ तदजननादनैकान्तिकत्वात् । नापि स्पन्दः, ज्ञाने
स्पन्दत्वाभावात् । नापि करणव्यापारत्वं, शब्दादिव्यापारपदार्थ-
स्यत्यादिभिरनैकान्तिकत्वादित्याह । अनैकान्त्यादिति । इह ज्ञात-
तायाम् । ननु प्रत्यक्षैव ज्ञातता, संयुक्तइतिवत् ज्ञात इत्यनुभवा-
दित्यत आह । तद्वैशिष्ट्येति । ज्ञातताऽनुभवो ज्ञानवैशिष्ट्यमात्र-
विषयको (१)नातिरिक्तविषयतायां मानमित्यर्थः ।

अन्यशब्देति । न चान्यशब्दाभिव्यक्त्या तत्र ज्ञाततैवोत्पद्यते इति
वाच्यम् । (२)तस्याव्यवहितोत्तरचरणएव नाशात् । समवायिकारणस्य

* अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा,—इति कौ० व्या० ।

(१) अतिरिक्तेति ज्ञाततायामित्यर्थः ।

(२) तस्येति नक्षैवं प्रत्यक्षमपि कथं स्यादिति वाच्यम् । पूर्व्ववर्तितामा-
त्रेणैव तस्य तद्भेदत्वात् । समवायिकारणमात्रस्यैव कार्यसमानकाल-
त्वनियमादिति भावः ।

प्राप्तेः । तादात्म्याद्विशेषस्यापि सैव ज्ञाततेति चेत् । तत् किं चक्षुषा घटे ज्ञायमाने रसेऽपि ज्ञायते, तादात्म्यात् । घटाकारेण ज्ञायतएवासौ रसः* इति चेत् । अथ रसाकारेण किं न ज्ञायते । तेन रूपेण ज्ञातताऽनाधारत्वादिति चेत् । न तर्हि वर्तमानसामान्यज्ञानेऽप्यतीतानागतादिज्ञानं, तेनाकारेण प्राकव्यानाधारत्वादिति ।

त्याह । तादात्म्यादिति । तत्किमिति । ननु धर्मिणोधर्माभेदेऽपि धर्मस्य न धर्म्यभेदः, भेदाभेदाङ्गीकारात् । तथा च धर्मं ज्ञायमाने तदभिन्नोधर्मो ज्ञायतां, धर्मिणि ज्ञायमाने तद्विन्नोधर्मः कथं ज्ञायेत । मैवम् । भेदाभेदस्य विरोधेनासम्भवात् ।

ननु धात्वर्थावच्छेदकपरसमवेतक्रियाफलशालित्वं^(१) कर्मत्वमिति ज्ञानक्रियायाः स्वकर्मनिष्ठफलजनकत्वाज्ज्ञातता स्यादित्याह ।

* घटाकारेणासौ ज्ञायतएव,—इति क्री० का० ।

(१) ननु चैत्रो गच्छतीत्यत्र परसमवेतगमनक्रियायाः फलमुत्तरदेश-संयोगवत् पूर्वदेशविभागोऽपीति पूर्वदेशेऽतियाम्तिरित्यत उक्तं, धात्वर्थतावच्छेदकेति फलविशेषणम् । उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दस्य धात्वर्थत्वाद्विभागो न तथेत्याहुः । घटं जानाति चैत्र इत्यत्र ज्ञान-क्रियाफलमिच्छादि, तच्छालितयाऽऽत्मन्यतियाम्तिरित्यत उक्तं परेति । न चाभावो घटमाश्रयते इत्यादावव्याप्तिः, आश्रयणक्रियाया अभावे समवेतत्वाभावादिति वाच्यम् । परसमवेतपदस्य सम्बन्धपरत्वात् ।

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चित्कर्तव्यमिति व्याप्तेर-
स्त्वनुमानम् । न ।

अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा* न च लिङ्गमिह क्रिया ।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥३॥

धात्वर्थमात्राभिप्रायेण प्रयोगे संयोगादिभिरने-
कान्तात् । न हि शरसंयोगेन गगने किञ्चित् क्रियते,
अन्त्यशब्दाभिव्यक्त्या वा । स्पन्दाभिप्रायेणासिद्धेः ।

नन्विति । क्रिया न धात्वर्थमात्रं, शरसंयोगादिना धात्वर्थेन
कर्मणि गगनादौ तदजननादनैकान्तिकत्वात् । नापि स्पन्दः, ज्ञाने
स्पन्दाभावात् । नापि करणव्यापारत्वं, शब्दादिव्यापारपदार्थ-
स्यत्यादिभिरनैकान्तिकत्वादित्याह । अनैकान्त्यादिति । इह ज्ञात-
तायाम् । ननु प्रत्यचैव ज्ञातता, संयुक्तइतिवत् ज्ञात इत्यनुभवा-
दित्यत आह । तद्वैशिष्ट्येति । ज्ञातताऽनुभवो ज्ञानवैशिष्ट्यमात्र-
विषयको (१)नातिरिक्तविषयतायां मानमित्यर्थः ।

अन्त्यशब्देति । न चान्यशब्दाभिव्यक्त्या तत्र ज्ञाततैवोत्पद्यते इति
वाच्यम् । (२)तस्याव्यवहितोत्तरक्षणएव नाग्नात् । समवायिकारणस्य

* अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा,—इति क्री० आ० ।

(१) अतिरिक्तेति ज्ञाततायामित्यर्थः ।

(२) तस्येति नचैवं प्रत्यक्षमपि कथं स्यादिति वाच्यम् । पूर्ववर्तितामा-
त्रेणैव तस्य तद्भेदत्वात् । समवायिकारणमात्रस्यैव कार्यसमानकाल-
त्वनियमादिति भावः ।

व्यापाराभिप्रायेण शब्दलिङ्गेन्द्रियव्यापारैर्व्यभिचारात्* । न हि तैः प्रमेये किञ्चित् क्रियते, अपि तु प्रमातर्येषु । फलाभिप्रायेणापि तथा । अन्ततस्तेनैवानेकान्तात्, अनवस्थानाच्च । आशुविनाशिधर्माभिप्रायेण द्वित्वादिभिरनियमात् । आशुकारकाभिप्रायेण कर्मण्यसिद्धेः । कर्मण्याशुकारकं ज्ञानमित्येव हि साध्यम् । कर्त्तर्याशुकारकत्वस्य कर्मोपकारत्वेनाव्याप्तेः । शब्दादिव्यापारैरेवानेकान्तात् ।

च कार्यसमानकालतानियमात् । शब्दनित्यत्वस्य च निषेधादिति भावः । असिद्धेरिति । ज्ञानक्रिया न स्पन्द इत्यर्थः । ननु क्रिया फलमत्र, यद्धि फलं तत्प्रमेयनिष्ठकिञ्चिज्जनकं, प्रयत्नवदात्म† संयोगवदित्यत आह । फलेति । अन्तत इति । फलेनापि फलजननेऽनवस्थेति कश्चिद्विभ्रान्तौ तेनैव व्यभिचार इत्यर्थः । आशुविनाशित्वं क्षणचतुष्टयानवस्थाधित्वम् । अनियमात्, व्यभिचारादित्यर्थः । कर्मण्याशुकारकत्वं हेतुः, कर्त्तर्याशुकारकत्वं वा, आशुकारकत्वमात्रं वा ? नाद्यः, साध्याविशिष्टतया हेतोरसिद्धत्वादित्याह । कर्मणीति । न द्वितीयतृतीयावनेकान्तादित्याह । कर्त्तरीति । शब्दादिव्यापारैः पदार्थस्यतिलिङ्गपरामर्शादिभिर्वाक्यार्थज्ञानानुमित्यादिकं कर्त्तर्याशु क्रियते । न च कर्मणि वाक्यार्थं अनुमेयादौ वा किञ्चित् क्रियते इत्य-

* व्यापारे व्यभिचारात्,—इति आ० ।

† प्रयत्नवदात्मशरीर,—इति का० ।

स्यादेतत् । अनुभवसिद्धमेव प्राक्कथ्यम् । तथाहि,
ज्ञातोऽयमर्थ इति सामान्यतः, साक्षात्कृतोऽयमर्थ-
इति विशेषतो विषयविशेषणमेव किञ्चित् परिस्फुर-
तीति चेत् । तदसत् । यथाहि,

अर्थेनैव विशेषोहि निराकारतया धियाम् ।

तथा,

क्रिययैव विशेषोहि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥

किं न पश्यसि, घटकक्रिया पटक्रियेतिवत् कृतो घटः
करिष्यते घट इत्यादि । तथैव गृहाण, घटज्ञानं पट-

नैकान्तिकमित्यर्थः । कारिकोत्तराङ्कं* व्याख्यातुं शक्यते । अनुभवेति ।

निराकारमपि ज्ञानं यथा विषयेण नीलत्वादिना नीलज्ञा-
नाद्युच्यते, तथा ज्ञानरूपक्रिययैव ज्ञातो घट इति धीव्यपदेशौ ।
इत्यमनभ्युपगमे च कृतो घट इत्यादावपि कृत्यादिजनितधर्माधारो-
घटः स्यात् । न चैतत् स्वयेत्यते,—इति परिहरति । यथा हीति ।
घटक्रियेत्यत्र क्रियायामर्थोविशेषकः, कृतो घट इत्यर्थे क्रिया
विशेषिकेति भेदः । एवं घटज्ञानमित्यर्थो ज्ञाने विशेषणं, ज्ञातो-
घट इत्यर्थे ज्ञानं विशेषणम् ।

ननु घटोऽयमिति ज्ञानं घटधर्मिककिञ्चिद्कर्मजनकं घटज्ञान-
त्वात् अपेक्षाबुद्धिवत् । न चापेक्षाबुद्धित्वमुपाधिः, घटसंयोगादि-

* कारिकार्थम्,—इति सो० ।

ज्ञानमितिवत् ज्ञातो घटो ज्ञास्यते ज्ञायते इति ।
 कथमसंबन्धयोर्धर्मधर्मिभाव इति चेत् । ध्वस्तो घट-
 इति यथा । एतदपि कथमिति चेत् । नूनं ध्वंसेनापि
 घटे किञ्चित् क्रियते इति वक्तुमध्यवसितोऽसि ।
 तन्निरूपणाधीननिरूपणो ध्वंसः स्वभावादेव तदीय-
 इति किमत्र संबन्धान्तरेणेति चेत् । प्रकृतेऽप्येवमेव ।

जनकावयवसंयोगादौ साध्याव्यापकत्वात् । मैवम् । (१)अप्रयोजक-
 त्वात् । अन्यथेच्छा स्वविषयनिष्ठकिञ्चिद्धर्मजनिका सविषयकत्वात्
 बुद्धिवदित्यादेरापत्तेः । तथापि ज्ञातोघट इति ज्ञानं विशेषण-
 विशेष्ययोः सम्बन्धविषयकं विशिष्टज्ञानत्वात्, गौरिति ज्ञानवत् ।
 वर्त्तमानेऽर्थे बाधकाभावात् । (२)अन्यथा समवायोऽपि न सिद्धेदिति
 चेत् । न । अतीतानागतयोर्ज्ञातताया अभावेन ज्ञातव्यवहारा-
 भावापत्तेः । तस्य ज्ञाततासाध्यत्वात् । तत्र ज्ञानविषयावेव तद्वि-
 षयाविति चेत् । न । वर्त्तमानेऽपि तयोरेव तद्विषयत्वापत्तेः ।
 अतीतादिवर्त्तमानतअतीत्योर्वैलक्षणाननुभवात् ।

अथ घटपटयोरेकज्ञानविषयत्वेऽपि घटत्वेन घटो ज्ञातः पटत्वेन
 पटो ज्ञात इति ज्ञातताभेदभानात् ज्ञानभिन्ना ज्ञाततेति चेत् ।
 न । तस्यैव ज्ञानस्य सम्बन्धस्तत्र तत्र तेन तेन धर्मेण निरूप्यते इति
 ज्ञानस्वभावादेव नियमादिति भावः ।

(१) अप्रयोजकत्वादित्युपलक्षणम् । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमपेक्षा-
 बुद्धित्वमुपाधिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(२) अन्यथेति यदि सम्बन्धं विना विशिष्टधीः, तदेत्यर्थः ।

एतेन फलानाधारत्वादर्थः कथं कर्मेति निरस्तम् ।
विनाश्वत्करणव्यापारविषयत्वेन तदुपपत्तेः । स्वाभा-
विकफलनिरूपकत्वञ्च तुल्यम् ।

ननु ज्ञानमतीन्द्रियत्वाद्साधारणकार्यानुमेयं तद-
भावे कथमनुमीयेत*, अप्रतीतञ्च कथं व्यवहारपथम-
वतरेदिति ज्ञानव्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञातताकल्प-
नम् । तदप्यसत् । परस्परश्रयप्रसङ्गात् । ज्ञाततया हि
ज्ञानमनुमीयेत, ज्ञाते च तद्व्यवहारान्यथानुपपत्तिः तां
ज्ञापयेत् । कुतश्च ज्ञानमतीन्द्रियम् ? इन्द्रियेणानुपलभ्य-
मानत्वादिति चेत् । न । अनुमानोपन्यासे† साध्या-

प्रतिबन्धिसुक्ता मूलयुक्तिमाह । तन्निरूपणेति । ननु ज्ञान-
जन्यफलानाश्रयत्वादर्थः कर्म न स्यादित्यत आह । एतेनेति ।
परसमवेतक्रियाफलशालित्वं न कर्मत्वम् । आत्मानं जानातीत्यत्रा-
व्याप्तेः । किन्तु करणव्यापारविषयत्वम् । तच्चासाख्येवेत्याह । विना-
श्ववदिति । अर्थो ज्ञानस्य कर्मेव न भवति, अप्रतीतादेरप्यर्थत्वात् ।
कारकविशेषस्य च कर्मत्वात्, अप्रतीतानागतं जानामीति द्वितीया
प्रयोगसाधुरिति तु तत्त्वम् । स्वाभाविकेति । यथा कर्तृव्यापारफलं
विनाशः प्रतियोगिनिरूप्यः, तथा ज्ञानमपि विषयनिरूप्यमित्यर्थः ।

* कथमनुमीयताम्,—इति आ० ब्री० ।

† अनुमानपक्षे,—इति का० आ० ।

विशिष्टत्वात् । अनुपलब्धिमात्रोपन्यासे तु योग्यता-
 ऽविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियकोपलम्भाभावं गमयेत् ।
 तद्विशेषणे तु कथमतीन्द्रियं ज्ञानमिति । तथाविधज्ञात-
 ताऽनाश्रयत्वादिति* चेत् । न । आश्रयासिद्धेः । व्यव-
 हारान्यथाऽनुपपत्त्यैव सिद्धआश्रय इति चेत् । न ।
 ज्ञानहेतुनैव तदुपपत्तेः । तस्यात्ममनःसंयोगादिरूपस्य
 सत्त्वेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थव्यवहाराभावाच्चैवमिति
 चेत् । न । तावन्मात्रस्य व्यवहाराहेतुत्वात् । अन्यथा

तद्विशेषणे त्विति । यदि योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य ज्ञानस्याभावो-
 ग्यत्वात्, तदा सिद्धमैन्द्रियकत्वं ज्ञानस्येत्यर्थः । तथाविधेति । सा-
 चात्कृतताऽनाश्रयत्वादित्यर्थः । आश्रयेति । ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे माना-
 न्तरासम्भवेनाश्रयस्य ज्ञानस्यासिद्धेरित्यर्थः । ज्ञानस्य प्रत्यक्षतया
 स्वरूपासिद्धेरेति भावः । अज्ञाते घटादिव्यवहारो न स्यात्, तस्य
 व्यवहर्त्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति कार्येण कारणानुमानात्सिद्ध आश्रय-
 इत्याह । व्यवहारेति । ज्ञानहेतुत्वेनाभिमतादेवावश्यकानुपपत्तौ न तेन
 ज्ञानानुमानमित्याह । ज्ञानेति । ज्ञानहेतुसद्भावेऽपि
 व्यवहाराभावाच्च तेनान्यथासिद्धिरित्याह । तस्येति । ज्ञानहेतुसद्भावे
 सुषुप्तौ कुतो ज्ञानमेव न जायते? तावन्मात्रस्याहेतुत्वादिति यदि,

* नाधारत्वादिति,—इति व्या० ।

ज्ञानस्वीकारेऽपि तुल्यत्वात् । स्मरणान्यथाऽनुपपत्त्येति चेत् । न । तस्याप्यसिद्धेः । अस्ति तावद्ब्रह्मव्यवहारनिमित्तं किञ्चिदिति चेत् । किमतः ? न ह्येतावता ज्ञानं तदिति सिद्ध्यति, तस्यैवासिद्धेः । तथापि नियतस्य कर्तुः प्रवृत्तेः कर्तृधर्मणैव केनचित् प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति चेत् । अस्त्विच्छा प्रत्यक्षसिद्धा, न तु ज्ञानम् । सैव कथं नियताधिकरणे उत्पद्यतामिति* चेत् । न । ज्ञाना-

तदा या ज्ञानसामग्री सा व्यवहारसामग्र्यस्तु किमान्तरालिकेन ज्ञानेनेत्याह । तावन्मात्रस्येति । अन्ययेति । ज्ञानमेव तदा किं न स्यादित्यर्थः । तस्यापीति । स्मरणस्यापि ज्ञानत्वेनातीन्द्रियत्वादसिद्धिरित्यर्थः । (१) अत्राप्यनुभवकारणादेव स्मरणोत्पत्तिरित्यन्यथासिद्धिरिति भावः । तदिति । व्यवहारनिमित्तमित्यर्थः । तस्यैवेति । ज्ञानासिद्ध्या व्यवहारे तत्रान्यत्वानिश्चयादित्यर्थः । कर्तृधर्मप्रवृत्तेः कर्तृधर्मकार्यत्वात् कर्तृधर्मतया ज्ञानं सिद्धेदित्याह । तथापीति । इच्छा-

* नियताधिकरणोत्पद्यतामिति,—इति क्री० का० ।

† कर्तृधर्मप्रवृत्तेः, इति सो० ।

(१) अस्तु वा स्मरणं, तथापि तदन्यथाऽनुपपत्त्या नास्तुभवसिद्धिः, तत्कारणेनान्यथासिद्धेरित्याह अत्रापीति ।

विशिष्टत्वात् । अनुपलब्धिमात्रोपन्यासे तु योग्यता-
 ऽविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियकोपलम्भाभावं गमयेत् ।
 तद्विशेषणे तु कथमतीन्द्रियं ज्ञानमिति । तथाविधज्ञात-
 ताऽनाश्रयत्वादिति* चेत् । न । आश्रयासिद्धेः । व्यव-
 हारान्यथाऽनुपपत्त्यैव सिद्धआश्रय इति चेत् । न ।
 ज्ञानहेतुर्नैव तदुपपत्तेः । तस्यात्ममनःसंयोगादिरूपस्य
 सत्त्वेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थव्यवहाराभावान्नैवमिति
 चेत् । न । तावन्मात्रस्य व्यवहाराहेतुत्वात् । अन्यथा

तद्विशेषणे त्विति । यदि योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य ज्ञानस्याभावो-
 गृह्यते, तदा सिद्धमैन्द्रियकत्वं ज्ञानस्येत्यर्थः । तथाविधेति । सा-
 चात्कृतताऽनाश्रयत्वादित्यर्थः । आश्रयेति । ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे माना-
 न्तरासम्भवेनाश्रयस्य ज्ञानस्यासिद्धेरित्यर्थः । ज्ञानस्य प्रत्यक्षतया
 स्वरूपासिद्धेरेति भावः । अज्ञाते घटादिव्यवहारो न स्यात्, तस्य
 व्यवहर्त्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति कार्य्येण कारणानुमानात्सिद्ध आश्रय-
 इत्याह । व्यवहारेति । ज्ञानहेतुत्वेनाभिमततादेवावश्यकद्व्यवहारो-
 पपत्तौ न तेन ज्ञानानुमानमित्याह । ज्ञानेति । ज्ञानहेतुसङ्गावेऽपि
 व्यवहाराभावान्न तेनान्यथासिद्धिरित्याह । तस्येति । ज्ञानहेतुसङ्गावे
 सुषुप्तौ कुतो ज्ञानमेव न जायते? तावन्मात्रस्याहेतुत्वादिति यदि,

* नाधारत्वादिति,—इति आ० ।

ज्ञानस्वीकारेऽपि तुल्यत्वात् । स्मरणान्यथाऽनुपपत्त्येति चेत् । न । तस्याप्यसिद्धेः । अस्ति तावद्ब्रह्मव्यवहारनिमित्तं किञ्चिदिति चेत् । किमतः ? न ज्योतावता ज्ञानं तदिति सिद्ध्यति, तस्यैवासिद्धेः । तथापि नियतस्य कर्तुः प्रवृत्तेः कर्तृधर्मैरेव केनचित् प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति चेत् । अस्त्विच्छा प्रत्यक्षसिद्धा, न तु ज्ञानम् । सैव कथं नियताधिकरणे उत्पद्यतामिति* चेत् । न । ज्ञाना-

तदा या ज्ञानसामग्री सा व्यवहारसामग्र्यस्तु किमान्तरासिक्तेन ज्ञानेनेत्याह । तावन्मात्रस्येति । अन्यथेति । ज्ञानमेव तदा किं न स्यादित्यर्थः । तस्यापीति । स्मरणस्यापि ज्ञानत्वेनातीन्द्रियत्वादसिद्धिरित्यर्थः । (१) अत्राप्यनुभवकारणादेव स्मरणोत्पत्तिरित्यन्यथासिद्धिरिति भावः । तदिति । व्यवहारनिमित्तमित्यर्थः । तस्यैवेति । ज्ञानासिद्ध्या व्यवहारे तज्जन्यत्वानिश्चयादित्यर्थः । कर्तृधर्मप्रवृत्तेः † कर्तृधर्मकार्यत्वात् कर्तृधर्मतया ज्ञानं सिद्धेदित्याह । तथापीति । इच्छा-

* नियताधिकरणोत्पद्यतामिति,—इति क्री० का० ।

† कर्तृधर्मप्रवृत्तेः, इति सो० ।

(१) अस्तु वा स्मरणं, तथापि तदन्यथाऽनुपपत्त्या नास्तुभवसिद्धिः, तत्कारणेनान्यथासिद्धेरित्याह अत्रापितीति ।

भ्युपगमेऽपि तुल्यत्वात् । स्वहेतोः कुतश्चिदिति चेत् ।
ततएव इच्छाऽस्तु, किं ज्ञानकल्पनयेति ।

स्यादेतत् । प्रकाशमाने खल्वर्थे तदुपादित्सादिरूप-
जायते, न तु सुषुप्त्यवस्थायामप्रकाशमानेऽप्यर्थे इत्यनु-
भवसिद्धम् । तत इच्छायाः कारणं विलक्षणमेव किञ्चित्
परिकल्पनीयं; यस्मिन् सति सुषुप्तापलक्षणमौदासीन्य-
मर्थविषयमात्मनो निवर्तते इति चेत् । इन्तैवं सुषुप्ताप-
निवृत्तिमनुभवसिद्धां प्रतिजानानेन ज्ञानमेवापरोक्ष-
मिष्यते । अचेतयन्नेव हि सुषुप्त इत्युच्यते, अचैतन्य-
निवृत्तिरेव हि चैतन्यं* ज्ञानमिति । तथाच कालात्य-

खविषयविषयकात्मधर्मजन्या नियतविषयकधर्मत्वात् प्रथमवदित्य-
भिप्रेत्याह । सैवेति । अनुमानं ज्ञानएवानैकान्तिकमित्यभिप्रेत्याह ।
ज्ञानेति । न च ज्ञानहेतोरननुगमात् व्यभिचारेण कारणत्वासम्भवः,
(१) परेषामेकग्रन्थि मन्वेनापि कारणत्वसम्भवादिति भावः । अनु-
भवसिद्धमिति । यद्यप्येकजात्मन्येकदा आशुतरविनाशिगुणचया-
नवस्थानादिच्छाज्ञानयोः पौर्व्यापर्यानुभवो न सम्भवति, (२) तथापि

* चैतना,—इति आ० ।

- (१) परेषामिति तथाच तन्मते ज्ञानहेतुना तदन्यथासिद्धिः स्यादेवेति
भावः ।
(२) तथापीति अत्र व्यतिरेकपदं प्रागभावपरम् । अन्यथा ज्ञाननाशे-
ऽप्यौच्छासत्त्वान्नियममद्भापत्तेः ।

यापदिष्टो हेतुः । एतेन क्षणिकत्वादिति निरस्तम् ।
अपि च । किमिदं क्षणिकत्वं नाम ? यथाशुतरविना-
शित्वं, तदा अनैकान्तिकम् । अथैकक्षणावस्थायित्वं,
तदसिद्धं प्रमाणाभावात् ।

ननु स्थायिविज्ञानं यादृशमर्थक्षणं गृह्यदुत्पद्यते ;
द्वितीयेऽपि क्षणे किं तादृशमेव गृह्णाति, अन्यादृशं वा,
न वा कमपीति । न प्रथमः, तस्य क्षणस्यातीतत्वात् ।
प्रत्यक्षज्ञानस्य च वर्त्तमानाभत्वात्* । न चातीतमेव
वर्त्तमानाभतयोस्त्रिखति†, भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । न द्विती-

ज्ञानव्यतिरेकाव्यवहितोत्तरकाले इच्छाव्यतिरेकनिघमात् कार्य-
कारणभावग्रह इति भावः । एतेनेति । कासात्यचापदेशेने-
त्यर्थः । तदाऽनैकान्तिकमिति । इच्छादावित्यर्थः । चादृशं, वर्त्त-
मानक्षणावच्छिन्नम् । अन्यादृशं, द्वितीयक्षणावच्छिन्नम् । तस्येति ।
द्वितीये क्षणे इत्यनुषङ्ग्यते । वर्त्तमानाभत्वादिति । वर्त्तमानविषय-
त्वादित्यर्थः । विरम्येति । ज्ञानं हि यं विषयीकृत्योत्पन्नं, न तं

* वर्त्तमानभासत्वात्,—इति श्री० ।

† वर्त्तमानतयैवोस्त्रिखति,—इति श्री० । वर्त्तमानतयोस्त्रिखति,—
इति का० ।

यः, त्रिरम्य स्थापारायोगात् । प्रथमतोऽपि तथाऽभ्युप-
गमेऽनागतावेक्षणप्रसङ्गात् । न तृतीयः, ज्ञानत्वहाने-
रिति सहात्रतीयाः ।

तदसत् । ज्ञानं गृह्णातीत्यस्यैवार्थस्यानभ्युपगमात् ।
अपि तु तदेव ग्रहणमित्यभ्युपगमः । तथाच ज्ञानं प्रथमे
क्षणे यमर्थमात्मन्व्य जातं, द्वितीयेऽपि क्षणे तदात्मन्व-
मेव तन्न वेति प्रश्नार्थः । तत्र तदात्मन्वमेव तदिति
परमार्थः । न चैवं भ्रान्तत्वं, विपरीतानवगाहनात् ।
तथापि ज्ञेयनिवृत्तौ कथं ज्ञानानुवृत्तिः, तदनुवृत्तौ वा
कथं ज्ञेयनिवृत्तिरिति चेत् । किमस्मिन्ननुपपन्नम् । न
हि ज्ञानमर्थश्चेत्येकं तत्त्वमेकायुक्तं वेति ।

जहाति नान्यं वा विषयीकरोतीति ज्ञानस्वभावादित्यर्थः । न च
प्रथमतएव तद्विषयीकरणे हेतुरस्ति, भावित्वेनार्थस्य तदानीमवर्त्त-
मानत्वादित्याह । प्रथमतोऽपीति । द्वितीयक्षणे पूर्वक्षणाविषयी-
भूतस्वार्थस्य (१)वर्त्तमानता भासते, तथाच (२)तत्क्षणाग्रेऽपि तथा-
विधमर्थं विषयीकुर्वत् ज्ञानमभ्रान्तमेवोत्तरक्षणेऽवतिष्ठते इति

(१) वर्त्तमानतेति प्रथमक्षणावच्छिन्नता भासते इत्यर्थः ।

(२) तदक्षणेति प्रथमक्षणाग्रेऽपीत्यर्थः । तथाविधं, प्रथमक्षणावच्छि-
न्नमित्यर्थः । पाकरक्ते ज्ञानोऽयमिति वदिति भावः ।

सत्यपि वा क्षणिकत्वे कथमप्रत्यक्षम्? इत्थं; वयोष्यते।
न स्वप्रकाशं, वस्तुत्वादितरवस्तुवत्। न च ज्ञानान्तर-
ग्राह्यं, ज्ञानयौगपद्यनिषेधेन समानकालस्य तस्याभा-
वात्। ग्राहककाले ग्राह्यस्यातीतत्वेन वर्तमानाभवा-
नुपपत्तेः, ग्राह्यकाले च ग्राहकस्यानागतत्वादिति चेत्।
नन्वेवं ज्ञातताऽपि न प्रत्यक्षा स्यात्, क्षणिकत्वात्।
कथम्? इत्थम्। न स्वप्रकाशा, वस्तुत्वात्। न जनक-
ग्राह्या, अनागतत्वात्। विरम्य व्यापारायोगाच्च। न
समसमयज्ञानग्राह्या, ज्ञानजनकेन्द्रियसम्बन्धाननुभ-

नोक्तदोष इत्याह। तचेति। किमस्मिन्निति। ज्ञानार्थयोर्यौगपद्ये
इत्यर्थः। स्वप्रकाशमिति। (१) स्वप्रकाशत्वाप्रसिद्धावपि इदं षट-
ज्ञानं नैतस्य विषयः ज्ञानत्वादित्यर्थः। ग्राहकेति। ग्राहकज्ञान-
काले ग्राह्यं ज्ञानं नास्ति, ग्राह्यज्ञानकाले च तद्ग्राहकं ज्ञानमना-
गतमित्यर्थः। ज्ञातताजनकं यत् ज्ञानं तदेव न तद्ग्राहकं,
तत्काले ज्ञातताया अनागतत्वेन वर्तमानत्वाभावादित्याह। न
जनकेति। ननु ज्ञातताजनकमेव ज्ञानं ज्ञाततां जनयित्वा तां
पश्यीथतीत्यत आह। विरम्येति। ज्ञानजनकेति। ज्ञाततासमका-
लोत्पन्नज्ञानेन न तद्ग्राहः, ज्ञातताजननोत्तरकाले तदिन्द्रियसम्बन्धस्य

(१) स्वप्रकाशत्वाप्रसिद्धाविति सिद्धौ वा तत्रैवामैकान्तिकमिति भावः।

वात् । न च तदुत्तरज्ञानग्राह्या, तदानीमतीतत्वा-
दिति । क्षणिकत्वमेव तस्याः कुत इति चेत् । त्वदु-
क्तयुक्तेरेव ।

तथाहि । यं क्षणमाश्रित्य जाता; ततः परमपि
तमेवाश्रयते, अन्यं वा, न वा कमपीति । तच्च न प्रथमः,
तस्य तदानीमसत्त्वात् । न द्वितीयः, अप्रतिसंक्रमात् ।
एकक्षणावगाहिनि च ज्ञाने तदन्यक्षणाश्रयज्ञातताफ-
लत्वेन भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । रजतावगाहिनि पुरोवर्त्ति-
वृत्तिज्ञातताफलद्व । न चान्यमपि क्षणं ज्ञानमव-

प्राप्या तत्समकाशं तदभावादित्यर्थः । अनुभवेति । भू प्राप्तावित्ये-
तस्य रूपम् । अप्रतिसंक्रमादाश्रयान्तरागमनादित्यर्थः । एकक्षणेति ।
(१) अन्यविषयकज्ञानेनान्यत्र ज्ञातताजनने जनकज्ञानं भ्रमः स्यादित्यर्थः ।
ननु क्षणान्तरमपि ज्ञातताजनकज्ञानस्य स्वतन्त्रोविषय इति न
तद्भ्रम इत्यत आह । न चेति । पूर्वक्षणे तदुत्तरक्षणस्यावर्त्तमान-

(१) अन्यविषयकेति न च रजतज्ञानस्यापि शुक्तिविषयत्वान्नान्यविषयकत्व-
मिति वाच्यम् । परमतेऽन्यथाख्यात्वमभ्युपगमेनातथात्वात् । तथाच
शुक्तिविषयकरजतस्मरणस्य शुक्तिमिच्छातताजनकतया यथा भ्रा-
न्तत्वं, तथा प्रकृतेऽपि स्यादिति भावः । न च ज्ञानस्य स्वविषय-
ज्ञातताजननेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । भेदाग्रहादेर्निवामकत्वाद-
न्यथा व्यवहारजननेऽपि तदामत्तेरित्याशयः ।

गाहते, तदानीं तस्यासत्त्वात् । न तृतीयः, निःस्व-
भावताप्रसङ्गात् । न चासौ तदानीं तदीया अन्यदीया
वेति । अतीतेनापि तेनैव क्षणेनोपलक्षिताऽनुवर्तते
इति चेत् । एवन्तर्हि वर्तमानार्थता प्रकाशस्य न
स्यात् । अन्यथा ज्ञानस्यापि तथाऽनुवृत्तेः को दोषः ।

त्वादित्यर्थः । एवन्तर्हीति । विषयवर्तमानतया ज्ञानस्य वर्तमाना-
र्थता, (१) सा च ज्ञानस्यातीतक्षणोपलक्षितविषयतायां न स्यादित्यर्थः ।
तथेति । अतीतेनापि क्षणेनोपलक्षितस्य वर्तमानार्थतयाऽनुवृत्ते-

(१) सा च ज्ञानस्येति यद्यपि ज्ञानस्यातीतक्षणोपलक्षितविषयता न
पूर्वपक्षिता, किन्तु ज्ञातताया अतीतज्ञानोपलक्षितायाः क्षणा-
न्तरेऽनुवृत्तिः, तत्र च ज्ञानस्य वर्तमानार्थता न स्यादित्युत्तरमस-
ङ्गतम् ; तथापि ज्ञानस्य ज्ञाततागोचरस्यातीतक्षणोपलक्षित-
ज्ञातताविषयतायां वर्तमानार्थता न स्यादित्यर्थो बोध्यः । न चातीत-
क्षणस्योपलक्ष्यत्वमेव ज्ञाततायाश्च वर्तमानत्वमेवेति कथं वर्तमा-
नार्थता, तज्ज्ञानस्य स्यादिति वाच्यम् । निराश्रयज्ञातताया ज्ञाना-
गोचरत्वे ज्ञाततायामुपलक्ष्यत्वास्यापि क्षणस्य ज्ञाने विशेषणत्वा-
भ्युपगमात् । वस्तुतो वर्तमानार्थता वर्तमानाभ्यता प्रकाशस्य
ज्ञातताया न स्यादिति मूकार्थः प्रतिभाति । अतएवान्यथा ज्ञानस्या-
पीति फक्किक्का सङ्गच्छते । न हीत्वादिफक्किक्कायामपि प्रकाशपदं
ज्ञाततापरमेवान्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः । प्रकाशेनाश्रीयत इत्यग्निम-
फक्किक्कायामपि तथैवेति तदनुसारेण सर्वं योज्यमिति युक्तमुत्प-
प्लवः ।

न हि वर्त्तमानार्थप्रकाशसम्बन्धमन्तरेण ज्ञानस्यान्धा
वर्त्तमानावभासता नाम । अर्थनिरपेक्षप्रकाशनानुवृ-
त्तिमात्रेण तथात्वे भूतभाविविषयस्यापि ज्ञानस्य तथा-
भावप्रसङ्गात् । अथ मा भूद्यं दौष इति स्थूलखण्ड-
वर्त्तमानः प्रकाशेनाश्रीयते इत्यभ्युपगमः, तदा तज्ज्ञान-
स्यापि सख्य विषय इति तस्यापि न क्षणिकत्व-
मिति ।

रित्यर्थः । ननु ज्ञाततापत्ते अर्थनिरपेक्षवर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धमात्रे-
णैव (१) तज्ज्ञानकज्ञानस्य वर्त्तमानाभताऽर्थात्ययेऽप्युपपद्यते, तन्नयेऽर्थ-
स्यातीतत्वात् ज्ञाततायाश्चाभावात् सा नोपपद्येतेत्यत आह ।
न हीति । विषयवर्त्तमानतया वर्त्तमानाभता ज्ञानस्य न स्ववर्त्त-
मानतया । (२) ज्ञाततायाश्च क्षणिकत्वेन तज्ज्ञानकाले नाग्राह्यार्थविषय-
वर्त्तमानता । (३) तथात्वे वा अतीतादिविषयकमपि ज्ञानं वर्त्तमानाभं
स्यात् । (४) एवञ्चायिमक्षणे अतीतज्ञातताविषयकं ज्ञानं न वर्त्तमानाभं

(१) तज्ज्ञानकैति तद्विषयज्ञानस्येत्यर्थः । तेन नेत्तरविरोधः ।

(२) ननु तज्ज्ञानं वर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धमात्रेणैव वर्त्तमानाभत्वमित्यत आह
ज्ञाततायाश्चेति । यदिच स्थूलकालाभयत्वात् तस्याः क्षणिकत्वं, तदा
ज्ञानस्यापि न स्यादित्वाकरखण्ड स्फुटम् ।

(३) तथात्वे वेति यदि स्ववर्त्तमानतया वर्त्तमानाभत्वमित्यर्थः ।

(४) एवञ्चेति वर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धस्यापि तदानीमभावादिति भावः ।

ननु ज्ञानमैन्द्रियकं चेत् विषयसम्भारो न स्यात्, संजातसम्बन्धत्वात् । न च जिज्ञासानियमान्नियमः, तस्याः संशयपूर्वकत्वात् । तस्य च धर्मिज्ञानपूर्वकत्वात् । धर्मिणश्च सन्निधिमात्रेण ज्ञाने जिज्ञासाऽपेक्षणे वा उभयथाऽप्यनवस्थानादिति । तन्न । ज्ञाततापक्षेऽपि तुल्यत्वात् । तस्या अपि हि ज्ञेयत्वे तत्परम्परा-ज्ञानापातात् जिज्ञासानियमस्य च तदनुपपत्तेः* ।

आदित्यर्थः । ननु यदि ज्ञानं मानसं स्यात्तदा विषयान्तरग्रहो न स्यात्, संयुक्तसमवायरूपाया मनःप्रत्यासत्तेः सदा सत्त्वेन ज्ञानपरम्परायाएव ज्ञेयत्वादित्याह । नन्विति । ननु ज्ञानं योग्यं मनः-प्रत्यासन्नमपि जिज्ञासाज्ञेयमिति तन्नियमान्नोक्तदोष इत्यत आह । न चेति । सामान्यतोज्ञाते विशेषतश्चाज्ञाते जिज्ञासा जायते इति सामान्यतोज्ञानानुभवो वाच्यः । तस्यापि यदि जिज्ञासानैरपेक्षेण सन्निकर्षमात्रादुच्यते, तदाऽप्य सदातनत्वाद् ग्रहणपरम्पराया अविच्छेदादनवस्था । अथ तदुच्येऽपि सा नियामिका, तदा तस्या-अपि सामान्यतोज्ञानार्थं जिज्ञासा वाच्या, साऽपि सामान्यज्ञानपूर्विका, तदपि जिज्ञासाऽधीनजन्मेति पूर्वपूर्वज्ञानापेक्षायामनवस्थेत्युभयथा-नवस्थाऽर्थः । अथ किञ्चिज्ज्ञानमजिज्ञासितं जायते किञ्चिज्जि-

* तदनुपपत्तेः,—इति आ० श्री० ।

न चेन्द्रियसम्बन्धविच्छेदाद्विराम इति युक्तम्, आत्म-
प्राक्कथाव्यापनात् । स्वभावतएव काचिदसावजिज्ञा-
सिताऽपि ज्ञायते, न तु सर्वेति चेत्तुल्यम् । प्रागुत्पन्न-
ज्ञाततास्मरणजनितजिज्ञासः समुन्मीलितनयनः सञ्जा-
तज्ञानसमुत्पादितप्राक्कथं जिज्ञासुरेव प्रतिपद्यते इत्य-
तेनानवस्येति चेत् । तुल्यमेतत् ।

ननु ज्ञानं न सविकल्पकग्राह्यं ; तस्य निर्विकल्पक-
पूर्वकत्वात्, निर्विकल्पकगृहीतस्य तावत्कालानव-
स्थानात्, तस्य तेनैव विनाशात् । नापि केवलनिर्वि-

ज्ञासितं किञ्चिन्न ज्ञायतएवेत्यनियमात्प्रोक्तदोष इत्यभिप्रेत्य समा-
धातुं प्रतिबन्धिसुखेनाह । ज्ञाततापचेऽपीति । ननु चक्षुरादिना
सम्बन्धविच्छेदात् ज्ञाततापहविच्छेदः स्यादित्यत आह । न चेति ।
वाङ्मे तथा सम्भवेऽप्यात्मज्ञाततायां मनःसम्बन्धविच्छेदो न सम्भवती-
त्यर्थः । तुल्यमिति । ज्ञानमपि (१) किञ्चिदुद्भवत्वाभावात्तद्वाहकात्म-
मनःसंयोगविशेषाभावाद्वा न ज्ञायते इत्यर्थः । पूर्वोत्पन्नज्ञाततायाः
सामान्यतोयहादिदानौक्त्यपि ज्ञातता ज्ञातैवेति तत्संस्काराधीन-
ज्ञाततासामान्यजिज्ञासायामिन्द्रियसन्निकर्षादिदानौक्तनी ज्ञातता
ज्ञायते इत्येवमवस्थापरौद्धारोज्ञानप्रत्यक्षत्वेऽपि तुल्य इति शङ्को-
त्तराभ्यामाह । प्रागिति । तावत्कालेति । घटज्ञानस्य तन्नि-

(१) उद्भवत्वाभावादिति प्राचीनमते ।

कल्पकवेद्यं, तस्य सविकल्पकौन्नेयत्वेन तद्भावे
प्रमाणाभावात् । न च समवायाभाववन्निर्विकल्पक-
निरपेक्षसविकल्पकगोचरत्वं ज्ञानस्येति साम्प्रतम् ।
तयोर्विशेषणांशस्य प्राग्ग्रहणादनुमानादिवत्तदुपपत्तेः ।
प्रकृते तु ज्ञानत्वादेरनुपलब्धेरगृहीतविशेषणायाश्च
बुद्धेर्विशेष्यानुपसंक्रमात् कथमेवं स्यात् । न । उत्पन्नमा-
चस्यैव वाङ्मविषयज्ञानस्याशोचनात् । ततस्तत्पुरःसरं

विकल्पकात् ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानकालस्य नाग्नात् विशेष्यनाम्ने
सति तद्विशेष्यकज्ञानत्वविशिष्टज्ञानानुत्पादः स्यात्, प्रत्यक्षविशिष्ट-
ज्ञानस्य स्वसमनकालीनविशेष्यकत्वनिवन्मादित्यर्थः । तस्येति ।
निर्विकल्पकस्वातीन्द्रियत्वाभ्युपगमेन सविकल्पकौन्नेयतया तद्भावे
तच्च मानान्तराभावादित्यर्थः । समवायेति । समवायवद्भाववन्ने-
त्यर्थः । तयोरिति । समवायाभावयोर्विशेषणयोः सम्बन्धिप्रतिधो-
मिनोर्ज्ञानान्तरमेव ज्ञानादिविशिष्टज्ञानसामग्रीनियमेन तथात्वेऽपि
ज्ञाने ज्ञानत्वरूपविशेषणस्य पूर्वमज्ञानात् कथं तद्विशिष्टज्ञानमित्यर्थः ।
तथाच जानामीति वर्तमानज्ञाववैशिष्ट्यज्ञानमात्मनि न जायेतेति
भावः । अत्र किञ्चिज्ज्ञानं (१) निर्विकल्पकैकवेद्यं किञ्चिच्चावेद्यमेवेत्य-
नियम इति नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह । उत्पन्नेति । व्यवघाषना-

(१) निर्विकल्पकैकेति तज्जन्त्यादिमविशिष्टज्ञानस्यैव तच्च मानत्वान्न
पूर्वदोष इति भावः ।

प्रथमतएव तज्जातीयस्य ज्ञानान्तरस्य विकल्पनात् ।
इन्द्रियसन्निकर्षस्य तदैव विशेषणग्रहणलक्षणसहकारि-
सम्पत्तेः । व्यक्त्यन्तरसमवेतमपि हि सामान्यं गृहीतं
तदेवेत्युपयुज्यते । अन्यथा अनुमानादिविकल्पानाम-

ग्रहणोत्पन्नज्ञानान्तरे ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानं प्रथमतएव जायते ।
व्यवसायनिष्ठविशेषणस्य ज्ञानत्वस्य निर्विकल्पकेन विषयीकृततया
सम्भूतसामग्रीकत्वात् । तन्निष्ठतया विशेषणज्ञानस्य गौरवेणाप्रयोजक-
त्वात् । नन्वन्यव्यक्तिसमवेतत्वेन विशेषणज्ञानं न विशिष्टज्ञानजनकं,
घटान्तरवृत्तित्वेन गुणक्रियादीनां विशेषणानां ज्ञानेऽपि घटान्तरे
तद्विशिष्टज्ञानानुत्पादात्, याद्व्यव्यक्तिवृत्तितया च तस्य प्रकृतेऽसम्भवात्,
तदुत्पादानन्तरं याद्व्यज्ञानव्यक्तिनाशात् प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यत आह ।
व्यक्त्यन्तरेति । व्यक्त्यन्तरवृत्तित्वेनापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानं तज्जातीय-
व्यक्त्यन्तरेषु विशिष्टज्ञानं जनयति, विशेषणस्य ज्ञानत्वस्वाभेदात् ।
यथा पर्वतोऽग्निमानित्यनुमितिमन्व्यव्यक्तिनिष्ठतया वक्रिमत्वस्य
विशेषणस्य ज्ञानं जनयति । वक्रभेदेऽपि वक्रिमत्वस्योपाधेर्विशेषणस्वा-
भेदात् । अन्यथा अनुमित्युच्छेद इत्यर्थः ।

ननु ज्ञानान्तरस्य निर्विकल्पकाविषयस्य सविकल्पकवेद्यस्योत्पत्तौ
हेत्वभावः, (१) अनुमिनोमीत्यनुव्यवसाये तदसम्भवस्य, सामर्थ्यभावात् ।

(१) ननु सामग्रीवशात्प्रत्यक्षं सम्भवत्वेत्वेत्यत आह अनुमिनोमीति । क्वचित्
प्रत्यक्षस्य सम्भवेऽपि तत्रानुमितित्वस्य बाधादनुमित्यन्तरस्य सिद्ध-
साधनेनानुत्पादात्तत्रासम्भवश्चेत्यर्थः ।

उच्यते । आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानात्मसमवायस्य च पूर्वसिद्धत्वेनोत्पन्नं
 ज्ञानं मनसा सम्बद्धचेत्येकः काण्डः । ततो ज्ञानत्वनिर्विकल्पक-
 स्रोत्यादो याज्ञज्ञानस्य विनश्यत्ता सविकल्पकस्रोत्पद्यमानतेत्येकः
 काण्डः । ततः सविकल्पकस्रोत्यादो याज्ञज्ञानस्य विनाशो निर्वि-
 कल्पकस्य विनश्यत्तेत्येकः काण्डः । इत्येवमसमानकाण्डत्वेन विग्रे-
 यस्य ज्ञानस्य नाशश्चणएव ज्ञाने ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानम् । विग्रे-
 यस्य ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाव्यवहितपूर्ववर्त्तितया कारणत्वाविरोधात् ।
 प्रत्यक्षस्य सम्बद्धवर्त्तमानार्थजन्यत्वेऽपि स्वसमानकाण्डतया विग्रेयस्या-
 हेतुत्वात्, गौरवात् । यथा हे द्रव्ये इत्यत्र यथार्थविशिष्टज्ञानं
 द्विनाशकाण्डेऽपि, अव्यवहितपूर्वकाण्डवर्त्तितया द्वित्वस्य विशेषस्य
 विशिष्टज्ञानहेतोर्ज्ञानात् । विशिष्टज्ञानं जानामीति च वर्त्तमानत्वेन
 सूक्ष्माक्षोपाधिर्भासते न तु चणः, तस्यातीन्द्रियत्वात् । (१) यदा,
 ज्ञानं ज्ञानत्वञ्च निर्विकल्पके भासते, ततो ज्ञानत्वविशिष्टं ज्ञाने,
 ज्ञानवैशिष्ट्यज्ञात्मनि भासते, विग्रेये विशेषणं विशेषणे विशेषणा-
 न्तरं भासते इत्येव विशिष्टवैशिष्ट्यार्थः । वस्तुतो ज्ञानस्य विषय-
 निरूप्यतया समवायाभावयोरिव विशिष्टज्ञानसामग्रीकत्वात् निर्वि-
 कल्पकं नास्त्येव । ज्ञाने विषयस्य विशेषणत्वात् तद्ज्ञानमैयत्येन
 सविकल्पकस्यैव सम्भूतसामग्रीकत्वात् । तथाच तदेव ज्ञानं ज्ञान-

(१) स्ववसायनाश्रयणे तद्विशेष्यकं न ज्ञानं, किन्त्वर्थविशेष्यकमेव । तथाच
 विशेष्यस्य स्वसमयवर्त्तितया प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि न दोष इत्याशयेनाह
 यदेति ।

नुत्पादप्रसङ्गः । तद्गतस्य विशेषणस्याग्रहणात्, अन्य-
गतस्य चानुपयोगात्, किं लिङ्गग्रहणसहकारि स्या-
दिति । एतेन शब्दादिप्रत्यक्षं व्याख्यातमिति ।

स्यादेतत् । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमिष्यते । न
चातीन्द्रियस्य परमाखादेर्मनसा वेदनमस्ति । न चा-
गृहीतस्य विशेषणत्वम् । न च नित्यपरोक्षस्यापरोक्ष-

त्वांग्रे निर्विकल्पकं (१)विषयांग्रे* सविकल्पकमित्युभयरूपमेव, अंग-
भेदेनाविरोधात् । अनुमिनोमीत्यादौ तु न तथा, अनुष्यवसाये
अनुमितित्वाभावात् । ग्रन्थस्तु ज्ञानान्तरस्य सामग्रीत्वाद् यत्र
सम्भवस्तत्परतया नेयः ।

एतेनेति । एकगकारादिनिष्ठतया गत्वादिनिर्विकल्पकेन
गत्वादिविशिष्टज्ञानकाले एकगादिव्यक्तेर्नांग्रेऽपि गादिव्यक्त्यन्तरे
गत्वादिविशिष्टज्ञानमित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नस्यैव
मानसप्रत्यक्षत्वादेतीन्द्रियार्थविषयज्ञानस्य न मानसत्वं, परमाखा-
देरतीन्द्रियत्वात् । अतस्तद्गृह्यान्तेनेतरज्ञानस्याप्यमानसत्वमनुमेयम् ।
न चाप्रयोजकत्वं, वाङ्मेन सह मनसः सन्निकर्षाभावसंज्ञाप्रति-

* विश्लेष्यांग्रे,—इति मकरन्ददृष्टः पाठः ।

(१) विश्लेष्यांग्रे इति तद्यच्च सविकल्पकतया तस्य योग्यात्वात्तत्रैव ज्ञानत्व-
विशिष्टधीस्तदात्मकस्यैव ज्ञानस्वरूपविशेषणज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वा-
दिति भावः । अतएवाह अनुमिनोमीत्यादाविति ।

विशिष्टबुद्धिविषयत्वं व्याघातादिति । न । वाङ्मेन्द्रिय-
ग्राह्यस्वाग्राह्यस्य वा पूर्वज्ञानोपनीतस्यैव मनसा
वेदनात् । अन्यथा अतीन्द्रियस्मरणस्याप्यनुत्पत्तिप्रस-
ङ्गात् । इयांस्तु विशेषः ; तस्मिन् सति तद्वलादेव, असति
तु तज्जनितवासनावलात् । न चैवं सति स्मरणमे-

कूलतर्कस्य विपक्षबाधकत्वादिति शङ्कते । स्यादेतदिति । ज्ञानो-
पनीतविषयेण संयुक्तसमवेतविशेषणताऽऽत्मकज्ञानरूपमनःप्रत्यासत्त्या
मनसैव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविषयग्रहः । न चातीन्द्रियत्वव्याघातः, (१)यो-
गजधर्माजन्य-जन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्यजन्यप्रत्यक्षाविषयस्याती-
न्द्रियत्वादिति परिहरति । वाङ्मेति । यदि च ज्ञानसंस्काराद्य-
पेक्षमपि मनो नातीन्द्रियार्थग्राहकं, ततस्तत्कारणिका स्यतिरती-
न्द्रिये न स्यादित्याह । अन्यथेति । ननु यदि ज्ञानादनुव्यवसायः
स्मरणञ्च स्यात्, तदाऽनुव्यवसायः साक्षात्कारौ न तु स्मरण-
मिति कुतो नियम इत्यत आह । इयांस्त्विति । तस्मि-
न्निति । ज्ञाने विद्यमाने तद्रूपप्रत्यासत्तेस्तदनुव्यवसायः साक्षात्-
कारी, ज्ञाने त्वसति संस्काररूपप्रत्यासत्तेस्तदन्यप्रत्यासत्त्वभावाच्च
स्मरणं परोक्षमेवेत्यर्थः । तथाप्यनुव्यवसायोव्यवसायमृहीतगोचरत्वेन

(१) योगजधर्माजन्येति अत्र सामान्यजज्ञानप्रत्यासत्त्वजन्येत्वपि विशेष्यं
बोध्यम् ।

तत्, अगृहीतज्ञानगोचरत्वात् । न च विषयाग्ने
 तत्तथा स्यादिति युक्तम् । अवच्छेदकतया प्रागवस्था-
 वद्वभासनात् । न च प्रत्यभिज्ञानमपि ग्रहणस्मरणा-
 कारं, विरोधात् । अथ ग्रहणस्मरणयोः कियती
 सामग्री? अधिकोऽर्थसन्निकर्षोग्रहणस्य, संस्कारमात्रं
 सन्निकर्षः स्मरणस्य । अथ ग्रहणत्वेऽपि कुत एतदप-

गृहीतपाहिलात् स्मृतिः स्यादित्यत आह । न चैवमिति । अगृही-
 तेति । ज्ञानस्य व्यवसायाविषयस्यैवानुव्यवसायविषयत्वादित्यर्थः ।
 अर्थाग्ने गृहीतपाहिलेऽपि न घटस्य विशेष्यता, किन्तु ज्ञाने
 विशेषणता तन्नावदित्याह । अवच्छेदकतयेति । यथा प्रागवस्था-
 स्मरणसहकारिणा चक्षुषा जनिते प्रत्यभिज्ञाने प्रागवस्थायाः संयुक्त-
 विशेषणतया स्फुरणं न स्मरणं, तथा व्यवसायसहकारिणा मनसा
 जनितेऽनुव्यवसाये संयुक्तसमवेतविशेषणतया विषयस्फुरणेऽपि न तस्य
 स्मरणत्वमित्यर्थः । ननु प्रत्यभिज्ञानमपि तन्नाऽग्ने स्मरणमेव इद-
 न्नाग्ने त्वनुभव इत्यत आह । न चेति । स्मृतित्वानुभूतित्वजात्यो-
 र्वाप्यवृत्तित्वेनांशावृत्तेरित्यर्थः । अथेति । संस्कारजत्वाविशेषात्
 प्रत्यभिज्ञानमनुभवो न स्मृतिरिति कुतोऽनियम इत्यर्थः । अधिक-
 इति । संस्कारातिरिक्तायाः संयुक्तविशेषणतायाः प्रत्यासत्तेः प्रत्य-
 भिज्ञाने सत्त्वादित्यर्थः । अथ संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिवत् प्रत्यभि-

रोक्षाकारम् ? कारखान्तरनिरपेक्षेण संस्काराधिक-
सन्निकर्षवतेन्द्रियेण जनितत्वात् ।

अथ कः सन्निकर्षः ? ज्ञानेन संयुक्तसमवायः तदर्थेन
संयुक्तसमवेतविशेषणत्वमिति । मनसो निरपेक्षस्य
वह्निर्यापारेऽन्धवधिराद्यभावप्रसङ्ग इति चेत् । ज्ञानाव-
च्छेदकं प्रति नायं दोषः । न च ज्ञानापेक्षया वह्निरि-
त्यस्ति । नापि तद्विषयापेक्षया निरपेक्षत्वं, तस्यैव ज्ञान-
स्यापेक्षणात् । तथापि* ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यत्र किं प्रमा-

ज्ञानं परोक्षमेव कुतोनेत्याशयेन पृच्छति । अथेति । उत्तरं, कारखान्-
तरेति । सिद्धान्तपेक्षेत्यर्थः । (१) न च विनिगमनाभावः, प्रत्यभि-
ज्ञाने अनुभवामीत्यनुभवसाध्याधिकत्वादनुभवत्वमेति भावः ।
वस्तुतः, तत्तास्त्वितिजन्यमेव प्रत्यभिज्ञानं, न संस्कारजन्यम् । अन्वया
संस्कारद्वारा पूर्वानुभवस्य तत्करणतया ज्ञानकरणतया तस्य परोक्ष-
त्वापत्तिः । तत्तास्त्वितेश्च निर्यापारत्वेनाकरणत्वादिति तत्त्वम् ।

ज्ञानेति । इन्द्रियादिजनितव्यवसायापेक्षेण मनसोवह्निः प्रवृत्तेर्न
स्वातन्त्र्येति नोक्तदोष इत्यर्थः । समाधानान्तरमाह । न चेति ।
साधकसाधकाभावात् संग्रहः स्यादित्याशयेन पृच्छति । अथेति ।

* अथ,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(१) न च विनिगममेति इन्द्रियजन्यतया प्रत्यक्षत्वं संस्कारजन्यतया
स्वतित्वं वेत्तुं विनिगमकाभाव इत्यर्थः ।

णम्? प्रत्यक्षमेव । यदसूचयत्, ज्ञानविकल्पानां भावा-
भावसंवेदनादध्यात्ममिति ।

ननु नेश्वरज्ञानं प्रमा नित्यत्वेनाफलत्वात् । नापि
प्रमाणम्, अकारकत्वात् । अतएव च न तदाश्रयः
प्रमातेति । उच्यते ।

मितिः सम्यक् परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।

तद्योगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

समीचीनेऽनुभवः प्रमेति व्यवस्थितम् । तथाचा-

उत्तरं, प्रत्यक्षमेवेति । जानामीति मानसप्रत्यक्षमेव ज्ञानप्रत्यक्षमे
मानमित्यर्थः । तत्र सूचकारसम्पत्तिमाह । यदिति । ज्ञानवि-
कल्पानां ज्ञानभेदानां प्रत्यक्षादीनां भावाभावौ अस्ति मे प्रत्यक्षं
ज्ञानं नास्ति मे प्रत्यक्षं ज्ञानमित्याकारेणात्मना मनसा संवेद्येते
इत्यर्थः । न्यायवृत्तिं प्रति (१) आशुविनाशात्मविशेषगुणत्वेन सुखवत्
प्रत्यक्षत्वमनुमेयमिति भावः ।

नित्यत्वेनेति । नित्यत्वेन फलानात्मकत्वादित्यर्थः । प्रमायाश्च

(१) आशुविनाशीति धर्मादौ अभिचारवारणार्थमिदम् । अन्वयशब्द-
स्याप्रत्यक्षत्वपक्षे तत्र अभिचारादाह आत्मेति । आत्ममनोद्वित्ते
अभिचारादाह विशेषेति । न च निर्विकल्पकजीवनयोनियत्त्वयो
र्थमिचारः, मानसप्रत्यक्षजातीयत्वस्य साध्यत्वात् । वस्तुतस्तु तदन्व-
त्वेन विशेषणान्न अभिचार इति ।

नित्यत्वेन विशेषणमनर्थकम् । नित्यानुभवसिद्धौ तद्व्य-
च्छेदस्यानिष्टत्वात्, असिद्धौ च व्यवच्छेद्याभावात् । न
चेदमनुमानम्, आश्रयासिद्धिबाधयोरन्यतराक्रान्त-
त्वात् । न तत्प्रमाकरणमिति त्विष्यतएव, प्रमया

क्रियात्वेन जन्यत्वादिति भावः । नापीति । (१) निर्व्यापारत्वेना-
कारकतया तद्विशेषकरणत्वस्याभावइत्यर्थः । अतएवेति । सम-
वाधिकारणस्य प्रमादत्वादित्यर्थः । अनित्यत्वेनेति । यथार्थानु-
भवत्वमेव प्रमालं नित्यानित्यसाधारणम् । (२) न च क्रियात्ववि-
रोधः, धात्वर्थमात्रस्यैव नित्यानित्यसाधारणस्य सप्तादेरिव क्रिया-
त्वात् । अनित्यत्वेन तद्विशेषणस्य गौरवेण व्यर्थत्वादित्यर्थः ।
दूषणान्तरमाह । नित्येति । न चेश्वरज्ञानं न प्रमा फलानात्मक-
त्वाद्गगनवदित्यनुमानमपि सम्भवतीत्याह । न चेदमिति । नापि
प्रमाणमित्यत्र सिद्धसाधनत्वमेवेत्याह । न तत्प्रमाकरणमिति ।

(१) स्वप्रमां प्रति तस्याकरणत्वमिष्यतएवेत्यर्थः । अस्रदादिप्रमां प्रति तु

(१) निर्व्यापारत्वेनेति प्रमाऽनुकूलव्यापारशून्यतया तदकारकतया इत्यर्थः ।
यद्यपि कूटलिङ्गादिस्थलेऽनुमितिप्रमाकरत्वं तस्येव्यतएव, तथापि
स्वप्रमां प्रति न तथात्वमिति भावः ।

(२) न च क्रियात्वेति क्रियासम्बन्धं विना कारकत्वाभावात्तद्विशेषप्रमाद-
त्वाद्यसम्भव इत्यर्थः ।

(३) स्वप्रमामिति स्वसमानाधिकारणप्रमामित्यर्थः ।

सम्बन्धाभावात् । तदाश्रयस्य तु प्रमादृत्वमेतदेव ;
 यत् तत्समवायः । कारकत्वे सतीति तु विशेषणं पूर्व-
 वन्निरर्थकमनुसन्धेयम् । यद्येवमाप्तप्रामाण्यादिति
 सूत्रविरोधः, तेन हीश्वरस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते न
 तु प्रमादृत्वमिति चेत् । न । निमित्तसमावेशेन व्यव-
 हारसमावेशाविरोधात् । प्रमासमवायो हि प्रमादृ-
 व्यवहारनिमित्तं, प्रमया त्वयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः
 प्रमाख्यव्यवहारनिमित्तं, तदुभयच्छेश्वरे । अप्यापि
 कार्य्ययेति* विशेषणं पूर्ववदनर्थकमूहनौयम् ।

तत्कारणत्वं वर्त्ततएव तस्य सव्यापारत्वादिति भावः । तदाश्रयस्येति ।
 प्रमासमवायित्वस्यैव प्रमादृत्वात् तत्र तत्कारणान्तर्भावस्य व्यर्थत्वादि-
 त्यर्थः । पूर्ववदिति । सिद्धसिद्धोरुभयोरपि व्यावर्त्थाभावादि-
 त्यर्थः । (१) यदीश्वरस्य न प्रमाणत्वमिच्छते, तदा न्यायसूत्रप्रतिपादित-
 तत्प्रमाणत्वविरोध इत्याह । यद्येवमिति । प्रमया त्विति । चक्षुरा-
 दीनामपि चरमसहकारिचक्षणे प्रमया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धस्य
 विद्यमानत्वादित्यर्थः । पूर्ववदिति । सिद्धसिद्धोरुभयोरपि व्यावर्त्था-

* कार्य्यतयेति,—इति का० । कार्य्यत्वे सतीति,—इति श्री० ।

(१) यदीश्वरस्येति यद्यपि पूर्वं तज्ज्ञानस्य न प्रामाण्यमित्युक्तं न तु तस्य,
 तथापि तुल्यव्यावृत्तत्वात् तदप्युक्तप्रायमेवेति भावः ।

स्यादेतत् । प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं, प्रमिषोतीति प्रमातेति कारकशब्दत्वमनयोः । तथाच कर्मकारकमर्थइति चेत् । न । एतस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तन्तु यथापदर्शितमेव, व्यवस्थापनात् । अन्यथा अस्रदादिषु न प्रमात्वव्यवहारः स्यात् । सर्व्वेषु स्वातन्त्र्याभावात् । करणव्यवहारस्य न्यच यद्यप्यन्यनिमित्तकोऽपि, तथापीदोक्तानिमित्तविवक्षयैवेति । एवन्तर्हि पञ्चमप्रमाणाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः । न हि तत्प्रत्यक्षमनुमानमागमे वा, अनिन्द्रियलिङ्गशब्दकरणत्वात् । न । साक्षात्कारिप्रमा-

प्रसिद्धेरित्यर्थः । सर्व्वचेति । यदि प्रमाकर्तृत्वेन प्रमात्वं, तदा अस्रदादीनामपि तदभावात् प्रमात्वव्यवहारो न भवेत् । (१) तदनुकूलप्रयत्नत्वं हि स्वातन्त्र्यं, तत्कर्तृत्वं सर्व्वप्रमायामस्रदादीनामपि (२) नास्ति, अस्रदादिप्रयत्नं विनाऽप्यस्रदादिप्रमोत्पत्तेरित्यर्थः । अन्यचेति । श्लोकइत्यर्थः । अन्यनिमित्तकोऽपीति । अयोग्यवच्छेदेन जनकत्वनिमित्तकोऽपीत्यर्थः । कारकविशेषवाचकः प्रमाणशब्दईश्वरे न वर्त्तते किंत्वन्यथेति भावः । साक्षात्कारीति । साक्षात्कारिप्रमया त्वयोग-

(१) तदनुकूलेति तदुपादानगोचरतदनुकूलज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वलक्षणामित्यर्थः ।

(२) अस्रदादीनामिति जन्यात्मविशेषगुणमात्रस्यैवैश्वरकर्तृत्वात्वेनाभ्युपगमादिति भावः ।

वत्तया प्रत्यक्षान्तर्भावात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न-
त्वस्य च लौकिकमात्रविषयत्वात् ।

स्यादेतत् । तथापीश्वरज्ञानं न प्रमा, विपर्यय-
त्वात् । यदा खल्वेतदस्मदादिविभ्रमानालम्बते, तदैतस्य
विषयमस्पृशतो न ज्ञानावगाहनसम्भव इति तदर्थो-
ऽप्यालम्बनमभ्युपेयम् । तथाच तदपि विपर्ययः, विप-
रीतार्थालम्बनत्वात् । तदनवगाहने वा अस्मदादे-
र्विभ्रमानविदुषस्तदुपशमायोपदेशानामसर्वज्ञपूर्वक-
त्वमिति । न । विभ्रमस्याप्रामाण्येऽपि तद्विषयस्य

व्यवच्छेदेन सम्बन्धस्य सम्भवेन प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावोक्तदोष इत्यर्थः ।
साक्षात्कारित्वं लीश्वरप्रमाया धर्मिणाहकमानसिद्धमित्यर्थः । यथा-
श्रुतं सूचन्तु लौकिकप्रत्यक्षविषयमित्याह । इन्द्रियार्थेति ।

नवीश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन सविषयभ्रमज्ञप्तावीश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात्,
भ्रमस्येव तस्या अपि भ्रमविषयविषयकत्वादित्याह । तथापीति ।
शुक्लो रजतत्वप्रकारकज्ञानवानिति ज्ञानं न भ्रमः, भ्रान्तस्य तथात्वात् ।
शुक्लाविदंरजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारः, तेन तद्भ्रमः । ईश्वर-
ज्ञाने तु रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति न भ्रमत्वम् । अतएवास्म-
दादिरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्त इत्याह । विभ्रमस्येति । प्रमाणा-
भावादिति । भ्रमत्वपाहकज्ञानस्य भ्रमविषयमुल्लिखतो भ्रमस्येवा-
द्यथार्थत्वादित्यर्थः । भ्रमविषयविषयकत्वेन न भ्रमत्वं, किन्तु यद्यच्च

तत्त्वमुल्लिखतोऽभ्रान्तत्वात् । अग्यथा भ्रान्तिसमुच्छेद-
प्रसङ्गः, प्रमाणाभावात् । तथाप्यारोपितार्थावच्छिन्न-
ज्ञानालम्बनत्वेन कथं न भ्रान्तत्वमिति चेत् । न ।
यद् यच्च नास्ति तच्च तस्यावगतिरिति भ्रान्त्यर्थत्वात् ।
एतदालम्बनस्य चैवमुल्लिखतः सर्वत्र यथार्थत्वात् । न

नास्ति तत्र तज्ज्ञानत्वेन । तथाच शुक्लाविदं रजतमिति ज्ञानं
रजतत्वाभाववति रजतत्वविषयमिति भ्रमः । तदनुव्यवसायस्य यच्च
रजतज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वमस्ति, तच्च तदुल्लिखन् न भ्रमोवि-
षयाबाधादित्याह । यद्यचेति । तदेव स्पष्टयति । न हीति ।
एतेन यद्यच्चास्ति, तच्च तज्ज्ञानं प्रमेत्यपि निरुक्तम् ।

सारकार्यं शिवस्तुतित्याजेन सङ्गलयति । साक्षात्कारिणीति । भूता-
र्थानुभवे यथार्थानुभवे । साक्षात्कारिणि प्रत्यक्षे । निविष्टोविषयी-
भूतो निखिलः समस्तः प्रस्ताविवस्त्रानां नानापदार्थानां क्रमो यस्य,
स तथा । अनुभवविषयसकलविश्व इत्यर्थः । नित्ययोगिनि सदा
सम्बद्धे । अतएव इन्द्रियादीनां द्वाराणामनपेक्षा स्थितिर्यस्य । खेया
अस्या या अदृष्टिर्विशेषादर्शनं, तन्निमित्ता या दृष्टिः रागदेषा-
त्मिका, तद्विगमेन प्रभ्रष्टः शङ्कातुषो वेदप्रामाण्यशङ्कालेशोयस्मादि-
त्यर्थः । यद्वा, भूतार्थाऽनुभवोयस्य, तादृशि^(१) साक्षात्कारवति शिवे ।
निविष्टेत्यादि पूर्ववत् । स शिवः प्रमाणं नाप्रमाणमिति कथ्यतः

(१) साक्षात्कारवति शिवे प्रत्यक्षज्ञानवति स्वस्मिन् इत्यर्थः ।

इति न तद्रजतं, नापि तच्चासत्, नापि तच्चावगत-
मिति* ॥

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥६॥

(इति चतुर्थः स्तवकः ।)

परमतनिरासः । प्रमाणं चाक्षी श्ररक्षमिति ध्वनितम् । दुष्टमिति
कचित् पाठः । तत्र भावे ऋः ॥०॥

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचिते कुसुमाञ्जलि-
प्रकाशे चतुर्थः स्तवकः ॥०॥

* नावगतमिति,—इति श्री० का० । तच्चावगतमिति,—इति आ० ।

इति महामहोपाध्यायदेवदत्तात्मज-श्रीरघिदत्तोपाध्याय-विरचिते कुसु-
माञ्जलिप्रकरणे चतुर्थः स्तवकः ।

अथ पञ्चमः स्तवकः ।

नन्वीश्वरे प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सर्व्वमेतदेवं स्यात्, तदेव तु न पश्याम इति चेत् । न ह्येष स्थाणोरपराधो- यदेनमन्धो न पश्यति । तथाहि,—

कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यात् संस्थाविशेषाच्च साध्योविश्वविद्व्ययः ॥१॥

क्षित्यादि कर्त्तृपूर्व्वकं कार्य्यत्वादिति ।

तस्माधकप्रमाणाभावादिति पञ्चमीं विप्रतिपत्तिं निराकर्त्तुमुप- न्यस्यति । नन्विति । सर्व्वमिति । प्रागुक्तान्यथासिद्ध्यादिनिरासक- पमित्यर्थः । स्थाणोरीश्वरस्य, अथ च दाहविशेषस्य । अन्वस्तत्र प्रमाणादर्शी, चक्षुर्हीनस्य । कारिकायां संगृहीतं कार्य्यत्वं हेतुं विदृष्योति । चित्यादीति ।

नन्वत्र प्रत्येकं चित्यादि न पञ्चः, तस्य स्वग्रन्थेनाभिधातुमशक्य- त्वात् । नापि मिश्रितम्, एकरूपाभावात् । न च शरीराजन्यं जन्यं पञ्चः, वेदाद्यव्याप्तेः । अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि चित्यादिकर्त्तृत्वात् । नाथदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यम्, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन चित्तौ तद- भावात् । नापि जन्यकृतिषाच्चादजन्यं जन्यं, घटादेरपि पञ्चताऽऽपत्तेः ।

नापि सकर्तृकत्वविवादविषयः (१) तत्सन्देहविषयो वा पक्षः, एकरूपा-
भावे चित्यादिसकलविषयविवादसंग्रहयोरभावात् । किञ्च, न
वादिनोः संग्रहः, तयोर्निश्चितत्वात् । वाद्यनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्यस्थ-
संग्रह इति चेत् । तर्ह्यनुमानाभ्यां तत्संग्रहयो मध्यस्थसंग्रहानन्तरञ्च
वाद्यनुमानमित्यन्योन्याश्रयः । न च चित्तिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धा-
नैकान्तिकत्वात् । हेतौ साध्याभाववद्गामित्वसंग्रहस्य दूषकत्वात् ।
तस्य च साध्याभाववति हेतुसन्देहादिव हेतुमति साध्याभावसन्देहा-
दपि दूषकत्वात् । पक्षे तत्सङ्गावेऽप्यनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तस्या-
दूषकत्वात् । न चाङ्कुरेऽपि ततएव साध्यानुमितिः, तस्यापक्षत्वेन (२)
स्थापनानुमानाविषयत्वात् । (३) अनुमानान्तरस्य च चित्या सन्दिग्धा-
नैकान्तिकत्वात् । तथा चान्योन्याश्रयादेकस्याप्यनुमानस्याप्रवृत्तिः ।
एकैकमात्राभिज्ञसिद्धावपि सकलविषयज्ञानवदसिद्धिश्च ।

साध्यमपि न कृतिमत्सहभावः तज्जन्यत्वं वा, अस्रदादिना
सिद्धसाधनात् । नाप्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमज्जन्यत्वं, यत्कि-
ञ्चिदुपादानविवक्षायां घटोपादानगोचरज्ञानादिमताऽस्रदादिना-
ऽर्थान्तरात् । न च, ज्ञानादीनामपि जनकत्वं विवक्षितं; न च
घटोपादानगोचरज्ञानादेः चित्यादिजनकत्वसम्भव इति वाच्यम् ।

(१) सन्देहविषयत्वं वा पक्षइति पाठे पक्षपदं पक्षतावच्छेदकपरम् ।

(२) अपक्षत्वेनेति प्रतिज्ञाविषयस्यैव पक्षत्वमित्यभिमानः ।

(३) ननु प्रथममङ्कुरे तदनुमाय चित्तौ तदनुमेयमित्यतश्चाह अनुमाना-
न्तरस्येति ।

तथापि चित्तिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनामुपादानविषयत्वनिश्चयेना-
दृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितं,
घटादेर्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । न च शरीरक्रिया दृष्टान्तः, घटे
व्यभिचारात्, तत्क्रियात्वस्यैवोपाधित्वाच्च । चित्त्युपादानविवक्षायाम-
प्रसिद्धिः । न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतया तत्तत्समभिव्याहा-
रात्तत्तदुपादानबोधकत्वम् । शब्दएव बोधे तथा व्युत्पत्तेः । अनु-
मितौ च येन रूपेण व्यापकत्वं, तेनैव रूपेण तस्य विषयत्वात् ।
तच्चोपादानत्वमेवेत्युक्तदोषापरिहारात् । किञ्च, घटे चिकीर्षाद्वारा
कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानमनुमितिरूपं जनकमिति साध्यविकल्पो-
दृष्टान्तः, साध्याप्रसिद्धिर्वा । प्रत्युत घटेऽनुमितिजन्यत्वदर्शनादीश्वरे-
ऽनुमितिः सिध्येत् । यथा च प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे,
तथाऽनुमितेर्लिङ्गजन्यत्वेऽपि नित्यैव सा तच्च स्यात् । द्वेषयोनिहृतिसाध्ये
चिकीर्षाविरहाद्भ्यभिचाराच्च । तद्दृष्टान्तेन चित्यादौ द्वेषसाध्यत्वानु-
मानादीश्वरे द्वेषोऽपि सिध्येत् । द्वेषवतश्च^(१)* संसारित्वे भगवतोऽपि
तथा स्यात् । कथं वा उपादानगोचरा चिकीर्षा, असिद्धत्वात् ।

किञ्च, कार्यत्वं न योगोपस्थितकृत्यर्हत्वम्, असिद्धेः । नापि
कादाचित्कत्वं, प्रागभावे व्यभिचारात् । नापि प्रागभावप्रतियोगित्वं,
ध्वंसे व्यभिचारात् । न च सत्त्वेन हेतुविशेषणं, सत्ताजातेः परं

* रागवतः—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

(१) रागवतइति चिकीर्षावतइत्यर्थः ।

प्रत्यसिद्धेः । स्वरूपसत्त्वस्य ध्वंसेऽपि सत्त्वात् । नापि पूर्वकासासम्बन्धित्वे
सत्युत्तरकाससम्बन्धः, सकसपूर्वकासस्याप्रसिद्धेः, तत्तत्पूर्वकासस्य
चाननुगमात् ।

घटादिरपि दृष्टान्तः साध्यविकलः, अन्यथ्यतिरेकाभ्यां ज्ञाना-
देरेव जनकतया तदाश्रयस्याजनकत्वात् । धर्मिपाहकस्यान्यथ्यति-
रेकस्य वा तद्पाहकस्याभावात् । न च ज्ञानवत् कार्यत्वेनात्मजन्य-
त्वमनुमेयम्, आत्मसमवेत्त्वस्यैवोपाधित्वात् । अन्यथा शब्दवदाकाश-
जन्यत्वानुमानापत्तेः । एतेन सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृति-
समानकालीनसामयोजन्यं कार्यत्वात्, (१) अदृष्टसामयोजन्यत्वे चादृष्ट-
त्वापत्तिः, द्व्यणुकासमवाधिकारणसमानकालीनकृतिजन्यमिति वा
साध्यमित्यपास्तम् । आद्ये, ज्ञानादिसिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वादु-
दासीनसिद्धावप्रयोजकत्वात् । अन्ये, गौरवात् द्व्यणुकासमानकाली-
नकृतित्वेनाजनकत्वात् । अपिच, सामान्यज्ञानादिप्रत्यासत्तिजन्योपा-
दानज्ञानादिमताऽर्थान्तरम् । न चानागतगोचर-प्रत्यक्षजनक-प्रत्या-
सत्त्यजन्यं ज्ञानविशेषणम् । तादृशप्रत्यासत्तेस्तज्जन्यत्वस्य च परं
प्रत्यसिद्धेः ।

(१) ननु ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसर्गान्तरीयादृष्टजनकसामयौवादृष्ट-
द्वारा द्व्यणुकजनकतयाऽर्थान्तरमतश्चाह अदृष्टसामयोजन्यत्वे चेति ।
न चादृष्टमधिकं कारणमिति न तदापत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे
क्षिप्त्वादेरदृष्टविशेषत्वोपापत्तेः । यथा शिंशुपादक्षविशेषत्वत्वात्तथात् ।
जाघवाददृष्टसामयोजन्यत्वस्यैवादृष्टत्वप्रयोजकत्वाच्च । तथा चादृष्ट-
सामयौ अदृष्टप्रागभावादिघटिता नान्यत्र जनिकेति भावः ।

अचोच्यते । (१) अदृष्टादारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यं समवेतं
जन्यं, अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्ष-
ज्ञानधिकौर्षाकृतिमप्यन्यं, समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात्,
यदेवं तदेवं यथा घटः, तथा चैतत् तस्मात्तथा । एवञ्च शब्द-
पूत्कारादीनां पक्षत्वात् तैः सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् । (२) यदि च

(१) समुदायमते उक्तसन्दिग्धानैकान्तिकभियाऽनुगतं पक्षतावच्छेदकमाह
अदृष्टादारकेति । तत्रोपादानपदं खोपादानपरम् । तथा च खोपादान-
गोचरजन्यकृतिजन्या घटादयः प्रसिद्धाः, तदन्यत्वं पक्षतावच्छेदकम् ।
एतेन उपादानपदं यदि यत्किञ्चिदुपादानपरं तदा अदृष्टादारक-
पाद्युपादानमदृष्टादिगोचरास्मदादिकृतिजन्यानां शब्दादीनां पक्षता
न स्यात्, क्षित्वाद्युपादानपरत्वेऽप्रसिद्धिरित्यपास्तम् । नन्वेवमदृष्टादा-
रकेति अर्थं अदृष्टादारककृतिमादाय प्रकृते दोषास्पर्शनादिति चेत् ।

अत्राहुः । काञ्चीशरीरे यद्गौरं रूपमुत्पन्नं, तत् काञ्चीश-
रीरगोचरतपश्चर्यादिकृत्वा जन्यते । सा च कृतिरदृष्टादिका
तद्रूपोपादानकाञ्चीशरीरगोचरा चेति तद्रूपेऽव्याप्तिवारणाय तद्वि-
शेषमिति । केचित्तु ऐहिकपुष्टशरीरकामनया कामनातीर्थ-
स्नानानन्तरं चिराद्दयदिहैव पुष्टं शरीरमुत्पद्यते, तन्न शरीरा-
न्तरवदस्मदादिकर्तृकम् । तथा च प्रयागस्नानानुक्षण-शरीरावयव-
गोचरकृत्वाऽदृष्टादारा जनिते पुष्टशरीरेऽव्याप्तिवारणाय तद्विवाहः ।
साध्येऽप्युपादानगोचरत्वेन जनकता विवक्षिता । तेन मदृष्टगोचर-
कृतिजन्यत्वमादाय न शब्दाद्यंशे सिद्धसाधनम् । एवञ्च काञ्चीरूपा-
द्यंशे सिद्धसाधनवारणाय तत्रादृष्टत्वादिविशेषमिति त्ववधेयम् । शेषं
प्रपञ्चितमनुमानप्रकाशेऽनुसन्धेयम् ।

(२) पक्षसमे सन्दिग्धानैकान्तिकं न दोषइत्यनुपदवच्छमाद्यावच्छम्भादभ्युप-
गमवादेनाह यदि चेति । तमादाय समूहात्मनानुमितावित्यर्थः ।

कस्यचित्पक्षे नान्तर्भावः, तदा तमादाय निरुक्तस्य पक्षे समूहा-
 लम्बनानुमितावविरोधः । अन्यकृत्यजन्यत्वञ्च अन्यकृतिजन्यान्यत्व-
 मित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तावतामुपस्थितिः ।
 अन्यत्वञ्च कृतौ स्वपक्षे विशेषणं, परं प्रत्युपरञ्जकमात्रं प्रमेयो घट-
 इतिवत् तत्प्रकारकज्ञानोपयोगि । उभयसिद्धसप्रयोजनत्वमात्रं तन्त्रं,
 न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धत्वम् । चित्तिरेव वा पक्षः । पक्षपक्षस-
 मनैरपेक्ष्येण घटादौ निश्चितव्याप्तेर्लिङ्गस्य तयोर्दर्शनैर्नोभयचानुमि-
 त्यविरोधान्न सन्दिग्धानैकान्तिकम् । (१) अनुमित्योरन्योन्यानपेक्ष-
 णान्नान्योन्याश्रयः । न चाङ्कुरे पक्षधर्मताज्ञानाभावः, सिषाधयि-
 षाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभाववतएव पक्षत्वात् । तच्च चित्तौ
 पञ्चावयववाक्येनाङ्कुरेऽन्यत इति न विशेषः ।

यदि च चित्तौ लिङ्गनिश्चयदशायां तदक्षयाऽङ्कुरस्य न निश्चयः,
 तदा का सन्दिग्धानैकान्तिकम् । पक्षसमे साध्याभावसामानाधि-
 करणसन्देहालिङ्गे व्याप्तिग्रहएव नोत्पद्यते इति चेत् । तर्हि धूमे-
 ऽपि व्याप्तिग्रहो न स्यात्, सन्दिग्धवह्निपर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्मा-
 भावेनापक्षत्वात् । तस्मादनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् सन्दिग्धसाध्ये लिङ्गनि-
 श्चयो न दोषः । साधवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्यप्रवा-
 हाजनकत्वे नित्यत्वसिद्धौ, कारणं ततो निवर्त्तमानं नियतविषय-
 तामादायैव निवर्त्तते । तस्याः कारणाधीनत्वात् । अनित्यासर्व-

(१) अनुमित्योरिति एतच्च पराभ्युपगमरीत्याहं, पक्षभेदमाश्रित्य भेदा-
 दोषाद्वा । बलुव एकैव समूहालम्बनाऽनुमितिरिति ध्येयम् ।

विषयकज्ञानाजन्यत्वेन पञ्चविशेषणादा ज्ञानस्य सर्वविषयकत्व-
सिद्धिः ।

साध्ये च ज्ञानादीनां विशेषणतया विशिष्टस्य साधनत्वेन विव-
क्षितत्वाच्च तदुपलक्षितचेत्रज्ञेनार्थान्तरम् । अदृष्टप्रागभावेति विशे-
षणाद्यादृष्टद्वारा नास्मदादिभिः सिद्धसाधनम् । नापि साध्याप्रसि-
द्धिः, सिद्धवृत्त्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यचे घति
भवति । न हि मृदवयवानां संस्नानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाध-
नत्वानुमितावपि अवयवानां प्रत्यचेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः ।
न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपचीणम्, अप्रत्यक्षे परमाणौ
तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः । (१) प्रवृत्तिविषयमृदङ्गादेः
प्रत्यक्षत्वात् न शब्दादिना व्यभिचारः । न चेश्वरेऽनुमित्यापत्तिः,
स्वसुखादिसाधनतानुमितेर्हेतुताया गृहीताया ईश्वरे धर्माद्यभावेन
बाधात्, अनुमितिमात्रस्य च हेतुत्वाग्रहात् । उपादानस्य सिद्धत्वे-
ऽप्युपादेयवत्त्वेन चिकीर्षाविषयत्वात् । न च द्वेषसिद्धिः, तस्य
कृतिद्वारा कार्याहेतुत्वात् । प्रयोजनं विना द्वेषमात्रात् ग्रन्थाना-
ग्रानुकूलकृतेरनुत्पत्तेः । किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानु-
त्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात् कृतिः । तथा चेष्ट-
साधनताज्ञानात् तत्रेच्छाऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणं, कृप्तत्वात् ।

(१) अनूपादानप्रत्यक्षं विनाऽपि शब्दार्थप्रवृत्तेर्व्यभिचारइत्यत आह प्रवृ-
त्तिविषयेति । न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वं ब्रूमः, किन्तु प्रवृत्तिवि-
षयप्रत्यक्षत्वेनेति न व्यभिचारइत्ययः ।

देषस्तु परम्परया तदुपचीणः । अत्रुं देभीत्यबाधितमानसप्रत्यक्षात्
तत्सिद्धिः ।

नापि साध्यविकसो दृष्टान्तः, प्रयत्नवदात्मसंयोगस्य चेष्टाद्वारा
घटहेतुतया प्रयत्नस्येवात्मनोऽपि हेतुत्वात् । न चात्मसंयोगे सत्यपि
प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्नएव तत्कारणं संयोगपरिचायक-
मात्रमात्रेति वाच्यम् । संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगिविशेषि-
तस्य तस्य हेतुत्वात् । नात्मसंयोगः क्रियाहेतुः, संयोगाभावेन
तदभावादर्शनादिति चेत् । न । (१)यः स्यन्दो व्यधिकरणयद्गुणजन्यः
स तत्संयोगासमवाधिकारणकः, यथा स्यर्गवद्भवेगवत्संयोगजा क्रियेति
तत्सिद्धेः । (२)असमवाधिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्वनि-
यमाच्च ।

केचित् तु अनुकूलकृतिसमवायित्वमेव कर्तृत्वं न तु जनक-
त्वविशेषितं गौरवात्, तथाच ज्ञानेच्छाकृतियजन्यत्वस्यैव साध्यत्वात्
तदाश्रयत्वमेवेश्वरस्य कर्तृत्वमित्याहुः । सामान्यादिगोचरप्रत्यासत्त्वा
कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्तृत्वात् कर्तृत्वेन ज्ञानं सिध्यन्त-
द्विसंज्ञमेव सिध्यतीति संक्षेपः ।

(१) यः स्यन्दइत्याद्यनुमानप्रकाशे ऋच्यम् ।

(२) असमवायीति असमवायिपदं प्रकृताभिप्रायेण स्वरूपनिर्व्वचनम् ।
यद्यप्यङ्गीतवसंयोगासमवायिकारणके शरीरतवसंयोगेऽङ्गी न
कारणमिति व्यभिचारः, तथापि क्रियायामेवेत्याशयइत्यन्ये । तत्राप्य-
ङ्गी कारणमित्येके ।

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः ।

सिद्धसिद्धोर्विरोधो नो नासिद्धिरनिबन्धना ॥ २ ॥

यद्यपि बाधस्तृतीयस्तवकएव निरस्तः, तथापि प्राधान्येन तत्र योग्यानुपलब्धिबाधो निरस्त इह त्वनुमानबाधो निरस्तः । तत्र व्यापकानुपलब्धिविरोधेन बाधो विवक्षितः, प्रतिरोधो वा ? आद्ये, न बाधोऽस्य कार्यत्वस्य धर्म्मिसिद्धयर्थमन्यैर्हतुभिः कर्तृत्वादिभिरुपजीव्यत्वात् । अन्ये, प्रतिबन्धः प्रतिरोधो न, हीनोत्तमबलयोस्तदभावादित्यर्थः । ननु परव्याप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्युपदर्शनेन तद्विरोधमात्रं स्यात् । यद्वा, व्याप्तिपक्षमतोपस्थाप्यविशेषयोर्विरोधेन विशेषविरोधः स्यादित्यत आह । सिद्धसिद्धोरिति । आद्ये कार्यत्वस्य पक्षधर्मत्वसिद्धौ कर्तृत्वादेश्च तदसिद्धौ सत्यां तुल्यबलत्वाभावेन विरोधाभावादित्यर्थः । अन्ये अभिमतविशेषसिद्धसिद्धोः सहोपलम्भविरोधिविशेषानुपलम्भाभ्यां विरोधस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादित्यर्थः । (१) सन्दिग्धव्यतिरेकित्वाप्रतीतव्याप्तिकलोपाधिभिरसिद्धिरपि नेत्याह । नासिद्धिरिति । (२) विपक्षबाधकोपदर्शनव्याप्तिज्ञानोपायोपाधिविरहप्रतिपादनैरसिद्धिनिबन्धनस्याभावादित्यर्थः ।

(१) सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमप्रयोजकत्वम् ।

(२) क्रमेण हेतुमाह विपक्षेति ।

तथाह्यप ये शरीरप्रसङ्गमुद्घाटयन्ति, कस्तेषामा-
शयः? किमीश्वरं पक्षयित्वा कर्तृत्वाच्छरीरित्वं; ततः*
शरीरव्यावृत्तेरकर्तृत्वम्, अथ क्षित्यादिकमेव पक्ष-
यित्वा कार्यत्वाच्छरीरिकर्तृकत्वं, यदा शरीराजन्यत्वा-
दकार्यत्वं, ततएव वाऽकर्तृकत्वं, परव्याप्तिस्तम्भनार्थं
विपरीतव्याप्त्युपदर्शनमाद्यं वेति। तच्च प्रथमद्वितीययो-
राश्रयासिद्धिबाधापसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधाः। तृतीये

कारिकार्थं सङ्कलयितुं पराभिप्रायं विकल्पयति। तथाहीति।
सत्तथाऽनुपलब्धेः प्रागेव निरासात् ज्ञातायास्तथात्वं वाच्यं, तत्र
पक्षादिविभागं पृच्छति। किमीश्वरमिति। कर्तृत्वादिति। तथा
चाशरीरस्य कायनिर्माणशक्त्यभावापत्तिरिति भावः। ततएव,
शरीराजन्यत्वादित्यर्थः। परव्याप्तिः, कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिः।
तत्रेति। ईश्वरस्य धर्मिणः प्रमाणेन ज्ञानाज्ञानयोर्धर्मिणाहक-
मानबाधाश्रयासिद्धौ। ईश्वरदेषिणः परस्य कर्तृत्वात्तच्छरीरित्वस्त्री-
कारेऽपसिद्धान्तः। ईश्वरः शरीर्यकर्त्ता वेत्यत्र माता बन्ध्येतिवत्
प्रतिज्ञापदयोर्बाधातः, ईश्वरपदस्याशरीरकर्तृवाचकत्वादित्यर्थः।
कार्यत्वशरीरिकर्तृत्वयोर्बाधिवत्त्वात् क्षित्यादौ शरीरिकर्तृसाधनेऽपि
नाशरीरिकर्तृनिरास इत्याह। द्वितीयेति। क्षित्यादौ शरीरिणः

* अथ,—इति का०।

† शरीरव्यावृत्तेरकर्तृकत्वम्,—इति क्री० व्या०।

तु व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम्, असत्यान्तु न प्रसङ्गः ।
चतुर्थे बाधानैकान्तिकौ* । पञ्चमे त्वसमर्थविशेषण-
त्वम् । षष्ठेऽपि नायुद्धमाखणविशेषया व्याप्त्या बाधः । न
चायुद्धमाखणविशेषव्याप्त्या युद्धमाखणविशेषायाः सत्प्र-
तिपक्षत्वम्† । अस्ति च कार्यत्वव्याप्तेः पञ्चधर्मतापरि-
ग्रहे विशेषः; कर्त्ता शरीरी, विपरौतो न कर्त्तेति
चानयोस्तद्विरहः ।

कर्तुर्योग्यानुपलभेन बाध इति भावः । वस्तुतः शरीरकर्त्तृभावे-
ऽप्यङ्कुरादौ कार्यत्वाद्भिचारेण न व्याप्तिरित्याह । असत्याच्चेति ।
चित्यादेः सर्वस्य पक्षे बाधः, कस्यचिदपक्षे तत्रानैकान्तः,
प्रमितसाध्याभाववद्भिर्भिकस्यैव बाधत्वादित्याह । चतुर्थइति । जन्य-
त्वमात्रस्यैव गमकत्वे शरीरं व्यर्थं व्याप्यतानवच्छेदकत्वरूपम् । शरीर-
जन्यत्वाभावादिति नञः प्रतियोगिविशेषणतायामखण्डस्यैव हेतुता-
यामजन्यत्वमेवोपाधिरिति न साधनं साध्यव्याप्यमित्याह । पञ्चमे
त्विति । स्तम्भनं बाधः प्रतिरोधोवा न सम्भवतीति क्रमेणाह ।
षष्ठेऽपीति । विशेषः पञ्चधर्मता । अस्ति चेति चौहेतौ । यस्माद्-
अज्ञाप्तौ पञ्चधर्मताऽस्ति त्वदीयव्याप्तौ च सा नास्ति धर्मज्ञानात्,
ज्ञाने वा धर्मिणाहकमानबाधः, केवलव्याप्तेः साधकत्वमित्यर्थः ।

* बाधानैकान्तौ,—इति क्री० आ० ।

† न च युद्धमाखणविशेषायाः सत्प्रतिपक्षत्वम्,—इति क्री० आ० ।

ननु यद्बुद्धिमद्भेतुकं तच्छरीरहेतुकमिति नियमे यच्छरीरहेतुकं न भवति तद्बुद्धिमद्भेतुकमपि न भवति इति विपर्ययनियमोऽपि स्यात् । तथाच पक्षधर्मताऽपि लभ्यते इति चेत् । न । गगनादेः सपक्षभागस्यापि सम्भवात् केवलव्यतिरेकत्वानुपपत्तेः । अन्वये तु विशेष-
घणासामर्थ्यात् । हेतुव्यावृत्तिमात्रमेव हि तत्र कर्तृ-
व्यावृत्तिव्याप्तं, न तु शरीररूपहेतुव्यावृत्तिरित्यक्तम् ।
व्याप्तश्च पक्षधर्म उपयुज्यते, न त्वन्योऽतिप्रसङ्गात् ।

ननु चित्यादिकं न बुद्धिमद्भेतुकं शरीराजन्यत्वादित्यत्र यद्बुद्धि-
मद्भेतुकं तत् शरीरजन्यमिति व्यतिरेकव्याप्तौ पक्षधर्मतालाभः स्या-
दित्याह । नन्विति । इदं केवलव्यतिरेकितया साधनम्, अन्वय-
व्याप्तिसत्त्वेऽपि व्यतिरेकिव्याप्तिबलेन, अन्वयव्यतिरेकितया वा ? तत्र
नाद्य इत्याह । गगनादेरिति । असत्सपक्षस्यैव केवलव्यतिरेकित्वा-
दित्यर्थः । शरीररूपविशेषणवैयर्थ्यान्वयव्याप्त्यभावाद् व्यतिरेकेऽपि त-
दभावान्मान्य इत्याह । अन्वये चेति । व्याप्यत्वासिद्धिं परिहरतश्च
स्वरूपासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः । केवलायाश्च पक्षधर्मताया असाधक-
त्वाद्वाप्त्यभावे साऽप्यनुपयोगिनीत्याह । व्याप्तश्चेति ।

ननु ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधात् ना-
शरीरनित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः । अतएव शरीरमनित्यमेवेति निय-
माच्च कर्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियतत्सिद्धिरीश्वरे । न चाप्रयोजकत्वं,

एतेन तद्व्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारस्या-
सिद्धत्वं वेदितव्यम्* । न हि यद्वावृत्तिर्यद्भावेऽन्वय-

निरूपाधित्वात् । कार्यत्वसकलकलयोरपि यदि निरूपाधित्वमस्ति,
तदा तुल्यबलत्वेन ज्ञातात् सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबंधोऽस्तु । मैवम् ।
पक्षधर्मताबलान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तिग्रह-
णाप्रतिबन्धकत्वात् । अस्मदादिज्ञानमात्रविषयत्वेन तत्प्राथमिकव्या-
प्तिप्रत्यक्षस्य तस्य भिन्नविषयत्वात् । एकविषयकविरोधिज्ञानस्यैव
प्रतिबन्धकत्वात् । नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्वयेऽविरोधात् ।
न च ज्ञानत्वं नित्यावृत्त्येवेति ज्ञातमतस्तत्र न नित्यवृत्तित्वज्ञान-
मिति वाच्यम् । उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वज्ञानेऽप्यतिरिक्तनित्यवृत्ति-
त्वज्ञप्तावविरोधात् । अतएव कर्त्ता शरीर्यैवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रति-
बन्धकमपास्तम् ।

ननु चित्याद्यकर्त्तकं कर्त्तव्यापकरहितत्वादित्यत्र नोक्तदोष इत्य-
तत्राह । एतेनेति । दृष्टान्ते विशेषणासामर्थ्यप्रदर्शनेन (१) सामान्यतः
कर्त्तव्यापकरहितत्वमसिद्धम् । शरीरजन्यत्वादेश्च रहितत्व(२) अस-
मर्थविशेषणतयेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । न हीति । यद्वावृत्तिः,

* सामान्योपसंहारस्यासिद्धत्वमुक्तं वेदितव्यम्,—इति आ० ।

(१) ननु कर्त्तव्यापकरहितत्वादित्यत्र कुतोविशेषणासामर्थ्यमित्यत आह
सामान्यतइति ।

(२) असमर्थविशेषणतयेति असिद्धमित्यनुषज्यते ।

व्यतिरेकाभ्यामुपसंहर्तुमशक्या*, तत्तस्य व्यापकं ना-

शरीरव्यावृत्तिः। यद्भावे, कर्त्तृभावे। तच्छरीरं तस्य कतुर्व्यापक-
मित्यर्थः। सएव तस्य व्यापको यस्याभावे साध्ये दृष्टान्तेऽव्यव्यति-
रेकाभ्यां पक्षे उपसंहर्तुं शक्यते। यथा वज्जरेभावो धूमाभावे।
प्रकृते चाश्वयिनि दृष्टान्ते विशेषणासामर्थ्यं तदप्रयोजकत्वस्योक्तत्वा-
द्द्व्यतिरेकोऽप्यप्रयोजक इति भावः।

ननु किं विशेषणस्यासामर्थ्यं? न तावन्निःप्रयोजनकत्वं, व्याप्ति-
ग्रहोपयुक्तविशेषणस्यैव पक्षधर्मतौपयिकस्यापि तस्य सप्रयोजनकत्वात्।
व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव तन्मत्वात्।
नापि व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्तिरिति तच्छून्यत्वं, निर्वि-
शेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्तेः। तच्च व्यक्तेरेव विशेषणत्वेऽन्योन्याश्रयात्।
नापि व्यभिचारवारकं विशेषणं विशिष्टे व्याप्तिग्राहकं, सहचारदर्श-
नादिसत्त्वे तद्भावे व्याप्तिग्रहाविलम्बात्। न च व्याभिचारावारक-
विशेषणशून्यएव व्याप्तिग्रहः, प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूमे व्याप्तिग्रहात्।
तच्चोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वस्य च विवक्षितत्वे विरोधः,
तच्चोपात्तं तेन शून्यत्वेत्यस्यासम्भवात्।

अथ शरीरजन्यत्वाभावे न व्याप्तिः, एकवृत्तिलबाधे सत्येव व्या-
स्यवृत्तित्वात्। विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्यत्ववच्छेदकत्वे सत्येव
विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वाच्च। किन्तु जन्यत्वाभावे व्याप्तिः। तच्च

* व्यतिरेकाभ्यामुपसंहर्तार्या,—इति श्री० का०।

स्वरूपासिद्धिः । तन्निरासार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिः ।
न । अर्थविचारानौपाधिकलयोर्विशिष्टे सत्त्वेन तदभावसाधने बा-
धात् । किञ्चैवं निर्धूमोऽयं आर्द्रैर्भनप्रभववज्जिरहितत्वादित्याद्यप्य-
नुमानं न स्यात् । (१) यदा, शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरस्य, तत्र
अर्थविशेषणत्वाभावात् ।

अत्राहुः । शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यत्वेऽपि शरीरं न व्याप्यता-
वच्छेदकं, गौरवात् । (२) येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते, तस्यैव
व्याप्यतावच्छेदकत्वनिमित्तात् । अतएव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्याद्या-
प्रसिद्धत्वेन गन्धादिषु मध्ये इति विशेषणं विना व्याप्तिर्गृहीतुं न
शक्यते इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकम् । व्याप्यतावच्छेदक-
स्यैव हेतुतावच्छेदकत्वात् । धूमे च वज्जिविशेषस्य कारणत्वात्
कारणाभावस्य च कार्याभावव्याप्यत्वात् न तत्रोक्तदोषः ।

शरीरजन्यत्वाभावोऽप्यखण्डो न हेतुः । यदि हि शरीरजन्यत्व-
प्रयुक्तं सकर्तृकत्वं स्यात्, तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति
तस्य साध्यव्याप्यता स्यात् । न चैवम् । किन्तु जन्यत्वप्रयुक्तं, साधवात् ।
तथा साजन्यत्वमेवोपाधिः । न च सत्प्रतिपक्षोच्छेदात् पूर्वसाधनव्य-

(१) शरीरजन्यत्वान्नयमात्रप्रतियोगिकयावदन्योन्याभावहेतुत्वे वैयर्थ्येऽपि
शरीरजन्यत्वात्त्वन्ताभावेऽखण्डे न वैयर्थ्यं, शरीरं विना तस्याज्ञानेन
तत्र व्याप्तेरग्रहादित्याह यद्वेति ।

(२) येन विशेषणेन विनेति यद्यप्येवमपि नीलधूमादौ अन्विचाराभाव-
विशिष्टसहचारादिरूपव्याप्तेः सत्त्वात् कथं व्याप्यत्वासिद्धिः, तथा-
प्यनुमानप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम् ।

तिरेको नोपाधिः, आभासस्थापनायां पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साधा-
व्यापकत्वेनानुपाधित्वेन तत्र सत्प्रतिपत्तावकाशात् ।

यदा, यन्निरूपिता (१)यन्निष्ठा व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना
न गृह्यते, तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् । अकर्तृत्वनिरूपिता-
भावनिष्ठव्याप्तौ (२) च शरीरं विनैव प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं
कृत्रमिति (३) न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकम् । अतो गौरवेण शरीर-
जन्यत्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छे-
दकाभावाच्च शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृत्वव्याप्यः । अन्यथा अदृष्टाजन्य-
त्वस्यापि चित्यादावनुमित्यापत्तेः ।

(४) अस्मत्पिट्चरणास्तु । प्रतिपत्तानुमानस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभाव-
विषयत्वात्, अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्,
स्थापनानुमानस्य च पञ्चधर्मावलात् प्रसिद्धकर्तृसाधकत्वात्, भिन्न-

(१) यन्निष्ठेति यद्विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठेत्यर्थः ।

(२) अभावनिष्ठव्याप्तौ अभावत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठव्या-
प्तावित्यर्थः ।

(३) न शरीरेति अभावत्वावच्छिन्ने जन्यत्वाभावे, शरीरं विनैवाकर्तृकत्व-
निरूपितव्याप्तिग्रहान्न तद्विशिष्टे व्याप्तिरित्यर्थः ।

(४) नञ्चैवं जन्यत्वाभावोऽपि तद्व्याप्यो न स्यात् सकारणकत्वाभावादौ
जन्यत्वविशेषणं विनाऽपि अभावत्वावच्छिन्ननिष्ठव्याप्तेर्यद्वादित्यनुश-
यादाह अस्मत्पिट्चरणास्त्विति । सामान्यलक्षणाऽनङ्गीकारेण तन्मते
भिन्नविषयत्वं बोध्यम् । वस्तुतस्तु स्थापनानुमानस्य तर्कसचिवत्वादस्य
च तदभावाद् व्यर्थविशेषणत्वादिदोषाच्च न्यूनबलत्वमिति न सत्प्रति-
पत्त इति भावः ।

मेति । विशेषविरोधस्तु विशेषसिद्धौ सहोपलम्भेन तद-
सिद्धौ मिथोधर्मिपरिहारानुपलम्भेन निरस्तो नाश-
ङ्कामप्यधिरोहतीति ।

विषयतया न प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः । न च कर्तृजन्यत्वस्योपाधेः
स्वापनाविषयतया तदभावः साध्यः, तस्याप्यप्रसिद्धकर्तृव्यक्तिमादाय
पर्यवसानात् । न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः, (१)तस्य गोत्वाद्येकभावा-
भावसाधकविषयत्वादित्याहुः ।

अर्थान्तरेण सिद्धसिद्धोरिति व्याचष्टे । विशेषेति । व्याप्तिपक्षधर्मता-
भ्यामानीयमानशरीरित्वाशरीरित्वसिद्धौ (१)रूपरसवत् कर्त्तरि सहो-
पलम्भेन, तदसिद्धौ कर्त्तरि तदुभयासिद्धौ (२)यो मिथो धर्मिपरी-
हारोऽन्योन्यधर्मिप्रतिषेधः, तस्यानुपलम्भेन निरस्तोविशेषविरोधो न

(१) तस्येति गोत्वाद्येकभावाभावसाधकत्वविषयत्वेन त्वया समाधेयत्वा-
दित्यर्थः ।

(२) रूपरसवत् कर्त्तरौति यद्यपि शरीरित्वाशरीरित्वयोस्तथा न सहो-
पलम्भः, तथापि कर्तृजातीये तथोपलम्भएव सहोपलम्भो बोध्यः ।
यद्वा कर्त्तृत्वाशरीरित्वयोः सहोपलम्भो बोध्यः ।

(३) यो मिथो धर्मििति शरीरिर्कर्तृत्वाशरीरिर्कर्तृत्वयोरिति शेषः । न
च कर्तृत्वाशरीरित्वयोः प्रत्यक्षविरोधात्तथापि कथं समावेश इति-
वाच्यम् । तस्य प्रसिद्धमात्रविषयकत्वेन पक्षधर्मताबलभ्यकर्त्तरि
तदुभयसिद्धौ विरोधाभावात् । अन्यथा अवयवो महानेवेत्यादिधौ-
विरोधात् परमाण्वादेरसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ।

स्यादेतत् । अस्ति तावत् कार्यस्यावान्तरविशेषो-
यतः शरीरकर्तृकत्वमनुमीयते । तथाच तत्प्रयुक्तामेव
व्याप्तिमुपजीवेत् कार्यत्वसामान्यमिति स्यात् । न
स्यात् । न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम् ।
तथा सति सौरभकटुत्वनीलिमादिविशेषे सति* न

शङ्कामयधिरोहतौत्यर्थः । असिद्धिनिबन्धनमुपाधिमाह । अस्तीति ।
शरीरजन्यकार्यं यदवच्छेदेन शरीरस्य कारणत्वं गृह्यते, तत् सामा-
न्यात्मकमेकमङ्गीकार्यम् । अतस्तत्सामान्यवत्त्वमेवोपाधिरिति न
कार्यत्वसामान्यं कर्तृजन्यत्वव्याप्यमित्यर्थः । (१) तत्सामान्यानङ्गीकारेऽपि
घटत्वादिकमेव कर्तृजन्यत्वे प्रयोजकम् । अग्निजन्यतायां धूमत्वादे-
रिवाननुगतस्यापि जन्यत्वावच्छेदकत्वादिति भावः । तथापि कार्य-
त्वसामान्यस्य कर्तृसामान्येन व्याप्तौ विशेषो नोपाधिः । न हि विशे-
षोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम् । तथात्वे वाऽग्निजन्यत्वे धूमविशे-
षस्य प्रयोजकत्वाच्च धूमसामान्यमग्निं गमयेत् । तस्मात् यद्विशेषयोः
कार्यकारणभावः, तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनिश्चय-

* विशेषेण,—इति श्री० ।

(१) तत्सामान्यानङ्गीकारे इति न च घटत्वादीनां प्रत्येकं साध्याव्यापकत्वं,
शरीरजन्यतावच्छेदकरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । तावदन्यतमवत्त्वं
तथैवप्याहुः । केचित्तु तदनङ्गीकारात्तस्यानुपाधित्वेऽपि घटत्वादि-
कमेव कर्तृजन्यतावच्छेदकमस्तु न तु जन्यत्वमित्यप्रयोजकमेवास्त्विति
तात्पर्यंभित्वाहुः ।

धूमसामान्यमग्निङ्गमयेत् । किं नाम साधकसामान्ये
साध्यसामान्यमाश्रित्य प्रवर्त्तमाने तद्विशेषः साध्यवि-
शेषव्याप्तिमाश्रयेत्, न तु विशेषे सति सामान्यमकि-
ञ्चित्करम् । तस्यापि विशेषान्तरापेक्षयाऽकिञ्चित्कर-
त्वप्रसङ्गात्* । सौरभादिविशेषं विहायापि धूमे वह्नि-
र्दृष्टः, न तु विशेषं विहाय कार्यं कर्त्तेति चेत् । न ।
कार्यविशेषः कारणविशेषे व्यवतिष्ठते, न तु कार्यका-
रणसामान्ययोः प्रतिबन्धमन्यथा कुर्यादिति । किं नदृष्टं
कार्यं कारणमात्रे अङ्कुरो बीजे तद्विशेषो धान्ये तद्वि-
शेषः शालौ तद्विशेषः कलमे इत्यादि बहुलं लोके । क्व वा

इत्याह । न हीति । नन्वग्निधूमसामान्ययोर्व्याप्तौ धूमविशेषो नो-
पाधिः, प्रत्येकं साध्याव्याप्तेः । कर्त्तव्यसामान्ययोर्व्याप्तौ शरीरप्रयो-
ज्यजातिर्न साध्याव्यापिकेत्याशयमविद्वान् (१) शङ्कते । सौरभादिति ।
सा जातिर्न कर्त्तव्यमात्रप्रयोज्यतया कल्पिता ; किन्तु शरीरप्रयोज्यतयेति
तदभावाच्छरीरमेव कारणं निवर्त्तते, न कर्त्तव्यसामान्यं, तस्यैव
कार्यकारणभावप्रवृत्तौ कर्त्तव्यमात्रनिवृत्तावप्रयोजकत्वादिति परि-
हरति । कार्यविशेष इति । शरीरकर्त्तव्यत्वानुमानश्च घटत्वादिभि-

* विशेषान्तरापेक्षायामकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गः,—इति श्री० ।

(१) इत्याशयमविद्वानिति इति शङ्कते इत्यन्वयः ।

दृष्टमणुद्रव्यारभ्यं द्रव्यं नित्यरूपाद्यारभ्यं रूपादि ।
तथापि सामान्यव्याप्तेरविरोधात् सिध्यत्येव । अवश्य-

रेवोपपन्नमिति तज्जातौ मानाभावः । (१)तेषाञ्च नोपाधिलं, प्रत्येकं
साध्याव्यापकत्वादिति भावः । नन्वत्र बाधकाभावादस्तु तथा, प्रकृते
तु ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकबहुव्याप्तिप्रत्यक्षबाधः, तुल्यत्वेऽपि
व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । न च कार्यकारणभावमूलकत्वेन कार्यत्व-
सकलत्वव्याप्तिर्बलीयसीति वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्य-
कारणभावस्यैवाभिद्वेयित्यत आह । क्व वेति । एवं सति, अवयवो-
महानेव (२)रूपारम्भकं रूपमनित्यमेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि
व्याप्तियहात् परमाणुतद्रूपचचुरादेरप्यसिद्धिः स्यात् ।

अथ द्रव्यचाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य रूपे स्वाश्रयसमानाधिकरणरू-
पस्य साक्षात्कारे विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वात् तन्मूलविपक्षबा-
धकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधि-
व्याप्तेर्बाधः । न तु वैपरीत्यं, विपक्षबाधकाभावेन तस्याबलवत्त्वात् ।
तर्हि ज्ञानादिकार्ययोः कार्यकारणभाववधारणात् तन्मूलविपक्ष-
बाधकेन व्याप्तियहात् पक्षधर्मतासचिवान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभि-

(१) तेषाञ्चेति घटत्वादीनामित्यर्थः । यद्यपि विवक्षितोपाधौ नायं दोषः,
तथापि यथाश्रुताभिप्रायेणोदम् । विपक्षबाधकेन च हेतौ साध्यव्या-
पकतया नायमुपाधिरित्यत्र तात्पर्यम् ।

(२) रूपारम्भकमनतिप्रयोजकं बोध्यम् ।

चारात्र व्याप्तिः । न च कार्यकारणभावे बाधः, साध्यं पचा-
तिरिक्तएव सुखं दुःखसम्भ्रजमेवेत्यादिव्याप्तिपहात् कार्यात् कार-
णानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जायेतेत्यर्थः ।

ननु शरीरजन्यत्वमुपाधिः । पचेतरत्ववत्पचमात्रव्यावर्तकविशेषण-
त्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगचेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानि-
स्रयाच्च न तदुपाधिरिति चेत् । न । तेषामनुपाधित्वे साध्यग्राह-
कमानाभावस्य तन्त्रत्वात् । प्रकृते तु चेष्टेतरकार्यं शरीरव्यापारद्वा-
रैव कर्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव स्वकार्यजनकत्वाच्च विप-
चबाधकात्तन्निश्चयात् । अतएव बाधोन्नीतं पचेतरत्वमग्निमत्त्वेन
धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रैन्धनप्रभवाम्निमत्त्वं रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये
पृथिवीत्वमुपाधिः, विपचबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् ।

मैवम् । कर्तुर्हि शरीरसहकारिता यदि घटादौ कर्त्तव्ये
तदा शरीरं विना तस्य घटाद्यकरणेऽपि किमायातं कर्तुः कार्य-
मात्रकरणे । न च कार्यमात्रकरणे सा, तस्य त्वया कर्तृजन्यत्वान-
भ्युपगमात् । तथात्वे वा शरीराजन्यमपि कार्यं कर्तृजन्यमिति तस्य
साध्याव्यापकत्वम् । नापि स्वकार्ये, तत्रैव तस्यानवच्छेदकत्वात्, आ-
त्माश्रयात् ।

तथापि सन्दिग्धोपाधिः स्यात्, तुल्ययोगचेमतया साध्या-
व्यापकतासंग्रथाधायकत्वादिति चेत् । न । साधवेन बाधकं विना
कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् । न तु शरीरजन्यत्वस्य, गौर-
वात् । तथा च न शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्यापकम् । घटादौ
त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वमियमात्, न तु व्यापकत्वप्रयुक्तः ।

अपि च, शरीरजन्यत्वं हस्तादिजन्ये साध्यव्यापकम् । न च साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वं तदर्थः, (१)साधनव्यापकत्वात् । परमाखा-
देस्तत्साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वात् । शरीरिकर्तृकत्वमपि नोपाधिः ।
कार्यमात्रे कर्तुः शरीरसहकारित्वाभावात्, तस्य साध्यव्यापकत्वानि-
श्चयात् ।

ननु घटादौ कृतिसाध्यता शरीरव्यापारद्वारैव, न साक्षात् ।
न च शरीरस्य तत्सम्भव इति तद्वाधात् कर्तुरपि बाधएव । शरी-
रव्यापारजन्यत्वं नोपाधिः । नैवम् । कार्यमात्रे हि तथा न कृति-
साध्यता, क्षित्यादौ व्यभिचारात् । घटादौ च तथात्वेऽपि कार्य-
मात्रे कृतिमात्रस्य जनकत्वाविरोधात् । विशेषयोर्हेतुहेतुमद्भावे
बाधकं विना सामान्ययोरपि तथात्वात् । न च चेष्टेतरकार्यं
शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं, क्षित्यादौ व्यभिचारात् । किन्तु
घटादावित्युक्तम् ।

अतएव, सहभावनिरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वम् ।
न च कृतेः कार्यसहभावनिरूपकत्वं, स्वतः कार्यकाले तदभावात्,
तथा च तत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वम् ।

(१) साधनव्यापकत्वादिति ननु चेष्टाश्रयजन्यत्वमुपाधिरस्तु, तथा च
नोक्तदोषः । न चादृष्टद्वारा क्षित्यादौ शरीरजन्यत्वादित्दमपि सा-
धनव्यापकमेवेति वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकत्वस्यापि तद्विशेषत्वा-
दिति चेत् । न, विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतया तदव्यापक-
त्वेनानुपाधित्वात् ।

चैतदेवमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा कार्यत्वस्याकस्मिकत्व-
प्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् । अन्वयव्यतिरेकि तावदिदं कार्यत्व-
मिति परमार्थः । तथाकाशादेर्विपक्षात् किं कर्तव्या-
वृत्तेः कार्यत्वव्यावृत्तिराहोस्वित् कारणमात्रव्यावृत्ते-
रिति सन्दिह्यते । तदसत् । कर्तुरपि कारणत्वात् ।
कारणेषु चान्यतमव्यतिरेकस्यापि कार्यानुत्पत्तिं प्रति
प्रयोजकत्वात् । अन्यथा कारणत्वव्याघातात् । करणा-
दिविशेषव्यतिरेकसन्देहप्रसङ्गाच्च । कथं हि निश्चीयते
किमाकाशात् कारणव्यावृत्त्या कार्यत्वव्यावृत्तिः, उत
करणव्यावृत्त्या । एवं किमुपादानव्यावृत्त्या, किमसम-
वायिव्यावृत्त्या, किं निमित्तव्यावृत्त्येति । कार्यत्वात्
करणमुपादानमसमवायि निमित्तं वा बुद्ध्यादिषु न

अतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं, न तु केवलाया इत्यपास्तम् ।
कार्यमात्रे तथात्वाभावात् ।

कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तौ विपक्षबाधकमाह । अन्यथेति । (१) कार-
णान्तरस्येव कर्तुरप्यभावेन कार्याभावात् कर्त्रभावे कारण-
ान्तरस्याप्यनुत्पादकत्वे कार्यमाकस्मिकं स्यादित्यर्थः । यदि व्यतिरेक-

(१) ननु कारणान्तरसत्त्वे कथमाकस्मिकत्वमित्यत आह कारणान्तर-
स्येति ।

सिध्येत् । कर्तुः कारणत्वे सिद्धे सर्वमेतदुचितं, तदेव त्वसिद्धमिति चेत् । किं पटादौ कुविन्दादिरकारणमेव कर्ता, प्रस्तुते बोदासीनएव साधयितुमुपक्रान्तः । तस्मात् यत्किञ्चिदेतदपीति ।

ननु कर्ता कारणानामधिष्ठाता साक्षाद्वा शरीर-
वत्, साध्यपरम्परया वा दण्डादिवत्? तत्र न पूर्वः,
परमाखादीनां शरीरत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, द्वारा-
भावात् । न हि कस्यचित् साक्षादधिष्ठेयस्याभावे
परम्परया अधिष्ठानं सम्भवति ।

तदयं प्रमाणार्थः । परमाखादयो न साक्षाच्चेतनाधि-
ष्ठेयाः, शरीरेतरत्वात् । यत्पुनः साक्षादधिष्ठेयं, न
तदेवं, यथाऽस्मच्छरीरमिति । नापि परम्परया अधि-

सन्देहात् प्रकृते नानुमानं, तदा तादृशव्यतिरेकसन्देहस्य का-
र्यात् (१)कारणविशेषानुमानेऽपि कर्तुं शक्यते इति तेषा-
मप्यनुमानाभासत्वं स्यादिति शङ्कोत्तराभ्यामाह । स्यादेतदिति ।
अन्यथा सत्प्रतिपक्षाभिधानाय भूमिकामारचयति । नञ्विति ।
यत्र प्रथमवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियोत्पादको यः, स तत्र
साक्षादधिष्ठाता, यथा स्वशरीरे अस्मदादिः । शरीरक्रियया यो-
यत्क्रियाजनकः, स तत्र परम्पराऽधिष्ठाता, यथा दण्डादौ कुला-

(१) कारणविशेषउपादानादिः ।

ष्टेयाः, स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वात्, स्वचेष्टायामस-
च्छरीरवत् । व्यतिरेकेण वा दण्डाद्युदाहरणम् । एवं*
क्षित्यादि न चेतनाधिष्ठितहेतुकं शरीरेतरहेतुकत्वा-
दित्यतिपीडया सत्प्रतिपक्षत्वम् ।

अपि च । पटादौ कुविन्दादेः किं कारकाधिष्ठानार्थ-
मपेक्षा, तेषामचेतनानां स्वतोऽप्रवृत्तेः, आहो कारक-
त्वेन? न पूर्वः, तेषां परमेश्वरेणैवाधिष्ठानात् । न ह्यस्य
ज्ञानमिच्छा प्रयत्नो वा वेमादीन् न व्याप्नोतीति
सम्भवति । न चाधिष्ठितानामधिष्ठावन्तरापेक्षा तदर्थ-
मेव । तथा सत्यनवस्थानादेवाविशेषात् । न द्वितीयः,

सादिः । आद्ये परमाक्षादिः शरीरं स्यात्, तादृशक्रियाश्रयत्वा-
दित्याह । परमाक्षादीनामिति । स्वव्यापारइति । (१) स्वक्रियायां
शरीरव्यापारानपेक्षत्वादित्यर्थः । स्वचेष्टायामिति । शरीरक्रिया-
शास्त्रक्रियानपेक्षत्वादित्यर्थः । व्यतिरेकेणेति । यत्परम्पराऽधिष्ठेयं
तत्र स्वव्यापारे शरीरक्रियानपेक्षमपि तु तदपेक्षमेव, यथा दण्डा-
दीति व्यतिरेकीत्यर्थः । एवं कारणपक्षकानुमानमुक्त्वा कार्यपक्षकमाह ।
एवमिति । सिद्धसाधनमभिधातुं भूमिकामारचयति । अपि

* एवञ्च,—इति ज्ञौ ।

(१) शरीरव्यापारे शरीरानपेक्षत्वमसम्भवीत्यत आह क्रियायामिति ।

अधिष्ठातृत्वस्यानङ्गत्वप्रसङ्गे दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वा-
पत्तेः । न च हेतुत्वेनैव तस्यापेक्षाऽस्तु इति वाच्यम् ।
एवन्तर्हि यत्कार्यं तत्सहेतुकमिति व्याप्तिः, न तु सकृत्तृ-
कमिति । तथाच तथैव प्रयोगे सिद्धसाधनात् ।

किञ्चानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवत्कार्य-
त्वं न बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन स्वभावप्रतिबद्धम् । न चानि-
त्यप्रयत्नोऽपि बुद्ध्या शरीरवत् कारणत्वेनापेक्ष्यते, येन
तन्नितृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न* निवर्त्तते इति ।

चेति । अधिष्ठातृत्वस्येति । चित्यादेशेतनाधिष्ठितहेतुजन्यत्वे साधे
पटादिर्दृष्टान्तः साध्यविकलः, कुविन्दादेः कारकत्वेनैवापेक्षणीयतया
कारणाधिष्ठातृत्वेन तदभावादित्यर्थः । तथा चेति । कर्त्तृजन्यत्वेऽप्यचे-
तनसमवायादिहेतुकत्वस्य मयाऽप्युपगमादित्यर्थः ।

उपाधिमाह । किञ्चेति । न हीति । यथा शरीरनिवृत्तावप्यकार्या
बुद्धिर्न निवर्त्तते, तद्वदनित्यप्रयत्ननिवृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न निवर्त्तते इति
न, शरीरं हि बुद्ध्या कारणत्वेनापेक्ष्यते इति शरीरनिवृत्तौ कार्या
बुद्धिर्निवर्त्तते इति युक्तं, न पुनरनित्यप्रयत्नो बुद्ध्या कारणत्वेनापेक्ष्यते
येनानित्यप्रयत्ननिवृत्तौ कार्या बुद्धिर्निवर्त्तते न नित्येति स्यात्, अपि
तु व्यापकत्वमात्रेणेत्यर्थः । शरीरवदिति प्रथमासमर्थादिति । बुद्ध्या
शरीरं यथा कारणतयाऽपेक्ष्यते, न तद्वदनित्यः प्रयत्नः कारण-
तयेत्यर्थः । तन्नितृत्तावपीति । अनित्यप्रयत्ननिवृत्तावपीत्यर्थः ।

* तन्नितृत्तावप्यकार्या बुद्धिर्न,—इति व्या० ।

तदेतत् प्रागेव निरस्तप्रायं नोत्तरान्तरमपेक्षते ।
 तथाहि । साक्षादधिष्ठातरि साध्ये परमाखादीनां
 शरीरत्वप्रसङ्ग इति किमिदं शरीरत्वं, यत्प्रसज्यते ?
 यदि साक्षात्प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं, तदिष्यतएव । न च ततो-
 ऽन्यत् प्रसङ्गकमपि । अथेन्द्रियाश्रयत्वं ? तन्न, तदव-
 च्छिन्नप्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नज्ञानजननद्वारेणेन्द्रिया-
 णामुपयोगात् । अनवच्छिन्ने प्रयत्ने नायं विधिः, नित्य-

तदेतदिति । विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकत्वादित्यादिना । अत्र
 प्रसङ्गदशायां तावद्दूषणमाह । यदीति । इष्टापादनमित्यर्थः । न
 चेति । आपाद्यादापादकस्याविशेष इत्यर्थः । अथेति । तथा
 चापाद्यापादकयोर्भेद इत्यर्थः । तत्राप्रयोजकत्वमाह । तदवच्छिन्नेति ।
 साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वेऽपि तस्यैवेन्द्रियाश्रयत्वं, (१) यदवच्छिन्नआत्मनि-
 प्रयत्नः तदवच्छिन्नात्मनिष्ठज्ञानेनेन्द्रियकार्येण भोगो जनयितव्यो-
 ऽकार्यौ तु ज्ञानप्रयत्नाविन्द्रियाश्रयत्वं विनाऽपि स्यातामिति न
 विरोध इति मूलश्रैथिल्यमित्यर्थः । प्रयत्नोत्पत्ताविति निमित्त-
 सप्तमौ । अतएवेति । सोपाधित्वेन मूलश्रैथिल्यादेवेत्यर्थः । उपाधि-

(१) यदवच्छिन्ने आत्मनि ऐन्द्रियकार्यज्ञानेन प्रयत्नो भोगश्च जनयितव्य-
 स्यैवेन्द्रियाश्रयत्वमित्यर्थः । यद्यपि भोगान्तर्भावेन न मूलार्थ-
 क्तथापि तात्पर्यार्थोऽयमिति भावः ।

त्वात् । अतएव नार्थाश्रयत्वम् । न हि नित्यज्ञानं भोग-
रूपमभोगरूपं वा यत्नमपेक्षते । तस्य कारणविशेष-
त्वात् । न च नित्यसर्वज्ञस्य भोगसम्भावनाऽपि विशेषा-
दर्शनाभावे मिथ्याज्ञानानवकाशे दोषानुत्पत्तौ धर्मा-
धर्मयोरसत्त्वात् ।

तस्मात्, साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वात् स्वव्यापारे तद-
नपेक्षत्वाच्चेति द्वयं साध्याविशिष्टम् । अनिन्द्रियाश्रयत्वा-

माह । न हीति । (१) ज्ञानानित्यत्वमुपाधिरित्यर्थः । न च नित्येति ।
यदवच्छिन्नात्मन्यर्थाभोगं जनयन्ति तस्यार्थाश्रयत्वं^(२), नित्यज्ञानाश्रयस्य
लौकिकस्य भोगाभावात् तदर्थं तदपेक्षेत्यर्थः ।

प्रसङ्गदूषणेनैव तदनुपास्यो हेतुरपि दूषित इत्याह । तस्मा-
दिति । शरीरत्वं यदि साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वं, तदा शरीरे-
तरत्वं साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठितत्वम् । (३) तथा स्वव्यापारे शरी-
रानपेक्षत्वं साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयानपेक्षत्वमेव । तथा च साध्या-
विशेष इत्यर्थः । यदि चेन्द्रियाश्रयत्वं भोगाश्रयत्वं वा शरीरत्वं,
तदा शरीरेतरत्वादित्यस्यानिन्द्रियाश्रयत्वाद्भोगायतनत्वाद्देत्यर्थः ।

(१) ज्ञानानित्यत्वमिति अनित्यज्ञानवत्त्वमित्यर्थः ।

(२) अर्थाश्रयत्वं, अर्थप्रयोज्यभोगाश्रयत्वमित्यर्थः ।

(३) तथेति स्वव्यापारे साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयापेक्षत्वमेव परम्पराधिष्ठे-
यत्वमिति साध्याविशेषइत्यर्थः ।

दभोगायतनत्वात् स्वध्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति त्रयम-
प्यन्यथासिद्धम् । अभोगायतनत्वादनिन्द्रियाश्रयोऽपि,
भोक्तृकर्मानुपग्रहादभोगायतनमपि, स्पर्शवद्देगवद्द्रव्या-
नुद्यत्वात्तदनपेक्षमपि स्यात्, अचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठित-
मपि स्यात् इति को विरोधः ।

तथाच साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितेतरजन्यत्वादिति सा-
ध्यसमः । इन्द्रियाश्रयेतरजन्यत्वात् भोगायतनेतरजन्य-
त्वादिति द्वयमप्यन्यथासिद्धम् । कार्यज्ञानाद्यनपेक्षत्वा-

(१) स्वध्यापारे इन्द्रियाश्रयानपेक्षत्वाद्भोगायतनानपेक्षत्वादिति वा
द्वितीयहेत्वर्थः । तदेतत् सर्व्वमन्यथासिद्धमित्याह । अनिन्द्रि-
याश्रयत्वादिति । अन्यथासिद्धिमेवाह । अभोगायतनत्वादिति ।
ईश्वरे ह्यदृष्टाभावेन भोगाभावात् परमात्मादिर्भोगानवच्छेदकत्वेना-
निन्द्रियाश्रयोऽपि स्यात्, स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यान्तराप्रेर्यमाणत्वाच्छरीरानपे-
क्षक्रियोऽपि स्यात्, न विरोध इत्यर्थः । (२) चित्यादिकं न चेतनाधि-

(१) तदनपेक्षत्वादित्यत्र तत्पदेनोभयपरामर्शाद्देतुद्वये तात्पर्य्यमित्याह
स्वध्यापार इति । एवञ्च त्रयमिति मूलस्य चतुष्टयमिति तात्पर्य्यम् ।

(२) चित्यादिकमिति यद्यपि यथाश्रुते न साध्याविशेष उपाधिभेदात्,
तथापि चेतनाधिष्ठानप्रयत्नद्वारैवेति प्रयत्नानधिष्ठितहेतुकत्वमेव
साध्यमभिप्रेतम् । यद्वा साध्याविशेषउक्तः । यद्वा साध्यवद्देतुरप्य-
सिद्धइति साध्यसमः ।

शरीरेतरजन्यमपि स्यात्, अचेतनहेतुकत्वाच्चेतनाधिष्ठितमपीति को विरोधः ।

अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः । न हि चेतनानधिष्ठितहेतुकत्वं क्वचित् प्रमाणसिद्धम् । न च चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वनिषेधः साध्यः, हेतोरसाधारण्यप्रसङ्गात् । गगनादेरपि सपञ्चाद्यावत्तेः ।

यत्पुनरुक्तं, कुविन्दादेः पटादौ कथमपेक्षेति । तत्र कारकतयेति कः सन्देहः । किन्तु कारकत्वमेव तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतो न स्वरूपतः । तदेव चाधिष्ठातृत्वम् ।

यच्चधिष्ठिते किमधिष्ठानेनेति । तत् किं कुविन्दुद्धार्यते, ईश्वरो वा, अनवस्था वाऽऽपाद्यते । न प्रथमः,

ष्ठितहेतुकं शरीरेतरजन्यत्वादित्यत्रापि शरीरपदार्थस्य विकल्पचचे दोषमाह । तथाचेति ।

दूषणान्तरमाह । अप्रसिद्धेति । ननु चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वं तावदन्यत्रावगतमतः प्रतीतप्रतियोगिकत्वे तन्निषेधः शक्यसाधनः स्यादित्यत्र आह । न चेति । कुविन्द इति । ईश्वरेणैव तन्वादेरधिष्ठानात् किं तदर्थं कुविन्देनेत्यर्थः । ईश्वरो वेति । कुविन्देनैव च तन्वादेरधिष्ठानात् किं तदर्थमीश्वरेणेत्यर्थः । अनवस्था वेति । घटादेर्दिकर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन कार्यत्वात् चित्या-

अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, परमाख्यदृष्टा-
द्यधिष्ठातृत्वसिद्धौ ज्ञानादीनां सर्वविषयत्वे वेमाद्यधि-
ष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् । न तु तदधिष्ठानार्थमेवे-
श्वरसिद्धिः ।

देरपि द्विकर्तृकत्वापत्तौ *पुनर्घटवत् चितिः चितिवद्घट इती-
श्वरानन्तं स्यादित्यर्थः । अन्वयेति । कुविन्दव्यापारस्यान्वयव्यति-
रेकादित्यर्थः । ईश्वरज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वात् पटा-
द्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां पटादिकारणत्वं, कुविन्द-
ज्ञानादितुल्यत्वादित्याह । परमाण्विति । (१)पटाकाशसंयोगादिकं
प्रति ईश्वरस्य कर्तृत्वात् पटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति
भावः । न त्विति । न त्वधिष्ठिताधिष्ठानार्थमेवेत्यर्थः । यथा कुवि-
न्दाधिष्ठानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथेश्वरस्याधिष्ठानं, ज्ञानादीनां नित्य-
तया सर्वविषयत्वात् । तद्दधिष्ठाचन्तरकल्पनायां न मानमस्ति,

* तस्यापि पक्षधर्मतावन्नात् सर्वज्ञेन सर्वज्ञाधिष्ठातृत्वसिद्धौ पुनर्घटादि-
दृष्टान्तेन क्षित्वादौ कर्तृत्रयं स्यादिति,—इत्यधिकमत्र पठ्यते सो०
पुस्तके ।

(१) ननु सर्वविषयत्वमेव तस्यासिद्धमिति पटादिविषयत्वासिद्धेस्तदुपा-
दानाधिष्ठानं न स्यादित्यतश्चाह पटाकाशेति । वस्तुतो नियतविष-
यता कारणाधीनेति नित्यतयैव सर्वविषयत्वमिति भावः । तद्विद-
माह नित्यतयेति ।

न तृतीयः, तस्मिन् प्रमाणाभावात् । तथाप्येका-
धिष्टितमपरः किमर्थमधितिष्ठतीति प्रश्ने किमुत्तर-
मिति चेत् । हेतुप्रश्नोऽयं, प्रयोजनप्रश्नो वा ? नाद्यः,
ईश्वराधिष्ठानस्य नित्यत्वात् । कुविन्दाद्यधिष्ठानस्य
स्वहेत्वधीनत्वात् । न द्वितीयः, कार्यनिष्पादनेन
भोगसिद्धेः स्पष्टत्वात् ।

एकाधिष्ठानेनैव कार्यं स्यादिति चेत् । स्यादेव,
तथापि न सम्भेदेऽन्यतरवैयर्थ्यम् । परिमाणं प्रति
सङ्ख्यापरिमाणप्रचयवत् प्रत्येकं सामर्थ्योपलब्धौ समू-
हकारित्वोपपत्तेः ।

अस्ति तत्र वैजात्यमिति चेत् । इहापि किञ्चिद्भवि-
ष्यतीति । न चाकुर्वतः कुलालादेः कायसंश्लोभादि-
साध्यो भोगः सिद्धोदिति तदर्थमस्य कर्तृत्वमीश्वरोऽनु-
मन्यते, तदर्थमात्रत्वादैश्वर्यस्येति ।

यच्चनित्यप्रयत्नेत्यादि, भवेदप्येवं यद्यनित्यप्रयत्न-
निवृत्तावेव बुद्धिरपि निवर्त्तेत । न त्वेतदस्ति, उदासीनस्य

धेनानवस्था स्यात् । कार्यं हि कर्तृत्वेन कारणता, न द्विकर्तृत्वा-
दिनेति न तत्सिद्धिरित्याह । प्रमाणाभावादिति । वैजात्य-
मिति । प्रत्येकजन्यव्यावृत्तं कारणमेककथञ्चनमित्यर्थः । इहा-
पीति । द्विकर्तृत्वे घटादावेककर्तृकचित्यादेर्वैजात्यमित्यर्थः । उदा-

प्रयत्नाभावेऽपि बुद्धिसद्भावात् । हेतुभूता बुद्धिर्निवर्त्तते इति चेत् । न । उदासीनबुद्धेरपि संस्कारं प्रति हेतुत्वात् । कारकविषया बुद्धिर्निवर्त्तते इति चेत् । न । उदासीनस्यापि कारकबोद्धृत्वात् । न हि घटादिकमकुर्वन्तश्चक्रादिकं नेक्षामहे । हेतुभूता कारकबुद्धिर्निवर्त्तते इति चेत् । न । अयतमानस्यापि दुःखहेतुभूताया अपि तद्धेतुकण्टकस्पर्शबुद्धेरभावात् । चिकीर्षाहेतुभूतोऽनुभवो निवर्त्तते इति चेत् । न । केनचिन्निमित्तेनाकुर्वतोऽपि चिकीर्षातद्धेतुबुद्धिसम्भवात् । अनपेक्षकतिहेतुचिकीर्षाकारणं बुद्धिर्निवर्त्तते इति चेत् । न तर्हि बुद्धिमात्रम् । तथाचानित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तं

सौनख्येति । (१)कारणान्यव्यापारयत इत्यर्थः । (२)उदासीनबुद्धेरिति कर्मधारयः । दुःखहेत्विति । (३)दुःखहेतुश्चासौ कण्टकस्पर्शश्चेति विग्रहः । तस्य बुद्धेरित्यर्थः ।

(१) ननुदासीनो निःप्रयत्नइत्यनर्थानन्तरम् । तथाच प्रयत्नाभावेऽपीति व्यग्रमवस्थाह कारणातीति ।

(२) प्रयत्नाभावस्वाभार्थमाह उदासीनबुद्धेरिति । पूर्वोक्तव्याख्यानेन तदन्वयेऽपि प्रयत्नाजनकबुद्धेरिति कर्मधारयात्तदर्थपर्यवसाने तस्माभइत्यर्थः ।

(३) पौनस्यम्भं निवारयति दुःखहेतुश्चेति । एतच्च कारकत्वद्योतनार्थम् ।

विशिष्टप्रयत्नचिकीर्षाहेतुबुद्धिमत्पूर्वकत्वमिति तन्निवृत्तौ तदेव निवर्त्ततां, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रम् । तत्र तस्याप्रयोजकत्वादिति बुद्धिमत्पूर्वकत्व*साध्यपक्षे परीहारः । सकर्तृकमिति प्रयत्नप्रधानपक्षे शक्यैव नास्ति, तस्यैव तत्रानुपाधित्वात् ।

एतेन शरीरसम्बन्धे बुद्धिगतकार्यत्ववत् बुद्धिसम्बन्धे प्रयत्नगतकार्यत्वमुपाधिरिति निरस्तम् । यो हि बुद्ध्या शरीरवच्छरीरनिवृत्त्या बुद्धिनिवृत्तिवद्वा प्रयत्नेन बुद्धिं

तत्रेति । बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये । तस्य, अनित्यप्रयत्नस्य । प्रयोजकत्वे बोधासीनबुद्धेर्निवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । तदनेन प्रबन्धेन यो बुद्धिमत्पूर्वकमिति साध्यं प्रतिजानीते, तदनुकूलतया परिहृतम् । (१) यदा तु सकर्तृकमिति प्रधानीभूतकृतिविषयाप्रधानीभूतबुद्धिमत्पूर्वकत्वं प्रतिज्ञायते, तदानीमनित्यप्रयत्नस्योपाधित्वशङ्काऽपि नास्तीत्याह । बुद्धिमदिति । ननु प्रधा-

* पूर्वकत्वमिति,—इति श्री० का० ।

(१) यदा त्विति यदि कृतिजन्यत्वमेव साध्यमित्यर्थः । एवञ्च बुद्धिमत्पूर्वकत्वस्याप्राधान्यमनुपादानमेवेति बोध्यम् । यद्यपि विशिष्टाविशिष्टभेदादुपाधित्वं सम्भवति, तथापि व्याप्यं व्यापककोटावनिवेशयत एव व्याप्तियाहकत्वमिति मते साध्यव्यापकत्वायद्वादुपाधित्वमिति भावः । वस्तुतो हेतौ विपक्षबाधकसम्भवादश्च तदभावान्न तथात्वमिति ।

बुद्धिनिवृत्त्या प्रयत्ननिवृत्तिं साधयेत्, स एवं कदाचि-
दुपालभ्यः । वयन्ववगतहेतुभावं कलितसकलशक्तिका-
रकप्रयोक्तारं कार्यादेवानुमिमानानैवमास्कन्दनीयाः ।
तत्र तस्यानुपाधित्वात् । न च प्रयत्न आत्मलाभार्थमेव
मतिमपेक्षते, विषयलाभार्थमप्यपेक्षणात् । ततः प्रय-

नोभूतकृतिपूर्वकत्वसाध्यपक्षे बुद्धिरप्रधानीभूता कुतः सिध्येत् ? न
हि यत्नात्तत्सिद्धिः, शरीरसम्बन्धे ज्ञानगतकार्यत्ववद्बुद्धिसम्बन्धेऽपि
प्रयत्नगतकार्यत्वस्योपाधेः सुवचत्वात् । तथा च कृतिमात्रग्राही कर्त्ता
प्राप्त इत्यत आह । एतेनेति । ^(१)प्रयत्नानित्यत्वस्यानुपाधित्वेनेत्यर्थः ।
कार्यत्वादेकैकजन्यत्वं सिध्यत् चित्तजन्यत्वमपि सिध्यति । आर्थस्तु
समाजः । अतएव, ज्ञानादिचयव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकः, किन्त्वे-
कैकव्यतिरेकादिति व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतु-
व्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः, साध्याभावव्यापकाभाव-
प्रतियोगिनएव साध्यगमकत्वादित्यपास्तम् । ^(२)ज्ञानाद्येकैकजन्यत्वस्यैव
साध्यत्वात्, तथैव व्याप्तेरिति भावः ।

तत्रेति । ज्ञानाद्येकैकजन्यत्वे साध्ये इत्यर्थः । तस्य, प्रयत्नगत-
कार्यत्वस्येत्यर्थः । किञ्च, यदि प्रयत्नेन बुद्धिः स्वोत्पत्त्यर्थमेवापेक्ष्यते,

(१) प्रयत्नानित्यत्वस्येति तथा च प्रयत्नादेव बुद्धिसिद्धिरिति भावः ।
वस्तुस्तु समूहाणाम्बनरूपैवानुमितिर्न तु प्रयत्नात्तत्सिद्धिरित्येकदैव
चित्तजन्यत्वं सिद्ध्यतीत्याह कार्यत्वादिति ।

(२) ज्ञानाद्येकैकेति प्रत्येकव्याप्तिभिरिति शेषः ।

त्नादुद्धिः तन्निवृत्तेश्च प्रयत्ननिवृत्तिः सिध्यत्येवेति वि-
स्तृतमन्यथ । कार्यबुद्धिनिवृत्त्या तु कार्यएव प्रयत्नो-
निवर्त्तते न नित्यः । नित्ये च प्रयत्ने नित्यैव बुद्धिः
प्रवर्त्तते नानित्या । न हि तथा तस्य विषयस्वाभस-
म्भवः । शरीरादेः प्राक् तदसम्भवे देहानुपपत्तौ
सर्वानुपपत्तेः* । शरीराजन्यत्ववच्चानित्यप्रयत्नाजन्य-
त्वमिति संक्षेपः ॥

तर्काभासतयाऽन्येषां तर्काशुद्धिरदूषणम् ।

अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपोविभूषणम् ॥३॥

तदा प्रयत्नगतकार्यत्वमेवोपाधिः स्यात् । न चैवम् । प्रयत्नस्य निर्वि-
षयत्वेन ज्ञानविषयेषु कार्यजनकमिति तदर्थं बुद्ध्यपेक्षा स्यादेवेत्याह ।
न च प्रयत्न इति । तथापि नित्या बुद्धिः कुतः सिध्यतीत्याह ।
नित्ये च प्रयत्ने इति । न हीति । बुद्ध्यनित्यत्वे तद्धेतुशरीरात् प्राक्
तदभावे शरीरोत्पत्तिरेव न स्यादिति कदाऽपि सा बुद्धिर्न
जायेतेत्यर्थः । अनित्यप्रयत्नाजन्यत्वात् चित्यादेरकर्तृकत्वे साधे शरी-
राजन्यत्ववद्भार्यविशेषणत्वमित्याह । शरीराजन्यत्ववदिति ।

तर्कापरिशुद्धिश्च यदि प्रतिकूलतर्काप्रतीघातः, तदा तेषां यदी-
श्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यादित्यादीनां तर्काणामीश्वरसिद्धाधि-
द्धिभ्यां व्याघातेनाभासत्वात् दूषणत्वमित्याह । तर्काभासतयेति । अथा-

* देहानुत्पत्तौ सर्वदानुत्पत्तेः,—इति श्री० का० ।

कारकव्यापारविगमे हि कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । चेत-
नाचेतनव्यापारयोर्हेतुफलभावावधारणात् कारणा-
न्तराभावे इव कर्चभावे कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कर्तुरपि
कारणत्वात् ।

यत्त्वाद्, प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तदुत्पत्तिनिश्चयो-
द्दृश्ययोरेव न त्वद्दृश्ययोः । प्रत्यक्षस्यानुपलम्भस्य च ता-
वन्मात्रविधिनिषेधसमर्थत्वात् । धूमाग्निवत्, कम्पमा-
स्तवच्च । न हि धूमः कार्योऽनलस्येति उद्दर्थस्यापि,
न हि शाखाकम्पो मातरिश्वन इति स्तिमितस्यापि*
स्यात् । किन्तु भौमस्पृश्ययोरेव । तथेहापि शरीरवत-
एव कारणत्वमवगन्तुमुचितं नान्यस्येति ।

तुकूलतर्काभावरूपा सा ? तच्चाह । अनुकूलस्त्विति । कर्तुः कारण-
स्थाभावे कार्यं न स्यादित्येवानुकूलस्तर्क इत्यर्थः ।

ननु कर्चभावेऽपि कारणान्तरव्यापारात् कार्यं स्यादित्यत-
श्चाह । कारकव्यापारेति । कारकान्तरव्यापारं प्रति चेतनव्यापा-
रस्य हेतुत्वात् कर्चभावे सोऽपि न स्यादित्यर्थः । कारणान्तरव्या-
पारसत्त्वेऽपि कर्चभावे कार्यं न स्यात् यत्किञ्चित्कारणभावस्य
कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वादित्याह । कारणान्तरेति ।

शैगतमतमाह । यस्त्विति । कृतिमात्रकार्यमात्रयोर्नान्य-

* स्तिमितवायोरपि,—इति का० ।

तदसत् । प्रत्यक्षानुपलभौ हि दृश्यविषयावुपाय-
स्तदुत्पत्तिनिश्चये । न तु दृश्यतैव तत्रोपेया । किन्नाम
दृश्याश्रितं सामान्यद्वयम् । तदालीढस्य हि तदुत्पत्ति-
निश्चये दृश्यमदृश्यं वा सर्व्वमेव तज्जातीयं तदुत्पत्तिम-
त्तया निश्चितं भवति । यथा स्पर्शरूपरसगन्धाना*
मुत्तरोत्तरनिमित्ततायां तव, अस्माकञ्चातीन्द्रियसम-
वाय्यादिसिद्धौ† । नचेदेवमुदाहृतयोरेव दहनपवन-
योरालोकरूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये कथमनालोक-

व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः, त्वन्मते व्यापककृतेः सत्त्वेनायोग्यकृते-
र्ब्यतिरेकानिरूपणात् । यदि च कृतिमात्रेण व्याप्तिग्रहाददृश्य-
कर्तृषिद्धिः, तदा वक्त्रिमात्रव्याप्यधूमाददृश्यजाठर्यादिवक्त्रिपरि सि-
ध्येत् । शाखाकम्पे चायोग्यस्यापि^(१) स्तिमितवायोः कारणताग्रहस्य
स्यादित्यर्थः ।

कृतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना कृति-
मात्रकार्यमात्रयोर्व्याप्तिग्रहोपायः । न तु पञ्चधर्मतालभ्यविशेषयो-
रन्वयादिग्रहः । यथा वक्त्रिधूमविशेषयोरन्वयादिना तत्सामान्य-
योरपि व्याप्तिग्रहः, अन्यथाऽनुमानमात्रोच्छेदादित्याह । प्रत्य-

* रूपस्पर्शगन्धाना,—इति का० ।

† समवायादिसिद्धौ,—इति का० ।

(१) अयोग्यस्यापीति उद्धृतस्पर्शवेगशून्यवायोरित्यर्थः ।

निरस्तरूपयोः सिद्धिर्यदुदर्थस्तिमितसाधारणी सिद्धिः
स्यादिति । तद्वेदेष्येवं यदि शरीरादिकं विना कार्य-
मिव भौमं स्पर्शवद्देगवन्तश्च विना अग्निमाचात् पवन-

चानुपलम्भाविति । अन्यथा पाकं प्रत्यालोकात्मकस्यैव^(१) वज्रेः
कर्मं प्रति रूपवतएव दण्डादेः प्रत्यचानुपलम्भाभ्यां कारणत्वनिश्च-
यादनालोकात्मकजाठर्यदहनस्य निरस्तरूपस्य पवनस्य च कथं
सिद्धिः स्यादित्याह । न चेदेवमिति । उदाहृतयोः^(२) पूर्वोक्तयो-
रित्यर्थः । दहनपवनयोरनालोकनिरस्तरूपयोः कुतः सिद्धिरालोक-
रूपवतोरेव तदुत्पत्तिनिश्चये सतीति योजना । आलोकवतएव वज्रे
धूमोत्पत्तिनिश्चये^(३) रूपवतएव हस्तादेर्लोष्टादौ कर्मनिश्चये सती-

(१) आलोकात्मकस्येति आलोकवतइत्यर्थः । तथाच पाकेन जाठर्यवज्जिः
कर्मण पवनो नानुमीयेतेत्यर्थः ।

(२) पूर्वोक्तयोरिति यद्यपि पवनः स्तिमितएव पूर्वोक्तः स च न कर्म्या-
नुमेयस्तथापि कर्ममाखतवच्चेत्त्वेन कर्मजनकवायोरपि पूर्वोक्तत्व-
मिति भावः । दहनस्तु धूमाग्निवदित्यनेनोक्तो न बोध्यः, किन्तु
जाठर्यएव उदाहृतस्यजएवेति जाठर्यलाभाय पूर्वोक्तयोरित्यर्थइति
स्थाख्यातमिति ध्येयम् ।

(३) धूमोत्पत्तिनिश्चयइति पाठे धूमपदेनैव पाक उपलक्षितः । तस्यैव
जाठर्यवज्जिसाधकत्वादुपक्रान्तत्वाच्चेति । तेनापि जाठर्यवज्जिसिद्धिर्न
स्यादित्यर्थः ।

मावादा धूमकम्पौ स्यातां, न त्वेवम् । न चैवं चेतन-
व्यभिचारोऽपि* शक्याभिधान इत्यलं बालप्रलापानां
समाधानैः ।

तदुत्पत्तेरसिद्धावपि तत्तदुपाधिविधूननेन स्वाभा-
विकत्वस्थितौ यदि कर्त्तारमतिपत्य कार्यं स्यात् स्व-
भावमेवातिपतेदिति कार्यविलोपप्रसङ्ग इति । एतच्च
सर्व्वमात्मतत्त्वविवेके निपुणतरमुपपादितमिति नेह
प्रतग्यते । एवञ्च सिद्धे प्रतिबन्धे न प्रतिबन्ध्यादेः
सुद्रोपद्रवस्यावकाशः । प्रतिबन्धसिद्धाविष्टापादनात्,
तदसिद्धौ ततएव तत्सिद्धेरप्रसङ्गादिति ।

त्यर्थः । अदृश्यवज्जैर्धूमानुत्पत्तेः (१)पवनमात्राच्च कम्पानुत्पत्तेस्तत्र दृश्य-
त्वमेव तन्त्रमिति न धूमाददृश्यवज्जिसिद्धिर्न वा कम्पात् पवन-
मात्रस्थानुद्भूतस्य शस्य सिद्धिरित्याह । न त्विति । कारणत्वसिद्धावपि
प्रकारान्तरेण कार्यविलोपप्रसङ्गं वक्तुमाह । तदुत्पत्तेरिति । ननुपा-
धिविधूननमेव कथमित्याह । एतच्चेति । प्रतिबन्ध्यादेरिति । शश्रे-
पश्रुत्वाद्दृश्यश्रुत्वाधेऽप्यदृश्यश्रुत्वाच्च सिद्धिरित्यादेरित्यर्थः । प्रतिबन्ध-
सिद्धाविति । वस्तुतो विपक्षबाधकाभावाद्वाप्यभाव इत्यर्थः ।

* चेतनव्यवहारोऽपि,—इति आ० ।

(१) उष्णमात्राच्चेति यदि पाठस्तदा उष्णपदं वायुपरमेवेति बोध्यम् ।

ननु तस्य सर्वदा सर्वत्राविशेषे कार्यस्य सर्वदा-
 त्यत्तिप्रसङ्ग इति निरपेक्षेश्वरपक्षे दोषः, सापेक्षे उपे-
 क्षणीयमेवास्त्विति* बालस्य प्रदीपकलिकाक्रीडयैव†
 नगरदाहः । स्थेमभाजोजगतएवाकारणत्वप्रसङ्गात्‡ ।
 आमिति ब्रुवतः सौगतस्य दत्तमुत्तरं प्राक् ।
 आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
 यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

(१) प्रकृतादर्थादर्थान्तरं (२) षट्कत्वस्य योग्यसंस्थानव्यङ्गत्वेनायोग्यं षट्कं
 विरोधात् शङ्कितुमप्यशक्यं, शशे षट्कस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषा-
 मबाधितप्रत्यक्षबाधश्चेति भावः । ततएव, प्रतिबन्धाधिद्वेरेवेत्यर्थः ।
 अप्रसङ्गः, शशषट्कादेरित्यर्थः । दत्तमिति । कार्यस्याहेतुकत्वे
 कादाचित्कत्वानुपपत्तिरित्यादिनेत्यर्थः । नन्वागमादेवेश्वरधिद्वौ तत्र

* त्वपेक्षणीयमेवास्त्विति,—इति का० । सापेक्षत्वेऽपेक्षणीयमेवा-
 स्त्विति,—इति क्री० ।

† बलिप्रदीपकलिकाक्रीडयैव,—इति आ० । बालकस्य दीपिकाक्रीड-
 यैव,—इति का० ।

‡ अस्मदवलोकितेषु चतुर्षु मूलपुस्तकेषु इत्यमेव पाठः । परन्तु, 'तत्र,
 स्थेमभाजोजगतएवाकारणत्वप्रसङ्गात्'—इत्येवं पाठो भवितुमुचितः ।

(१) दोषान्तरमाह प्रकृतादिति ।

(२) षट्कत्वस्येति यद्यपि षट्कत्वस्य योग्यसंस्थानव्यङ्गत्ववदात्मनोऽपि यो-
 ग्योपाधिमत्त्वनिश्चयः । यदि च तत्संसारिमाणविश्रान्तं तदा तदपि

तमिममर्थमागमः संवदति, विसंवदति तु परेषां
विचारम् ।

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो-
विश्वतोबाहुरुत विश्वतः पात् ।
सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतचै-
र्यावाभूमौ जनयन् देव एकः ॥

अत्र प्रथमेन सर्वज्ञत्वं, चक्षुषा दृष्टेरूपलक्षणात् ।
द्वितीयेन सर्ववक्तृत्वं, मुखेन वागुपलक्षणात् । तृतीयेन
सर्वसहकारित्वं, बाहुना सहकारित्वोपलक्षणात् ।
चतुर्थेन व्यापकत्वं, पदा व्याप्तेरुपलक्षणात् । पञ्चमेन

न्यायप्रदर्शनं व्यर्थमित्यत आह । आर्षमिति । तर्कानुसन्धानं विना-
ऽऽर्षधर्मोपदेशे तात्पर्यमेव निश्चेतुमशक्यमित्यर्थः । (१) यदा, आग-
माविरोधं न्यायमाह । आर्षमिति । अस्मद्व्याये नागमविरोधो-

योग्यश्टकविश्रान्तमिति अयोग्यस्य न बाधः प्रत्यक्षेणापि ; तथापि
विपक्षबाधकाभावश्च मूलम् । अन्यथा पशुत्वस्य केवलाप्ययत्ना-
पत्तेः । तस्य च त्वयाऽनभ्युपगमादिति भावः ।

(१) नन्वेवमपि तर्कोपदर्शनमात्रमर्हं न तु न्यायोपदर्शनमित्यत आह
यद्वेत्ति । अनेनोभयोः समानविषयत्वप्रतिपादनात् विरोधमाह
इत्यर्थः ।

धर्माधर्मलक्षणप्रधानकारणत्वं, तौ हि लोकयाचावह-
नादाह । षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठेयत्वं, ते हि
गतिशीलत्वात् पतन्व्यपदेशाः, पतन्तीति । सन्धमति,
सञ्जनयन्निति च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः । तेन संयोज-
यति, समुत्पादयन्नित्यर्थः । द्यावा इत्यूर्ध्वसप्तलोकोप-
लक्षणं, भूमीत्यधस्तात्, एक इत्यनादितेति । स्मृति-
रपि,—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते,—इत्यादि ।

एतेन ब्रह्मादिप्रतिपादका आगमा बोद्धव्याः ।

आयोजनात् खल्वपि ।

स्वातन्त्र्ये जड़ताहानिर्नादृष्टं दृष्टघातकम् ।

ऽपि तु तत्संवादः, परोक्तन्याये तु नैवमित्याह । तमिममिति ।
व्यवहितेति । व्यवहिताद्येत्यनेन उपसर्गसंज्ञाविधानादिति भावः ।
एतेन ब्रह्मादीति । ब्रह्मादिशरीरमधिष्ठाय ईश्वरएव जगत् सृज-
तीत्यर्थः ।

खल्वपीति निपातसमुदायः उदाह्रियते इत्यर्थे वर्तते, न समुच्च-
यार्थः । स, साध्यो विश्वविद्वय इत्यनेनाश्वीयते इत्येके । साध्यते
इत्यनुवर्तते इत्यन्ये । एवमग्रेऽपि ।

आ युज्यते संयुज्यतेऽन्योन्यं द्रव्यमनेनेत्यायोजनं द्युणुकारभक्त-
संयोगजनकं सर्गाद्यकालीनपरमाणुकर्माच्च विवक्षितम् । तद्यदि

हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवान् ॥४॥

परमाखादयो हि चेतनायोजिताः प्रवर्तन्ते अचे-
तनत्वात् वास्यादिवत् । अन्यथा कारणं विना कार्या-
नुत्पत्तिप्रसङ्गः । अचेतनक्रियायाश्चेतनाधिष्ठानकार्य-
त्वावधारणात् । क्रियाविशेषविश्रान्तोऽयमर्थो न तु
तन्माचगोचरः, चेष्टा हि चेतनाधिष्ठानमपेक्षते इति
चेत् । अथ केयं चेष्टा नाम? यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगा-

खप्रयत्नादेव तेषां स्यात्, तदा परमाणूनामचेतन्यानुपपत्तिरित्याह ।
स्नातव्ये इति । यदि च प्रयत्ननिरपेक्षाददृष्टादेव तत् स्यात्,
तदा द्यणुकादीनामपि ततएवोत्पादः स्यादिति हेत्वन्तरोच्छेद-
इत्याह । नादृष्टमिति । चेतनव्यापारसहितात्तस्मादिति भावः ।
तथा च^(१) सर्गाद्यकालीनद्यणुकोत्पादकं कर्म स्वसमानकालीन-
प्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् चेष्टावदिति मानार्थः । विपचे किं बाधक-
मित्याह । हेत्वभावे इति । हेतोश्चेतनव्यापारस्यान्यचोपलब्धस्थाभावे
क्रियारूपफलाभाव इत्यर्थः । ननु चेष्टारूपः क्रियाविशेषस्तथा, न
तु क्रियामात्रमित्यतश्चाह । विशेषस्त्विति । चेष्टा हि भोक्तृगतप्रय-
त्नस्य प्रयोज्या, न तु प्रयत्नमात्रस्येत्यर्थः ।

तर्कोपकार्यं मानमाह । परमाखादयो हीति । आयोजिता-

(१) मूषोक्तस्य तस्य व्योमादौ यमिचारात्तत्रापरितुष्यन् स्वयं तर्कोपकार्यं
मानमाह सर्गाद्यकालीनेति ।

समवायिकारणिका क्रिया, प्रयत्नमात्रकारणिकेति वा विवक्षितं; तन्न, तस्यैव तच्चानुपाधित्वात् । अथ हित-
हितप्राप्तिपरिहारफलत्वं तच्च; तन्न, विषभक्षणादन्ध-
नाद्यव्यापनात् । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलत्वमिति
चेत् । कर्तारं प्रत्यन्धं वा? उभयथाऽपि परमाण्वादि-

उत्पादितकर्माणः प्रवर्तन्ते, कार्यमारभन्ते इत्यर्थः । (१)विशेषणी-
भूतकर्मपक्षत्वे पूर्वदर्शितानुमाने तात्पर्यम् । विशेषस्वित्यादि-
निराकार्यं चेष्टात्वमुपाधिमाह । क्रियाविशेषेति । तस्यैवेति । प्रय-
त्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वमेव हि परमाणुक्रियायां चेत-
नायोजितत्वमिति साध्यं, तच्च नोपाधिः (२)साधनव्यापकत्वादित्यर्थः ।
विषेति । विषभक्षणादिक्रियाया अहितमरणादिप्रापकत्वादित्यर्थः ।
इष्टेति । विषभक्षणाद्यनुकूलक्रियाया अपि इच्छाविषयविषभक्षणा-
दिप्रापकत्वमस्यैव, इच्छां विना तत्र प्रवृत्त्यभावादित्यर्थः । उभ-
यथाऽपीति । परमाण्वादिक्रियायास्तत्कर्तुरीश्वरस्यास्रदादेशेच्छा-
विषयार्थहेतुत्वादित्यर्थः । तथा च साधनव्यापकत्वादनुपाधित्व-
मिति भावः ।

(१) अतएवाह विशेषणीभूतेति । अतएव चेष्टात्वस्योपाधित्वशङ्काऽपीति
भावः ।

(२) साधनव्यापकत्वादिति न च कर्ममात्रस्य तत्रयत्नजन्यत्वेऽपि तत्संयो-
गासमवायिकारणत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । यः स्पन्द इत्यादि
प्रागुक्त्याप्तेस्तथात्वादिति भावः ।

क्रियासाधारण्यादविशेषः । भ्रान्तसमीहाया अतवा-
भूताया अपि चेतनव्यापारापेक्षणाच्च । शरीरसमवा-
यिक्रियात्वं तदिति चेत् । न । मृतशरीरक्रियाया-
अपि चेतनपूर्वकत्वप्रसक्तेः । जीवतइति चेत् । न ।
नेत्रस्यन्दादेश्चेतनाधिष्ठानाभ्युपगमप्रसङ्गात् । स्पर्शवद्-

साध्याव्यापकत्वमप्याह । भ्रान्तेति । भ्रमप्रवृत्तस्य न्दृष्टेरजताप्रा-
पकत्वादिनिष्ठशुक्लपरीहारकत्वाच्च तच्च साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः । न
च रजतत्वेनेष्काविषयस्य शुक्लेः प्रापकत्वमस्येवेति वाच्यम् । घेन
रूपेणेष्टं ताद्रूपेण प्राप्तेर्विवक्षितत्वादिति भावः ।

मृतेति । (१) वाच्यादिना मृतशरीरक्रियायां साध्याव्याप्तेरित्यर्थः ।
एतच्च समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेण । मृतेत्युपलक्षणं, जीवशरीरस्यापि
वायुवग्नात् क्रियायां तथात्वमिति भावः ।

विषमव्याप्तोपाधिपक्षे तु शरीरावयवक्रियायां साध्याव्यापकत्वं
मन्तव्यम् । नेत्रेति । (२) इदमपि दूषणं समव्याप्तोपाधिपक्षे । विषम-

(१) मृतशरीरे क्रियैव कथमित्यत आह वाच्यादिनेति । तन्नोदनादि-
नेति भावः ।

(२) इदमपीत्युपलक्षणं, त्वन्मतेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । मन्मते तदवय-
वाध्यापत्तेरिच्छत्वात् त्वन्मतइति । यद्यपि स्वत्वन्तं शरीरगर्भ-
साधिविशेषमिति स्वजनक्रियायां तदभावाच्चोक्तिसंभवाभावात्
चापि तद्गर्भतायामिदं, तद्गर्भत्वेऽन्योन्याश्रय इति विकल्प्य दूषण-
तात्पर्यम् ।

द्रव्यान्तराप्रयोगे सतीति चेत् । न । ज्वलनपवनादौ
 तद्वाभावाभ्युपगमापत्तेः । शरीरस्य स्पर्शवद्द्रव्या-
 न्तराप्रयुक्तस्येति चेत् । न । चेष्टयैव शरीरस्य लक्ष्यमा-
 णत्वात् । सामान्यविशेषश्चेष्टात्वं, यत उन्नयते प्रयत्न-
 पूर्विकेयं क्रियेति चेत् । न । क्रियामात्रेणैव तदुन्नय-
 नात् । भोक्तृबुद्धिमत्पूर्वकत्वं यतइति चेत् । तर्हि तद्वि-
 श्रान्तत्वमेव तस्य । न चैतावतीव क्रियामात्रं प्रत्यक्षेत्तन-
 मात्रस्य चेतनाधिष्ठानेन व्याप्तिरपसार्यते । विशेषस्य
 विशेषं प्रति प्रयोजकतया सामान्यव्याप्तिं प्रत्यविरोध-

यान्ने तु करादिक्रियायां साध्याव्यापकम् । स्पर्शवदिति । नेत्रा-
 दिस्पर्शान्ते स्पर्शवद्वायुनोदनजन्यमिति नोक्तदोष इत्यर्थः । ज्वल-
 नेति । त्वन्नते ज्वलनादिक्रिया न प्रयत्नजन्या किन्त्वद्दृष्टवदात्मसं-
 योगजन्येत्यतः तत्रापि समव्याप्तोपाधिपक्षे साध्यापत्तिरित्यर्थः ।
 चेष्टयैवेति । चेष्टात्रयः शरीरमिति लक्षणपक्षेऽन्योन्यात्रय इत्यर्थः ।
 लक्षणान्तरे तु करादिक्रियायां साध्याव्याप्तिरिति भावः । सामा-
 न्येति । अतो नोक्तदोष इति भावः । तत्र मानमाह । यत इति ।
 क्रियामात्रेणेति । क्रियामात्रस्यैव मया प्रयत्नजन्यत्वानुमापकत्वा-
 न्नकारादिति न तेनैषा जातिः सिध्यतीत्यर्थः । विशेषस्येति ।
 क्रियाप्रयत्नयोः सामान्यतः कार्यकारणभावनित्यये साध्याव्यापकत्व-
 भावकमिति भावः ।

कत्वात् । अन्यथा सर्व्वसामान्यव्याप्तेरुच्छेदादित्युक्तम् ।
एतेनाशरीरत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वमपास्तम् । अत्रा-
प्यागमसंवादः,—

यदा स देवोजागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्व्वं निमीलति ॥

अज्ञोजन्तुरणीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितोगच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेववा ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्रूयते सचराचरम् ।

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥ इत्यादि ।

अत्र जागरस्वापौ सहकारिलाभालाभौ । ईश्वरप्रे-
रणायामन्नत्वमप्रयतमानत्वञ्च हेतू दर्शितौ परमा-
खादिसाधारणौ । स्वर्गश्वभ्रे चेष्टानिष्टोपलक्षणे । एत-
देव सर्व्वाधिष्ठानमुत्तरञ्च विभाव्यते मयेत्यादिना । न

यदा, प्रयत्नवदात्मसंयोगजसंयोगएव साध्याव्यापकत्वमिति भावः ।

ननु परमाणवो न चेतनाधिष्ठिताः प्रवर्त्तन्ते शरीरेतरत्वादिति
सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यत आह । एतेनेति । शरीरेतरक्रियाया-
श्चेष्टालाभावाद्भोक्तृप्रयत्नजन्यत्वं निवर्त्तते, क्रियामात्रे तु प्रयत्न-
जन्यत्वं स्यादेवेत्यर्थः । यदा स देवेत्यादिपरकीयविचारे आ-
गमविरोधप्रदर्शनम् । अध्यक्षेण अधिष्ठात्रा, प्रकृतिः परमाणुः ।
चित्यादीति । चित्यादिकं प्रयत्नप्रतिबद्धपतनं गुह्ये सत्यपा-

Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs.	0	4
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each		2	1
Ditto (English) Part II Fasc. I		0	12
Prākṛita Lakshanam, (Sans.) Fasc. I		1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—4, Vol. III, Fasc. I @ /6/ each		4	14
Parāsara, Institutes of (English)		0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each		4	8
Ditto Kśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Látýáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Ditto Sánkhyána (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each		3	6
Sáma Veda Saṃhitá, (Sans.) Vols I, Fasc. 3—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.		13	2
Saṃkhya Sutra Vritti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sáhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sánkhyá Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each		0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II		0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Sánkhyá Pravachana Bháshya, Fasc. III (English preface only)		0	6
S'ri Bháshyam, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Suśruta Saṃhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each		1	8
Taittiriya Áraṇya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each		9	0
Ditto Saṃhitá, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each		10	2
Ditto Prátisákhyá, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Tándyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Tattva Chintámāni, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—5 (Sans.) @ /6/ each		5	4
Tal'si Sat'sai, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each		3	6
Uvāsagadasáo, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/		4	8
Varáha Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each		4	4
Váyu Puráṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.		4	14
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Vivádaratnákara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each		2	10
Vrihannáradíya Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/		1	14
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each		4	6

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. 1—5 Vol. II, Fasc. I @ 1/ each		6	0
Etogs brjod dpag bsam khri S'iñ (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ 1/		2	0

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each		4	14
Áin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each		22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)		12	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each		37	0
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper		4	8
Catalogue of Persian books and MSS. in the library of A. S. B., Fasc. I		1	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each		21	0
Farhang-i-Rashídi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each		14	0
Fihrist-i-Túsi, or, Túsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each		3	0
Futúh-ul-Shám Waqidí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Ditto Azádi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	3
Haft Asmán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I		0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each		4	8
Iqbáinámah-i-Jahángiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Isabáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each		33	4
Muásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—4 @ /6/ each		8	4
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each		1	14
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each		5	10
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each		3	12

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	5
Mu'ásir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	2	2
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	0	6
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Riyazu-s-Salátín, (Text) Fasc. I—II @ /6/ each ..	0	12
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 4/ each ..	7	0
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhí of Ziaa-al-din Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	8
Tárikh-i-Firozsháhí, of Shams-i-Siráj Afif. (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6
Túzak-i-Zehángirí (English) Fasc. I ..	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Ra. 80
- Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 3
- General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 3
- Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II. Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3
- Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3
5. Anis-ul-Musharrahin .. 3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1
10. Iştiláhát-uş-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2
13. Khizánat-ul-'ilm .. 4
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 3 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18
16. Purāṇa Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit .. 1
17. Sharaya-ool-Islam .. 4
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös .. 10
19. Ditto Grammar .. 8
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIV @ 1/ each .. 24

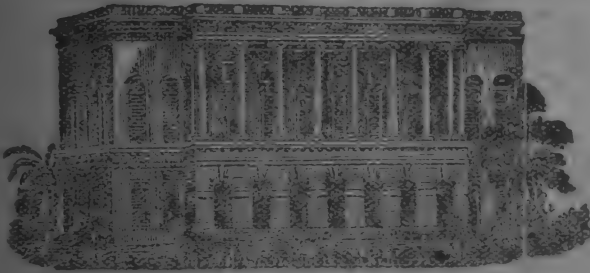
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5

N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 785.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

द्वितीयभागरूपम् ।

न्यायान्तर्यामिणी-श्रीमद्भद्रकान्ताचार्यविरचितम्

महामहोपाध्यायबन्दिचन्द्रत-मकरन्दोद्भासित-वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितम् ।

NYAYA-KUSUMANJALI-PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPIADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.

VOLUME II.

FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1891.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	..	Ra	1	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	4	14
Aniruddha's Commentary (English) Fasc. I	0	12
Apu Bhāshyam, Fasc. I	0	6
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda. (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. I	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	2	4
Ashṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Āsvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—3 @ 1/ Vol. II, Fasc. 1	4	0
Bhāmatī. (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12
Brihaddevatā, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Bṛihaddharma Purānam, Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Bṛihat Saṁhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I. Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—7 @ /6/ each	22	14
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kaushitakī Brahman Upanishads, Fasc. II	0	6
Kūrma Purāna, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Manuṭikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV	0	6
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I	0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I. Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	4	
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8
Nyāyabindutika (Sans.)	0	10
Nyāya Karmāñjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 Vol. II, Fasc. 1—2 @ /6/ each	3	0
Parīśiṣṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of cover.)

केवलं प्रेरणायामहमधिष्ठिता, अपितु प्रतिरोधेऽपि ।
 योहि यच्च प्रभवति, स तस्य प्रेरणावहारयोऽपि समर्थः,
 यथाऽर्वाचीनः शरीरप्राणप्रेरणधारणयोरिति दर्शितं
 तपामीत्यादिना ।

धृतेः खल्वपि । क्षित्यादि ब्रह्माण्डपर्यन्तं हि जगत्
 साक्षात् परम्परया वा विधारकप्रयत्नाधिष्ठितं गुरुत्वे
 सत्यपतनधर्मकत्वात्, वियति विहङ्गमशरीरवत् तत्सं-
 युक्तद्रव्यवच्च । एतेनेन्द्राग्निमादिलोकपालप्रतिपादका-
 अप्यागमा व्याख्याताः । सर्वावेशनिबन्धनश्च सर्वता-
 दात्म्यव्यवहारः, आत्मैवेदं सर्वमिति । यथा एकएव*

तिवादित्यर्थः^(१) । विहङ्गादिसंयुक्तद्रव्यान्तरेण व्यभिचारनिरासाच्च
 तत् साध्येऽन्तर्भावयति । परम्परया वेति । तच्च दृष्टान्तमाह ।
 तत्संयुक्तेति । एतेन, धारकप्रयत्नघृतत्वव्युत्पादनेन । व्याख्याताः,^(२)
 मुख्यार्थतयेति शेषः । नस्यिन्द्रादिदेवताभेदप्रतिपादकागमस्य मुख्या-

* अयमेव,—इति आ० ।

(१) ननु साक्षात् परम्परया वेति न समुच्चयः, एकत्रोभयथाऽधिष्ठाना-
 भावात् । प्रत्येकगर्भसाध्ये च व्यभिचारइत्यतश्चाह प्रयत्नप्रतिबद्ध-
 पतनमिति । एतेन मूले अर्थविशेषणमपि सूचितम् ।

(२) मुख्यार्थतयेति शेष इति धारकप्रयत्नात्तदाश्रयाच्च भेदसिद्धावहेत-
 निरासे इन्द्रादिदेवतानां परस्परभेदप्रतिपादकागमा मुख्यार्था-
 एवेत्यर्थः ।

मायावी अश्वोवराहो व्याघ्रोवानरः किन्नरोभिक्ष-
स्तापसोविप्र इत्यादि ।

अदृष्टादेव तदुपपत्तेरन्यथासिद्धमिदमिति चेत् ।
तद्भावेऽपि प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन तस्यापि
स्थितिं प्रति कारणत्वात् । कारणैकदेशस्य च कारणा-
न्तरं प्रत्यनुपाधित्वात् । उपाधित्वे वा सर्वेषामकारण-
त्वप्रसङ्गात् । शरीरस्थितिरेवं, न त्वन्यस्थितिरिति चेत् ।
न । प्राणोन्द्रिययोः स्थितेरव्यापनात् । प्राङ्न्यायेनापा-
स्तत्वाच्च । अत्राप्यागमः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने

र्थतायामभेदप्रतिपादकागमविरोध इत्यत आह । सर्वावेष्टेति ।
(१) आवेष्टो ज्ञानादिमत्संयोग इति वक्ष्यते । तद्भावेऽपीति ।
पतनप्रतिबन्धकसंयोगभेदः स्थितिः । (२) अतएव वायुसंयोगादाकाश-
पत्रस्थितिवत्सा स्यादित्यपास्तम् । अनुपाधित्वादिति । साधनव्या-
पकत्वादित्यर्थः । प्राङ्न्यायेन, विशेषश्च विशेषवानिति न्यायेनेत्यर्थः ।
किमिदं शरीरत्वं यत्साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठितत्वे परमाणूनां प्रसज्यते

(१) आवेष्ट इति ज्ञानादिमता ईश्वरेण संयोगः सम्बन्धः साक्षात्-
परम्परासाधारणइत्यर्थः । वक्ष्यते इति यो लोकत्रयमाविशेत्तत्रा-
वेष्टपदव्याख्यानावसरे मूलएव ।

(२) अतएवेति प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन स्थितिं प्रति तद्भेदतुला-
देवेत्यर्थः ।

गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः,—इति । प्रशासनं
दण्डभूतः* प्रयत्नः ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः—

इति स्मृतिः । अत्रोत्तमत्वमसंसारित्वं सर्वज्ञत्वादि
च । परमत्वं सर्वोपास्यता । लोकत्रयमिति सर्वोप-
लक्षणम् । आवेशोज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतः संयोगः ।
भरणं धारणम् । अव्ययत्वमागन्तुकविशेषगुणशून्य-
त्वम् । ऐश्वर्यं संकल्पाप्रतिघातः,—इति । एतेन कूर्मा-
दिविषया अप्यागमा व्याख्याताः ।

संहरणात् खल्वपि । ब्रह्माण्डादि द्रव्यकपर्यन्तं
जगत् प्रयत्नवद्दिनाशयं विनाशयत्वात् पाठ्यमानपटवत् ।
अत्राप्यागमः,—

इत्यादिना वेत्यर्थः । धृत्यादेरित्यादिपदसंघात्तन्माह । संहरणादिति ।
ब्रह्माण्डादीति । ब्रह्माण्डादिकं (१)खजनकप्रयत्नसमानकालीनचरम-

* दण्डभूतः,—इति आ० ।

(१) नन्ददृष्टद्वारा अस्मदादिनाशयत्वेनार्थान्तरमित्यनुश्रयादाह खजन-
केति । खजनकप्रयत्नेन समानकालीनं चरमकारणं यस्य नाशस्य,
तत्प्रतियोगीत्यर्थः । अदृष्टद्वारकप्रयत्नस्यापि कालादिकारण-
समानकालीनतयाऽर्थान्तरतादवस्थामत उक्तं, चरमेति । कालीनादि-

एष सर्वाणि भूतानि समभिव्याप्य मूर्तिभिः ।
 जन्मवृद्धिश्चर्यैर्नित्यं सम्भ्रामयति चक्रवत् ॥
 सर्वभूतानि कौन्तेय, प्रकृतिं यान्ति मामिकीम् ।
 कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विस्तृजाम्यहम् ॥ इत्यादि ।
 एतेन रौद्रमंशं प्रतिपादयन्तोऽप्यागमा व्याख्याताः ।
 पदात् खल्वपि ।
 कार्यत्वान्निरूपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः ।

कारणनाशप्रतियोगौति साधार्यः । सर्वभूतानीति । परमाणुमा-
 चावशिष्टानीत्यर्थः ।

ननु नाशविशेष एव प्रयत्नपूर्वकोऽन्यस्त्वन्यथाऽपि भविष्यतीत्या-
 शङ्क्य वृत्तसमाधानं कुर्वाण एव ग्रन्थलाघवाय वर्त्तिष्यमाणोऽप्यति-
 दिशति । कार्यत्वादिति । यथा धृतिविनाशयोः कार्यकारणभावो-

समानकालीनत्वमादायार्थान्तरत्वमतस्याह प्रयत्नेति । उदासीन-
 प्रयत्नसिद्ध्याऽर्थान्तरमतउक्तं, स्वजनकेति । केचित्तु उदासीनसिद्धा-
 बप्रयोजकत्वमिति विपक्षबाधकसूचनार्थं तदित्याहुः । स्वपदं चरम-
 कारणपरं ध्वंसपरं वा । न चैवं साध्याप्रसिद्धिः, अस्मदादिप्रयत्नस्यैव
 दृष्टान्तत्वात् । तन्नाशचरमकारणस्य स्वविषयकसाक्षात्कारस्य स्व-
 जनकप्रयत्नेन विषयीभूतेन समानकालत्वात् । यत्तद्ध्वंसकारणयत्न-
 समानकालीनत्वसाक्षात्कारहेतुकनाशप्रतियोगित्वाच्च । पटादिषु
 यत्तत्सम इति न तेषु व्यभिचारः ।

विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत् ॥५॥

पदशब्देनात्र पद्यते गम्यते व्यवहाराङ्गमर्थोऽनेनेति
दृष्टव्यवहारएवोच्यते । अतोऽपीश्वरसिद्धिः । तथाहि ।
यदेतत् पटादिनिर्माणनैपुण्यं कुविन्दादीनां, वाग्व्यव-
हारश्च व्यक्तवाचां, लिपितत्क्रमव्यवहारश्च बालानां,
स सर्व्वः स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तोव्यवहारत्वात् । निपुण-
तरशिल्पिनिर्मितापूर्व्वघटघटनानैपुण्यवत्, चैत्रमैत्रा-
दिपदवत्, पञ्चाक्षरवत्, पाणिनीयवर्णनिर्देशक्रमव-
चेति ।

आदिमान् व्यवहारएवम्, अयन्वनादिरन्यथाऽपि
भविष्यतीति चेत् । न । तदसिद्धेः । आदिमत्तामेव
साधयितुमयमारम्भः । न चैवं संसारस्यानादित्वभङ्ग-

विपक्षे बाधको निरुपाधित्वाहकः, तथा पदस्यापि सएव तद्या-
हक इत्यर्थः । न चादिमत्त्वमुपाधिः, प्रसूते विच्छेदादनादित्वाभावेन
साधनव्यापकत्वादित्याह । विच्छेदेनेति । प्रत्ययादिहेतुष्वपि पूर्व-
वत्कार्यकारणभावएव विपक्षबाधक इत्यर्थः ।

व्यक्तवाचो मनुष्याः । स्वतन्त्रेति । तज्जातीयव्यवहारानुपजीवित्वं
पुरुषस्य स्वातन्त्र्यम् । साध्येषु क्रमेण दृष्टान्ताः, निपुणेत्यादि ।
आदिमानिति । सादिव्यवहारत्वमुपाधिरित्यर्थः । अन्यथाऽपीति ।

प्रसङ्गः, तथापि तस्याविरोधात् । न हि चैवादिव्यवहारोऽयमादिमानिति भवस्याप्यनादिता नास्ति, तदनादित्वे वा न चैवादिपदव्यवहारोऽप्यादिमानिति । अस्त्वर्वाग्दशीं कश्चिदेवाच मूलमिति चेत् । न । तेनाशक्यत्वात् । कल्पादावादर्शाभासस्याप्यसिद्धेः । साधितौ च सर्गप्रलयौ ।

ननु व्यवहारयितृष्टुः शरीरौ समधिगतौ न चेश्वरस्तथा, तत्कथमेवं स्यात् । न । शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिनि कार्ये तस्यापि तद्वत्त्वात् । गृह्णाति ह्यीश्वरोऽपि कार्यवशाच्छरीरमन्तराऽन्तरा दर्शयति च विभूतिमिति । अत्राप्यागमः,—

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

तथा,

स्वतन्त्रपुरुषं विनाऽपीत्यर्थः । तथापीति । पूर्वपूर्वसर्गेऽपि तस्मात्तीयव्यवहारश्चेश्वरपूर्वकत्वादित्यनादित्वं न विरुद्धते इत्यर्थः । इदानीन्तनापूर्वव्यवहारस्य सादित्वेऽपि न भवस्यानादित्वं हीयते इत्याह । न हीति । तदनादित्वे इत्यत्रापि न हीत्यनुषङ्गते । आदर्शेति । यद्भवहारं दृष्ट्वा व्यवहित्यते, सोऽपि नास्तीत्यर्थः । शरीरान्वयेति । ईश्वरस्यादृष्टाभावेऽपि तच्छरीरसाध्यहेतुकासदादिभोगसम्पादकादृष्टादेवेश्वरस्य शरीरोत्पत्तिरिति भावः । पिता-

यदि ह्यहं न वर्त्तयं* जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ, सर्व्वशः ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्,—इति ।

एतेन, नमः कुलात्मेभ्यः कर्म्मारेभ्य इत्यादि यजुषि

बोद्धव्यानि ।

प्रत्ययोऽपि । प्रत्ययशब्देनात्र समाश्वासविषयप्रामा-
ण्यमुच्यते । तथाच प्रयोगः । आगमसंप्रदायोऽयं कारण-

ऽहमेति । अस्य जगतोऽहमेव^(१) पित्रादिरित्यर्थः । यदि ह्यह-
मिति । यदि ह्यहं न वर्त्तयं, तदा लोक्यन्ते इति लोकाः प्रामा-
णिकव्यवहारा उत्सीदेयुरिति व्यवहितेनान्वयः । अत्र हेतुः, मम
वर्त्तन्ति । एतेन, घटादिव्यवहारस्य स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वव्युत्पादनेन ।
कुलात्मादिदेहवत ईश्वरस्य तथा भावादित्यर्थः । प्रत्ययपदं समाश्वा-
सशक्तं तत्सम्बन्धि तद्विषयं प्रामाण्यं लक्षयतीत्याह । प्रत्ययशब्देनेति ।
तथा चेति । आगमस्य सम्प्रदायः प्रवाहः ^(२)प्रमात्वप्रयोजकवाक्यार्थ-

* वर्त्तयं,—इति का० आ० ।

(१) पित्रादिरिति व्यवहारयिद्धत्वादिति भावः ।

(२) ननु मूले कारणपदं वैयर्थ्यं, अदृष्टादिजन्यत्वमादायार्थान्तरं, मनसि
व्यभिचारश्चेत्यन्यथा व्याचष्टे प्रमात्वप्रयोजकेति । एतच्च विपक्ष-
बाधकसूचनाय, न तु साध्ये प्रविष्टम् । अतश्चायिमसाध्ये नोपात्तम् ।

गुणपूर्वकः प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षादिवत् । न हि प्रामाण्य-
प्रत्ययं विना क्वचित् समाश्वासः । न चासिद्धस्य प्रामा-
ण्यस्य प्रतीतिः । न च स्वतः प्रामाण्यमित्यावेदितम् ।
न च नेदं प्रमाणं*, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम् । न चा-
सर्वज्ञो धर्माधर्मयोः स्वातन्त्र्येण प्रभवति । न चासर्व-
ज्ञस्य गुणवत्तेति निःशङ्कमेतत् ।

श्रुतेः स्वल्पि । तथा हि । सर्वज्ञप्रणीता वेदावे-
दत्वात्, यत्पुनर्न सर्वज्ञप्रणीतं नासौ वेदो यथेतर-
वाक्यम् ।

प्रमारूपगुणजन्यः (१) यथार्थचिख्यापयिषादिवक्तृगुणजन्यो वा प्रमाण-
शब्दत्वात् लौकिकप्रमाणशब्दवदित्यर्थः । लक्षणाबीजं सम्बन्धमाह ।
न हीति । न च प्रमाणत्वमसिद्धं, प्रामाण्याज्ञाने पारलौकिके
कर्माणि वेदबोधिते प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याह । न चेति ।
तथापि तेन वक्तृगुणपूर्वकेणैव भाव्यमित्यसिद्धमित्यत आह । न च
स्वत इति । तथापि वक्तुः सार्वज्ञ्यं कुतः सिध्यतीत्याह । न चेति ।
तथाहीति । यद्यपि परैः सर्वज्ञानङ्गीकारात् तदप्रणीतत्वं परं प्रत्य-

* नचेदमप्रमाणं,—इति व्या० ।

(१) अध्यापकत्वमादायार्थान्तरमित्यदचेराह यद्यर्थेति । न चान्नापि
दोषतादवस्थाम्, अस्मदादेरनुवक्तृतया वक्तृत्वाभावात् । स्वतन्त्रवक्त-
परत्वाद्वा ।

ननु किमिदं वेदत्वं नाम ? वाक्यत्वस्यादृष्टविषय-
वाक्यत्वस्य च विरुद्धत्वात् । अदृष्टविषयप्रमाणवाक्य-
त्वस्य चासिद्धेः । मन्वादिवाक्ये गतत्वेन विरोधाच्चेति

सिद्धं, (१) तथाप्यात्मत्वमसंसारिवृत्तिं जातित्वात् पटत्ववत्, स चासं-
सारौ किञ्चिद्वाक्यप्रणेता पुरुषत्वादिति साध्यप्रसिद्धौ वेदा असं-
सारिपुरुषप्रणीताः,—इति साध्यम् । (२) न चास्मदाद्युच्चरिते वेदे
व्यभिचारः, (३) वेदज्ञानाजन्यज्ञानजन्यत्वस्य साध्यत्वादिति भावः । विरु-
द्धत्वादिति । प्रतारकवाक्यस्याप्यदृष्टविषयत्वादित्यर्थः । मन्वादीति ।

(१) न चाप्रयोजकत्वम्, अन्यथा दुःखित्वमसंसारिवृत्तिं धर्मेत्वादित्वा-
दिकमपि स्यादिति वाच्यम् । ईश्वरप्रतिपादकागमादेर्विपक्षबाध-
कस्य सत्त्वात्तत्र च तदभावात् ।

(२) न चास्मदादीति ननु तस्य पक्षत्वात् पक्षसमत्वाद्वा कथं तत्र
व्यभिचारः । अन्यथा वेदज्ञानाजन्यत्वादिसिद्धान्ते का मतिः ।
यदि चाजन्यज्ञानमादाय तत्र साध्यसत्त्वमिति व्यतिरेकित्वमविकल्पं,
तदाश्रयपुरुषमादाय प्रकृतेऽपि तथेति तुल्यमिति चेत् । न ।
असंसारिपुरुषप्रणीतत्वं तत्त्वगृहताप्याद्युच्चरितत्वमभिप्रेत्य व्यभि-
चारदर्शनात् । एतदभिप्रायेणैव मूले मन्वादिवाक्ये व्यभिचारोद्भा-
वणम् । अन्यथा तस्यापि सर्वज्ञप्रणीतत्वेन तदभावात् । अन्यथा तु
चिन्त्यम् ।

(३) वेदज्ञानाजन्येति अप्रसिद्धिवारणाय वेदज्ञानेति विशेषणम् । अस्म-
दाद्युच्चरितवेदस्यापि पक्षत्वादजन्यज्ञानमादाय साध्यसत्त्वात्तत्र न
व्यभिचारः । न चैवं वेदत्वहेतुविवेचने व्यर्थविशेषणत्वम् । अख-

चेत् । न । अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजन-
परिगृहीतवाक्यत्वस्य तत्त्वात् । न ह्यस्मदादीनां प्रत्य-
क्षादि मूलम्; नापि भ्रमविप्रलिप्से, महाजनपरिग्र-

मन्वादिवाक्यस्याप्यदृष्टविषयप्रमाणत्वादित्यर्थः । अनुपलभ्यमानेति ।
मन्वादिवाक्ये च वेदस्यैव मूलान्तरस्योपलभ्यमानत्वादित्यर्थः ।

ननु वाक्यत्वमसिद्धं^(१) समुदायस्याप्रतिपादकत्वात् । न च ग्राखा-
समुदायो वेदः, तस्य वेदनिरूप्यत्वात् । नापि महाजनानां वेदा-
कारानुगतव्यवहारोद्देशं जातिः, देवदत्तीयत्वानुभाषकशब्दवृत्ति-
जातिभिः सङ्करप्रसङ्गात् । नापि स्वर्गकामादिशब्दः, स्मृत्यादौ
तथात्वात् ।

ख्याभावतया व्याप्तिग्रहे तदभावात् । वस्तुतस्तथा सति अतिरे-
क्तिणि अर्थविशेषणत्वं नोद्भाव्यते । न चेष्टापत्तिः, कथकसम्प्रदाय-
विरोधात् । गौलधूमस्यापि अतिरेकितया गमकत्वापत्तेः । यदि च
अतिरेकसङ्घट्टारेणान्वयव्याप्तिरेव स्पृह्यते इति मतं, तदा प्रकृतेऽपि
मुख्यमिति पूर्वोक्तरसादेवान्वयतो वेति कल्यान्तरमिति ।

(१) समुदायस्येति पदवाक्यसमुदायविशेषो वेदः पक्षः, तत्र विशिष्टैकार्थ-
प्रतिपादकत्वरूपस्य वाक्यत्वस्य समुदाये विरहादसिद्धिरित्यर्थः ।
ननु समुदितानि पदान्येव समुदायः, अतिरिक्तस्यानभ्युपगमात् ।
तत्र च प्रतिपादकत्वसत्त्वाद्वाक्यत्वमप्रत्यूहमेव । अन्यथा वाक्यत्वम-
प्रसिद्धमेव स्यात् । प्रत्येकपदे वाक्यत्वाभावात् । समुदायस्याप्रति-
पादकत्वात् । यदि च नैवं, तदा प्रमाणात्स्यापि प्रतिपादकगर्भतया
तद्गर्भसिद्धान्तकक्षमपि भज्येतेति चिन्त्यम् ।

हादित्युक्तम् । नापि परम्परैव मूलं, महाप्रलये*
विच्छेदादित्युक्तम् ।

अन्वयतो वा, वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात्,
अस्मदादिवाक्यवत् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वान्नैवमिति
चेत् । न । असिद्धेः ।

अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते ।

उच्यते । (१)शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यवि-
षयार्थकत्वे सति शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम् ।
ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात् । वेदार्थस्थानुमानादिविषयत्वेऽप्यनुमानादे-
र्वेदोपजीवकत्वात् । स्रष्ट्यादीनां वेदसमानार्थत्वेऽपि शब्दजन्यधी-
जन्यत्वात् । वेदार्थं प्रतीत्य तत्प्रणयनात् ।

वाक्यादिति सङ्गृहीतं हेतुं व्याचष्टे । अन्वयतो वेति । ननु किं पौरुषे-
यत्वं? न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारणधीजन्यत्वं वा, अर्थापकतदुभयजन्यत्वेन
सिद्धसाधनात् । नापि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वम्, इदानीं पद्यमाने वेदे त-
दभावात् । न च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं साध्यम्, (२)आद्यस्रष्ट्यादौ

* प्रलये,—इति श्री० ।

† स्रष्ट्यादौ,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

(१) शब्दतदुपजीवीति शब्दप्रकाशे विप्रक्षितम् ।

(२) स्रष्ट्यादाविति आद्यस्रष्ट्यादावित्यर्थः । एतदपि तज्जातीयत्वस्याभेद-
गर्भत्वविवक्षाया मन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेरिति ध्येयम् ।

व्यभिचारात् । तज्जातीयस्य स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वाभावात् । नाप्यर्थं प्रतीत्य तदर्थपरतया प्रतिसन्धीयमानपदत्वं पौरुषेयत्वम्, अर्थज्ञान-वत्ताऽध्यापकेन सिद्धसाधनात् ।

अत्राहुः । सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वं पौरुषेयत्वम् । आद्यस्मृतावपि तज्जातीयत्वान्न व्यभिचारः । यद्वा, वेदत्वं सजा-तीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितवृत्ति (१)प्रमाणत्वावच्छेदकवाक्यधर्मत्वात् स्मृतित्ववत् ।

(१) प्रमाणात्वावच्छेदकेति न चावच्छेदकत्वं यद्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं, तदाऽसिद्धिः, अनतिरिक्तवृत्तित्वमात्रञ्चेत्तदा पद्यमागवेदत्वादौ व्यभि-चार इति वाच्यम् । स्वसमानानुपूर्वीकसकलवाक्यवृत्तिधर्मत्वादि-त्वञ्च तात्पर्यात् । न च विशेष्यभागस्यैव व्याप्यत्वं तावन्मात्रञ्च स्वरू-पासिद्धमिति वाच्यम् । अखण्डाभाववदखण्डोपाधौ न अर्थत्वमिति मतेनोक्तत्वात् । यन्निष्ठा यन्विरूपितेति न्यायात् । अतएव प्रमेय-त्वादेः शास्त्रे हेतुत्वेनाभिधानं प्रयोजनाभावाद्गान्ध्यात् विशेषणप्रक्षेपः । अन्यथा अखण्डाभावे का गतिः । तत्रापि प्रतियोगिकोटावनेकवि-शेषणप्रक्षेपसंभवात् । अतएव भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणा-तिरिक्तवृत्ति सकलभोगाधिकरणवृत्तित्वादित्वञ्च भोगाधिकरणवदं सार्थकम् । यत्तु व्याप्याश्रयसंकोचकविशेषणस्य अर्थत्वं यथा नील-धूमे, न तु विकाशकस्य, यन्निष्ठा यन्विरूपिता इति न्यायेन तद्वि-शेषणं विना तन्निष्ठव्याप्तेरग्रहात् । प्रकृते च विशेष्यभागस्य न्यून-वृत्तित्वविशिष्टस्याधिकवृत्तित्वमिति तस्य विकाशकत्वमिति । तत् प्रमादविष्टम्भितम् । व्याप्याश्रयस्यैवविकाशेऽपि व्याप्याश्रयविकाशा-भावात् तद्वृत्तितोपाधेरेकत्वात् । न च व्याप्याश्रयविकाशस्यापि न

वेदान्तकृद्देविदेव चाहम्,—इति स्मृतेः । तस्माद् यज्ञात् सर्व्वहुत ऋचः सामानि यज्ञिरे,—इत्यादि श्रुति-पाठकस्मृतेश्च ।

अर्थवादमात्रमिदमिति चेत् । न । कर्त्तृस्मरणस्य सर्व्वत्राविध्यर्थत्वात् । तथाचास्मरणे कालिदासादेर-स्मरणात् । एवञ्च कुमारसम्भवादेरकर्त्तृकत्वप्रसङ्गः । अनैकान्तिकत्वं वा हेतोः ।

प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वमिति

यज्ञादिति । यज्ञो विष्णुः । ननु वेदे कर्त्तृस्मरणमर्थवादतया न मानं, कार्य्यान्वितज्ञानजनकस्यैव पदस्य प्रक्रियद्वादित्याह । अर्थ-वादेति । आदित्यो वै यूप इत्यादेरर्थवादस्य मुख्यार्थत्वे बाधकाद-प्रमाणत्वात् स्तुतिपरत्वेऽपि प्रकृते बाधकानां निरासादविध्यर्थस्यापि मुख्यार्थत्वमेव । अन्यथा यज्ञ दुःखेन सम्भिन्नमित्यादेरपि स्वार्थ-परित्यागप्रसङ्गात् । कालिदासस्मरणेऽपि विध्यभावान् तत्कार्य-सायकर्त्तृकत्वप्रसङ्गात् । सकर्त्तृकत्वे वा, तत्रैवायं हेतुरनैकान्त-इत्याह । कर्त्तृस्मरणस्येति । प्रमाणान्तरेति । वेदान पौरुषेयाः प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात्, यज्ञैवं तत्रैवं यथा मन्वादिवाक्यमित्यर्थः ।

व्यर्थत्वं, तत्र यज्ञिष्ठेत्यादिन्यायस्याप्यसम्भवेन मानाभावादिति । अन्यथा धूमाक्षोक्तान्यतरत्वादावपि व्यर्थविशेषणत्वं न स्यात् । आक्षो-क्तादिपदस्यायोगिकतादिव्याप्याश्रयविकाशत्वात् ।

चेत् । न । प्रणेतारं प्रत्यसिद्धेः । अन्यं प्रत्यनैकान्तिक-
त्वात् । आकस्मिकस्मितबीजसुखानुसृतेः कारणविशेष-
स्यान्यं प्रति प्रमाणान्तरागोचरस्यापि तेनैव वक्ता
प्रतिपाद्यमानत्वात् ।

वक्तैव प्रकृते न सम्भवति, हेत्वभावे फलाभावात्,
चक्षुरादीनां तत्रासामर्थ्यात्, अस्मदादीन्द्रियवत्, मन-
सोवहिरस्वातन्त्र्यात् । न । चेतनस्य ज्ञानस्येन्द्रियस्य
मनसो वा पक्षीकरणे आश्रयासिद्धेः प्रागेव प्रपञ्च-
नात् । नित्यनिराकरणे चासामर्थ्यात् ।

यदि वेदप्रणेतृप्रमाणान्तरागोचरार्थत्वं हेतुः, तदा तत्रणेतुरीश्वरस्य
प्रत्यक्षगोचरत्वादसिद्धिः । अथ यस्य कस्यापि प्रमाणान्तरागोचरा-
र्थत्वं, तदाऽनैकान्तिकमित्याह । प्रणेतारमिति । अनैकान्तिकत्वं
स्यष्टयति । आकस्मिकेति । (१) दृष्टकारणोपहारं विना जातस्मितस्य
यद्बीजं सुखानुसृतिरूपं कारणं, तस्येत्यर्थः । सर्वज्ञोवेदवक्ता न
सम्भावनाऽऽस्यदं वाक्यार्थज्ञानसामग्रीरहितत्वादित्याह । वक्तैवेति ।
ईश्वरोनातीन्द्रियार्थदर्शी पुरुषत्वात्, तज्ज्ञानं वा नातीन्द्रियविषयं
ज्ञानत्वात्, तदिन्द्रियं वा नातीन्द्रियार्थग्राहि इन्द्रियत्वात्, तन्नगोवा
नातीन्द्रिये प्रवर्तते मनस्वादित्यादयः प्रयोगाः प्रागेव निरस्त-
इत्याह । चेतनस्येति ।

(१) आकस्मिकस्य तत्र बीजस्येति व्याहृतमतस्याह दृष्टेति ।

परमाखादयो न कस्यचित् प्रत्यक्षाः तत्सामग्रीर-
हितत्वादिति चेत् । न । द्रष्टारं प्रत्यसिद्धेः । अन्यं प्रति
सिद्धसाधनात् ।

तथापि वाक्यत्वं न प्रमाणम्, अप्रयोजकत्वात् । प्रमा-
णान्तरगोचरार्थत्वप्रयुक्तं तत्र पौरुषेयत्वं, न तु वाक्यत्व-
प्रयुक्तम् । न । सुगताद्यागमानामपौरुषेयत्वप्रसङ्गात् ।
प्रमाणवाक्यस्य सत इति चेत् । न । प्रणेतृप्रमाणान्तर-
गोचरार्थत्वस्य साध्यानुप्रवेशात् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं
हि पौरुषेयत्वम् । अर्थप्रतीत्येकविषयौ हि विवक्षाप्र-
यत्नौ स्वातन्त्र्यम् । मन्वादिवाक्यस्यापौरुषेयत्वप्रसङ्गाच्च ।

अपि च, सामर्थ्यभावात् कार्यज्ञानाभावेऽपि अकार्यं ज्ञानं न
निवर्त्तते इत्याह । नित्येति । उपाधिं शङ्कते । प्रमाणान्तरेति ।
अत्र साध्याव्यापकत्वमाह । सुगतेति । पञ्चधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
त्वादुपाधित्वं स्यादित्याह । प्रमाणेति । प्रणेति । (१) साध्यादभिन्नत्वे
साध्याव्यापकत्वात् भेदनिबन्धनत्वाच्च व्याप्यव्यापकभावस्येत्यर्थः । प्रमा-
णान्तरगोचरार्थत्वेन (२) शब्देतरप्रमाणगोचरार्थत्वं विवक्षितं, माना-

(१) साध्यादभिन्नत्वे इति यद्यप्यत्र नाभेदः, उपाधिभेदस्य स्फुटत्वात् । किञ्च
पौरुषेयत्वस्य सुगतागमादावपि सत्त्वादन्वया वाक्यत्वस्य तत्र व्यभि-
चारामत्तेरिदञ्च तद्व्याप्तमिति सर्वथा भेदश्च, तथाप्येतदस्वरसादेव
दोषान्तरदानमिति ब्रूमः । अन्यथा तु चिन्त्यम् ।

(२) शब्देतरेति शब्दतदुपजीविप्रमाणेतरप्रमाणगोचरार्थत्वमित्यर्थः ।

तदर्थस्य शब्देतरप्रमाणागोचरत्वात् । प्रयुज्यमानवाक्ये-
तरगोचरार्थत्वमात्रमिति चेत् । न । तस्य वेदेऽपि
सत्त्वात् । एकस्याप्यर्थस्य शाखाभेदेन बहुभिर्वाक्यैः
प्रतिपादनात् । अस्त्वेवं, न तु तेषां मियामूलमूली-
भावइति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् ।

संख्याविशेषात् खल्वपि । द्व्यणुकव्यणुके तावत् परि-
माणवती द्रव्यत्वात् । तच्च परिमाणं कार्यं कार्यगुण-
त्वात् । न च तस्य परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं
वा कारणं नित्यपरिमाणत्वात्, अणुपरिमाणत्वाच्च ।

न्तरगोचरार्थत्वं वा, मूलभूतमानान्तरगोचरार्थत्वं वा ? आद्ये, मन्वा-
दीति । द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति । प्रयुज्यमानेति । तृतीयं
शङ्कते । अस्त्वेवमिति । मूलमूलीभावः, उपजौब्योपजीवकभावः ।
उक्तेति । प्रणेहमूलभूतप्रमाणान्तरागोचरार्थत्वस्यासिद्धेरन्यं प्रत्यनै-
कान्तिकत्वादित्यादिनेत्यर्थः ।

द्व्यणुकादिपरिमाणमनेकवृत्तिसङ्घाजन्यं, तस्याश्च द्वित्वादेरपे-
क्षाबुद्धित उत्पत्तिः, तदाश्रय ईश्वर इति साधयितुमाह । द्व्यणु-
केति । कार्यगुणत्वादिति । कार्यवृत्तिगुणत्वादित्यर्थः । ननु द्व्यणुके
परमाणुपरिमाणात् अणुके च द्व्यणुकपरिमाणादेव परिमाणोत्पादो-
पपत्तेः किं द्वित्वादिसङ्घयेत्यत आह । न चेति । आकाशपरिमाण-

अन्यथा अनाश्रयकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । द्युक्तस्य
महत्त्वप्रसङ्गाच्च । व्युक्तवदखारभ्यत्वाविशेषात् । तच्च

वदिति शेषः । (१) यदि* परः परममहत्परिमाणमेव न लौकिक्यात्,
तदा हेतुन्तरमाह । अणुपरिमाणत्वादिति ।

यद्यपि नात्र मनःपरिमाणं दृष्टान्तः, परमते मनसो विभुत्वात् ।
न चानारम्भकङ्क्षणुपरिमाणुपरिमाणं दृष्टान्तः, (१) तयोरपि कदा-
चिदारम्भकत्वात् । (२) अवयवाणुपरिमाणस्य जनकत्वाभ्युपगमाच्च ।
(३) अन्यथा नित्यवृत्तिसङ्ख्याया अप्यजनकत्वापत्तेः । तथापि प्रमाण-

* यदिच,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

(१) यदि चेति अत्रेदं चिन्तयम् । तदलौकारे दृष्टान्तान्तरं कर्तुमर्हति,
न तु हेतुन्तरम् । मनःपरिमाणदृष्टान्तत्वेन प्रथमहेतावप्युपपत्तेः ।
तस्मात् द्युक्तपरिमाणपक्षके प्रथमस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य तदभिप्रायेण
हेतुन्तरम् । तच्च च प्रथमहेतुत्वात् परमाणुपरिमाणमेव दृष्टा-
न्तोमनःपरिमाणं वेति मूलतात्पर्यं प्रतिभातीति ।

(२) तयोरपीति स्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः । यदा, अनारम्भके तत्र मावा-
भावात् तयोरपि कदाचिदारम्भकत्वादित्यर्थः ।

(३) द्युक्तादीनामारम्भकत्वनियमे चावयवपरिमाणतया तत्परिमाण-
स्यापि जनकत्वमेवेति न दृष्टान्तत्वमित्याह अवयवेति ।

(४) यदि च तादृशस्यापि नित्यपरिमाणत्वेनैवाजनकत्वमिति दृष्टान्तत्वम्,
तत्राह अन्यथेति । यस्यैतद्दुर्बलं मनःपरिमाणदृष्टान्तत्वपक्षेऽपि,
तथापि तदग्रे परिहरिष्यतीति ध्येयम् ।

कारणबहुत्वेन महत्त्वे अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्व-
स्थितेरणुत्वमेव महदारम्भे विशेष इत्यपि न युक्तम् ।
महतोमहदनारम्भप्रसङ्गात् । अणुत्वमहत्त्वयोर्विरोध-
तया एकजातीयकार्यान्ारम्भकत्वप्रसङ्गात् । बहु-

बलेन मनसोऽणुत्वं साधयिष्यामीति तत्परिमाणमेव दृष्टान्त-
इति भावः ।

अन्यथेति । कालादिमनसां परिमाणस्य परिमाणजनकत्वे
तैर्द्रव्यैर्द्रव्यानारम्भादनाश्रयपरिमाणं जायेतेत्यर्थः । बाधकान्तरमाह ।
द्व्यणुकस्येति । अणुपरिमाणं यदि अणुके महत्त्वारम्भकं, द्व्यणुकेऽपि
स्यादविशेषादित्यर्थः । अणुकेऽपि वा द्व्यणुकवदणुत्वापत्तिरिति
भावः । यदि च अणुकमहत्त्वारम्भकं बल्लवं, तदा तत्रैवाणुत्वमनादृत्य
बल्लवसङ्ख्याया आरम्भकत्वसिद्धेर्द्व्यणुकपरिमाणस्यानारम्भकत्वं सिद्ध-
मित्याह । तत्रेति । ननु द्व्यणुकपरिमाणे काचिज्जातिरस्ति तद्वि-
शिष्टाणुत्वं महत्त्वजनकमिति नोक्तदोष इत्यत आह । अणुत्वमेवेति ।
एवं हि महत्त्वं महत्त्वारम्भकं न स्याद्व्यभिचारेण कारणत्वाभावादित्य-
र्थः । यदा, ^(१) किमणुत्वमेव महत्त्वं जनयति*, क्वचिदणुत्वमपि

* किमणुत्वं महत्त्वमेव जनयति,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

(१) किमणुत्वमिति एवकारोऽत्र भिन्नशब्दः । तेन किमणुत्वमेव महत्त्वं
जनयतीत्यर्थः । तथा च महता महदनारम्भप्रसङ्गादिति घटते ।
मूजस्वरसोऽप्येवमेवेति केचित् ।

भिरपि परमाणुभिर्द्वाभ्यामपि द्व्यणुकाभ्यामारम्भप्रस-
ङ्गाच्च* ।

एवं सति कोदोष इति चेत् । परमाणुकार्यस्य
महत्त्वप्रसङ्गः । कारणबहुत्वस्य तद्धेतुत्वात् । अन्यथा
द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनियमेनाप्यण्वारम्भे तद्वैयर्थ्य-

वा? तत्राद्यमाशङ्क्य दूषयति । अणुत्वमेवेति । अन्धं दूषयति ।
अणुत्वमहत्त्वयोरिति । अणुत्वमहत्त्वयोर्विद्वद्भ्रजातीयतयाऽन्योन्यपरि-
हारेण स्थितेर्ब्यभिचारान्नैकमप्यारम्भकं स्यादित्यर्थः । (१) ननु कारण-
भेदात् कार्यभेदः स्यादित्यत आह । बद्धभिरपीति । (२) यदि न
संख्या कारणं, किन्त्वणुपरिमाणमिति शेषः । परमाणुकार्यस्येति ।
कारणबद्धत्वस्याप्यन्यत्र महत्त्वहेतुत्वकल्पनात् द्व्यणुककार्यवत् परमाणु-
त्रयारम्भस्यापि बद्धत्वहेतुकमहत्त्वोत्पादापत्तिरित्यर्थः । ननु पर-
माणुद्वयारम्भस्यैवाणुत्रयारम्भस्याणुत्वमेव स्यादित्यत आह । अन्य-
थेति । तथा सति त्रित्वादिसंख्यावैयर्थ्यापत्तिरणुद्वयारम्भापेक्षया
तद्विशिष्टारम्भे विशेषाभावादित्यर्थः । प्रत्येकं व्यभिचारात्कारणत्वञ्च

* द्व्यणुकाभ्यामनारम्भप्रसङ्गाच्च,—इति का० ।

(१) दृष्टारम्भमणिवत् कार्यभेदान्न व्यभिचारः, अन्यथा सङ्ख्याहेतुत्वपक्षे
का गतिरित्याह नन्विति ।

(२) यदि नेति यद्यपि सङ्ख्याकारणत्वपक्षेऽपि तत्र प्रसङ्गस्तुल्यः, तथापि
परमाणुभिर्नार्थकस्य द्व्यणुकाभ्यां त्र्यणुकस्यारम्भप्रसङ्गो बोध्यः । परि-
माणद्वयत्वादिना कारणत्वे द्वित्वादेरेवावश्यकस्य कारणत्वात् । पर-
माणुभिस्तु महत्त्वारम्भे बाधकं नश्यतीति ।

प्रसङ्गात् । अणुनएव तारतम्याभ्युपगमस्तु संख्यामव-
धीर्यं न स्यात् । अस्तु महदारमएव चिभिरिति चेत् ।
न । महतः कार्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमात् ।
तथापि वा तारतम्ये संख्यैव प्रयोजिकेति । न च
प्रचयोऽपेक्षणीयोऽवयवसंयोगस्याभावात् ।

तस्मात् परिमाणप्रचयौ महतएवारमकाविति*
स्थितिः । अतोऽनेकसंख्या परिशिष्यते । सा अपेक्षा-

स्यादिति भावः । नन्वणूनां संख्यावैशिष्ट्यमणुपरिमाणतारतम्यभेद-
सम्पादनोपयोगि परिमाणेऽवान्तरकारणभेदव्यङ्गजातिभेदाच्च न
व्यभिचार इत्यत आह । अणुनएवेति । तथापि तारतम्ये संख्यैव
प्रयोजिका, संख्याभेदं विना समुदाये भेदकान्तराभावादित्यर्थः । पर-
माणुकार्यस्य महत्त्वप्रसङ्ग इत्यचेष्टापत्तिमाह । अस्त्विति । चिभिः पर-
माणुभिरित्यर्थः । महत इति । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथैव
कारणत्वनिर्णयादित्यर्थः । ननु द्युणुकादिपरिमाणस्य परिमाणाजन्यत्वे-
ऽपि प्रचयजन्यत्वं स्यात्, तस्यापि महत्त्वे कारणत्वादित्यत आह । न चेति ।

अतोऽनेकेति । (१) अचेदं तत्त्वम् । अणुकमहत्त्वं न परिमाणजन्यं

* महत्त्व एवारमकाविति,—इति श्वा० ।

(१) ननु यथा नित्यपरिमाणत्वादिना तन्न जनकं, तथा नित्यवृत्तिसंख्या-
त्वादिना वज्रत्वसंख्याऽपि जनिका न स्यात् । न च द्युणुकस्य महत्त्व-
प्रसङ्गः, कार्यस्य महतः कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमादित्वाद्भवेनाह
अचेदं तत्त्वमिति ।

संख्याप्रचयाजन्यमहत्त्वं प्रत्यवयवमहत्त्वेन कारणत्वात् । (१) न त्ववयव-
परिमाणत्वेन, परमाणुपरिमाणाद् द्युणुके महत्त्वापत्तेः । नापि
जन्यावयवपरिमाणत्वेन, गौरवात् । नापि जन्याणुत्वेन, तथाऽदर्श-
नात्, (२) महत्त्वविशेषेऽनियतहेतुकताऽऽपत्तेः । महत्त्वावान्तरजाति-
कल्पने गौरवम् । बद्धत्वकल्पनञ्च प्रामाणिकम् । एवं द्युणुकपरि-
माणं न महत्त्वजनकम्, अणुपरिमाणत्वात्, परमाणुपरिमाणवत् ।
अन्यथा तस्य महत्त्वजनकत्वे द्युणुकस्यापि महत्त्वप्रसङ्गः । किन्त्ववयव-
बद्धत्वं, परिमाणप्रचयाजन्यमहत्त्वे अवयवबद्धत्वेन कारणत्वकल्पनात् ।
एवं, द्युणुकपरिमाणं नाणुपरिमाणजन्यं परिमाणत्वात्, अणुपरि-
माणत्वाद्वा । न परिमाणजनकम्, अणुपरिमाणत्वात्, द्युणुकपरि-
माणवत् ।

यत्तु नित्यपरिमाणत्वाच्च तज्जनकं व्योममहत्त्ववदिति । तच्च,
अवयवमित्यपरिमाणस्य जनकत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा, नित्यवृत्ति-
संख्याया अव्यजनकत्वापत्तेः । अतो द्युणुकपरिमाणं संख्याजन्यं परि-
माणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वादित्यवयवबद्धत्वाभावात् द्वित्व-
मेव तज्जनकम् । यदि द्युणुकश्चणुकपरिमाणं परिमाणजन्यं स्यात् ;
तदा कारणपरिमाणापेक्षया उत्कृष्टं स्यात्, महत्त्वन्यमहत्तरमहत्तमव-

(१) न त्विति यद्यपि महतः कार्यस्य कार्यप्रकारभ्रत्वनियमादेव न
द्युणुके महत्त्वापत्तिः, तथापि नित्यस्य तस्य स्वरूपयोग्यत्वे प्रकावश्य-
म्भावापत्तिरित्यत्र तात्पर्यम् ।

(२) महत्त्वविशेषे इति प्रचयग्रन्थावयवद्वयारब्धघटादिमहत्त्वे व्यभि-
चारादित्यर्थः ।

दित्यणुपरिमाणतरतमत्वापत्तिः । उत्कर्षश्च न कारणपरिमाणापे-
क्षयाऽधिकदेशत्वं, येनेष्टापत्तिः स्यात् । किन्तु तरवन्तकारणपरि-
माणवाचकवाच्यत्वं, तद्वृत्तिनिमित्तजातिमत्त्वं वा ।

ननु परमाणुद्वित्वं न परिमाणजनकं नित्यवृत्तिसंख्यात्वात्,
(१) अणुवृत्तिद्वित्वाद्वा, व्योमद्व्यणुकवृत्तिद्वित्ववत् । एवं द्व्यणुकवृत्ति-
बहुत्वं न परिमाणजनकम्, (२) अवयववृत्तिबहुत्वात्, परमाणुबहुत्वं
वत् । यथा अणुकमहत्त्वस्याणुजन्यत्वे द्व्यणुकस्यापि महत्त्वप्रसङ्गः,
तथाऽणुवृत्तिसंख्याजन्यत्वेऽपि द्व्यणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गः । यथा च परि-
माणस्य खोक्तष्टपरिमाणजनकत्वाद्दणुतरत्वप्रसङ्गः, तथा संख्याया-
अपि समानाधिकरणपरिमाणोक्तष्टपरिमाणारम्भकत्वप्रसङ्गः ।

मैवम् । सर्गादौ परमाणुवृत्तिद्वित्वबहुत्वयोरसिद्धावाश्रयासिद्धेः ।
सिद्धौ वा धर्मिणाहकमानवाधात् । (३) अथ द्व्यणुकपरिमाणं न द्वित्वजन्यं
परिमाणत्वात्, अणुकमहत्त्वं नाणुवृत्तिबहुत्वजन्यं महत्त्वत्वात्परिमा-
णत्वादेति चेत् । न । (४) प्रसिद्धद्वित्वबहुत्वजन्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनात्,
अप्रसिद्धतन्निषेधे साध्याप्रसिद्धेरिति संख्यैव तज्जनिकेति वच्यम् ।

(१) अणुवृत्तिद्वित्वत्वादेति अत्राणुवृत्तिपदं स्फुटार्थम् ।

(२) अवयववृत्तिबहुत्वादिति अत्रापि वृत्त्यन्तं स्फुटार्थम् । अन्यत्रापि
बहुत्वस्य तज्जनकत्वानभ्युपगमादित्येके । अवयवपदमणुपदं तुल्यपरि-
माणाधिकसंख्यारब्धे महत्त्वोत्कर्षेण तस्य तज्जनकत्वे अभिचारा-
दित्यन्ये ।

(३) आश्रयासिद्धादिपरिहाराथं परिमाणं पक्षयति अथेति ।

(४) प्रसिद्धेति एतच्च सामान्यवक्ष्याभ्युपगन्तृमते दूषकम् । समते
त्वप्रयोजकत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ।

बुद्धिजन्या अनेकसंस्थात्वात् । न चास्मदादीनामपे-
क्षाबुद्धिः परमाणुषु सम्भवति । तद् यस्यासौ सर्व्वज्ञः ।
अन्यथा अपेक्षाबुद्धेरभावात् संस्थाऽनुत्पत्तौ तद्गतपरि-
माणानुत्पादेऽपरिमितस्य द्रव्यस्यानारम्भकत्वात् व्यञ्जु-
कानुत्पत्तौ* विश्वानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अस्मदादीनामेवा-

(१) साम्प्रदायिकास्तु । द्वाणुकपरिमाणसमवायिकारणतायाहकं
मानं यद्यणुपरिमाणं विषयीकुर्यात्, तदा परिमाणद्वयासमवायि-
कारणत्वे गौरवमिति द्वित्वमेकं विषयीकरोति । यदा, एकत्वस्य
परिमाणानारम्भकत्वे सजातीयनिरूपितोत्कर्षानाश्रयत्वं प्रयोजकम् ।
तच्च परमाणुपरिमाणेऽपि तुल्यमित्यूचुः†(१) । (२) ऋजवस्तु कारणपरि-
माणवत् कारणानेकवृत्तिसंख्याऽप्यन्वयाद्यनुविधानात् परिमाणहेतुः ।
एतदस्तु संख्यानिरपेक्षपरिमाणकारणत्वनिषेधपर इति समादधुः ।

तद्व्यस्थासाविति । ईश्वरापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेनाविनाशेऽपि तदुत्पा-

* द्वाणुकानुत्पत्तौ,—इति श्री० ।

† तुल्यमित्याहुः,—इति भकारन्दसम्मतः पाठः ।

- (१) साम्प्रदायिकास्त्विति न चेश्वरासिद्धिदशायां द्वित्वस्य कल्पनीयतया
घर्म्मिकल्पनात् इति न्यायेन परिमाणमेव विषयीकरोतीति वाच्यम् ।
मानान्तरेणेश्वरस्य साधितत्वात् तदवच्छम्भेनेदमित्येके । अत्र कल्पे-
ऽस्वरस एवायमित्यन्ये ।
- (२) परमाणोरणुतरत्वात् तत्परिमाणेऽपि सजातीयनिरूपितोत्कर्षाश्रय-
त्वमस्यैवेत्यस्वरासादाह इत्याहुरिति ।
- (३) उभयहेतुत्वे गौरवमित्यस्वरसमाविस्कारोति ऋजवस्त्विति ।

नुमानिकपेक्षाबुद्धिरस्त्विति चेत् । न । इतरेतराश्रय-
प्रसङ्गात् । जाते हि स्थूलकार्ये तेन परमाखाद्यनु-
मानं, तस्मिन् सति द्युणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिः ।
अस्त्वदृष्टादेव परिमाणं हतमपेक्षाबुद्धीति चेत् । न ।
अस्तु ततएव सर्व्वं किं दृष्टकारणेनेत्यादेरसमाधेयत्व-
प्रसङ्गादिति ।

अथवा, कार्य्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते ।

उद्देशएव तात्पर्य्यं व्याख्या विश्वदृशः सती ।

ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः ॥ ६ ॥

दितद्विवादेर्निमित्तान्तरनाग्रेण^(१) नाग्न इति भावः । जाते हीति ।
महत्त्वोत्पत्तेः पूर्वं द्युणुकस्याप्रत्यक्षत्वेन सिद्धाभावादित्यर्थः ।

अथ कार्य्यमुद्देशत्वम्, उद्देशस्य तात्पर्य्यं, तद्विषयएव वेदस्य
प्रामाण्यं, तच्च परिशेषादङ्गुरिच्छा, सा च वेदार्थं नास्मदादीनामिति
तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्याह । उद्देशएवेति । वेदस्यायोजनमाद्यम-
नाङ्गात्वेन योजनं व्याख्यानम् । तच्चास्मदादीनां सर्व्ववेदादर्शिनां न
निःकर्मप्रवृत्तिहेतुरिति तद्वाख्यादतथेश्वरसिद्धिरित्याह । व्याख्येति ।
ईश्वरादिपदानां सर्व्वज्ञे नित्यज्ञाने वेदादेव शक्तिग्रहात् ततोऽपि
तत्सिद्धिरित्याह । ईश्वरादीति । लोकवृत्तेति । लौकिकवृत्तान्ते
व्याप्तिग्रहादित्यर्थः ।

(१) निमित्तान्तरमदृष्टादि ।

आम्नायस्य हि भाव्यार्थस्य कार्ये पुरुषप्रवृत्तिनि-
वृत्तौ । भूतार्थस्य तु यद्यपि नाहत्य प्रवर्त्तकत्वं निवर्त्त-
कत्वं वा, तथापि तात्पर्यतस्तत्रैव प्रामाण्यम् ।
तथाहि । विधिशक्तिरेवावसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्त-
भ्यते । प्रशस्ते हि सर्व्वः प्रवर्त्तते, निन्दिताश्च निव-
र्त्तते,—इति स्थितिः ।

तत्र पदशक्तिस्तावद्भिधा, तद्वलायातः पदार्थः ।
आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति चान्वयशक्तिः पदानां पदार्थानां
वा वाक्यं, तद्वलायातो वाक्यार्थः ।

वृद्धव्यवहारेण कार्यान्विते पदार्थे पदानां शक्तिः, कार्यान्वयस्य
विधिसमभिव्याहृतस्य साक्षात्, तदसमभिव्याहृतस्य च परम्परया
इति मतमाश्रित्याह । आम्नायस्येति । भाव्यार्थस्य, साधार्थस्य । यथा
पथं भुङ्क्ते अपथं न भुङ्क्ते, इत्यस्य साक्षात् कार्यान्वयज्ञानात् प्रवर्त्त-
कत्वनिवर्त्तकत्वे । भूतार्थस्य, सिद्धार्थस्य । यथा परिणतिसुरसमाप्तफलं
परिणतिविरसं पनसमिति वाक्यस्य तदभावात् भक्षणभक्षणकार्यत्वे
तात्पर्यग्रहात् परम्परया तथात्वमित्यर्थः । तदुपपादयति । विधि-
शक्तिरिति । कार्यत्वज्ञानजननेऽपि प्रवृत्त्यौपथिकं प्रवृत्तिविषय-
स्यान्यापेक्षया प्राशस्त्यज्ञानं, तद्रूपसहकार्यत्वाभोविधिशक्तेरवसादः,
तस्मात्सोत्तम्भनम् । तत्सहकारित्वे मानमाह । प्रशस्ते हीति ।
पदार्थवाक्यार्थाभ्यां तात्पर्यं भेदयितुं प्रसूतौति । तत्रेति । तदेव परं

तात्पर्यार्थस्तु चिन्त्यते । तदेव परं साध्यं प्रतिपाद्यं प्रयोजनमुद्देश्यं वा यस्य; तदिदं तत्परं, तस्य भावस्तत्त्वं, तत् यदिष्यं, स तात्पर्यार्थ इति स्यात् ।

तत्र न प्रथमः, प्रमाणेनार्थस्य कर्मणोऽसाध्यत्वात् । फलस्य च तत्प्रतिपत्तितोऽन्यस्याभावात् । प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं साध्यं परमुच्यते इति चेत् । न । गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरस्याप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्यासाध्यस्यापि परत्वात् । तीरविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती साध्ये इति तीरस्यापि परत्वमिति चेत् । न । स्वरूपाख्यानमात्रेणापि पर्यवसानात् ।

न द्वितीयः, पदवाक्ययोः पदार्थतत्संसर्गो विहाय

यस्य सुत्यादिवाक्यस्येत्यत्र परपदार्थं विकल्पयति । साध्यमिति । तदिदमिति । वाक्यमित्यर्थः ।

ननु वाक्यार्थस्य वाक्यरूपप्रमाणासाध्यत्वेऽपि तन्निष्ठफलसाध्यतयैव तत्साध्यता स्यादित्यत आह । फलस्य चेति । तस्य च द्वितीयविकल्पएव प्रवेशादिति भावः । तीरस्यापीति । साध्यफलभागितया तीरस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः । स्वरूपेति । प्रवृत्त्यादौ तात्पर्याभावेऽपि तीरस्य तात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः । पदवाक्ययोरिति । सुत्यादिवाक्यस्य पदार्थवाक्यार्थभिन्ने प्रवृत्त्यादावपि तात्पर्यान्तद-

प्रतिपाद्यान्तराभावात् । पदशक्तिसंसर्गशक्ती विना स्वार्थाविनाभावेन प्रतिपाद्यं परमुच्यते इत्यपि न साम्प्रतम् । न हि यत् यत् शब्दार्थाविनाभूतं तच्च तच्च तात्पर्यं शब्दस्य, अतिप्रसङ्गात् । तदा हि गङ्गायां जलमित्याद्यपि तौरपरं स्यात्, अविनाभावस्य तादव-
स्थ्यात् । मुखे बाधके सति तत्तथा स्यादिति चेत् । न । तस्मिन्नसत्यपि भावात् । तद् यथा ।

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त, पन्यानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यच्च गतो भवान्,—इति
मुख्यार्थाबाधनेऽपि वारणे तात्पर्यम् । न च परं
व्यापकमेव, अव्यापकेऽपि तात्पर्यदर्शनात् । तद् यथा ।
मञ्चाः क्रोशन्तीति पुरुषे तात्पर्यम् । न च मञ्चपुरुष-
योरविनाभावः, नापि पुरुषक्रोशनयोः ।

नापि तृतीयः । तद्धि प्रतिपाद्यापेक्षितं, प्रतिपाद-
कापेक्षितं वा स्यात् । नाद्यः, शब्दप्रामाण्यस्यातदधीन-

व्यापकत्वादित्यर्थः । न च यदर्थज्ञानजनकत्वं यस्य, तस्य तच्च तात्प-
र्यमिति वाच्यम् । धूमोऽस्तीति वाक्यस्याग्निज्ञानाजनकत्वेऽप्यग्नौ
तात्पर्यात्तदव्यापकत्वादिति भावः । तद्धीति । प्रयोजनं न वक्तुः
श्रोतुर्वैत्यर्थः । यच्च वक्तुस्तात्पर्यं, तच्च शब्दस्य प्रामाण्यमिति स्थिते

त्वात् । तथात्वे वा अतिप्रसङ्गात् । यस्य यदपेक्षितं, तं प्रति तस्य परत्वप्रसङ्गात् । तदर्थसाध्यत्वेनापेक्षानियम इति चेत् । न । कार्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य बहुविधत्वे भिन्नतात्पर्यतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् । धूमस्य हि प्रदेशश्यामलतामशकनिवृत्त्याद्यनेकं कार्यम्, आर्द्रेन्धनदहनाद्यनेकं ज्ञाप्यम् । तथाचेह प्रदेशे धूमोद्गमइत्यभिहिते तात्पर्यतः को वाक्यार्थो भवेत् । चेतनापेक्षाया नियन्तुमशक्यत्वात् । नापि प्रतिपादकापेक्षितं, वेदे तदभावात् ।

राह । शब्देति । अतिप्रसङ्गमेवाह । यथेति । तथाच तात्पर्यभेदेन वाक्यभेदः स्यादिति भावः । तदर्थेति । शब्दस्य योऽर्थस्तस्य यत्साध्यं प्रतिपाद्यस्य चापेक्षितं तत्परं, न तु तदसाध्यमपीत्यर्थः । कार्येति । साध्यं जन्यं ज्ञाप्यं वा ? उभयसाध्यनेकत्वात् तथापि तात्पर्यभेदाद्वाक्यभेदएव स्यादित्यर्थः । न च प्रकरणादिना तात्पर्यनियमात् वाक्यभेदापत्तिः । प्रकरणं हि न साध्यं नियमयति, अशक्यत्वात् । न हि धूमं जिज्ञासमानस्य प्रतीयमानधूमात् धूमकेतुप्रतीतिवन्मशकादिनिवृत्तिर्न भवति । प्रतिपादकाभिप्रायनियमने च सिद्धं वेदस्य सकर्तृकत्वमिति भावः । चेतनेति । एकएवार्थः सर्वेषां चेतनानामपेक्षित इत्यत्र नियामकाभावाद्भिन्नभिन्नार्थापेक्षायां तात्पर्यभेदाद्वाक्यभेदः स्यादिति भावः । वेद इति । तव दर्शने इति

चतुर्थस्तु स्यात् । यदुद्देशेन यः शब्दः प्रवृत्तः स तत्परः, तथैव लोकाव्युत्पत्तेः । तथाहि । प्रशंसावाक्य-मुपादानमुद्दिश्य लोके प्रयुज्यते, तदुपादानपरम् । नि-न्दावाक्यं हानमुद्दिश्य प्रयुज्यते*, तद्धानपरम् । स्व-मन्यत्रापि स्वयमूहनीयम् ।

तस्मात्सोकानुसारेण वेदेऽप्येवं स्वीकरणीयम् । अन्यथा अर्थवादानां सर्वथैवानर्थक्यप्रसङ्गात् । स चोद्देशो व्यवसायोऽधिकारोऽभिप्रायोभावआशय इत्य-नर्थान्तरमिति तदाधारप्रणेतृपुरुषधौरेयसिद्धिः ।

तथा च प्रयोगः । वैदिकानि प्रशंसावाक्यानि उपा-

शेषः । तथैवेति । लोके हि पदानां स्वतन्त्राभिप्रायपूर्वकतया स्वार्थप्रतिपादकत्वदर्शनादेदेऽपि तथात्वं तत्पूर्वकतयैव युज्यते । न च लौकिकशब्देभ्यो वैदिकाः शब्दा अन्ये एवेति लोकमर्थ्यादाऽतिक्रमः स्यात् । यतोऽनेनैव न्यायेन लौकिकानामेव शब्दानामर्थविशेषे शक्ति-पहादैदिकानां तद्विभवाद्गृहीतशक्तिकत्वादर्याप्रतिपादकत्वप्रसङ्गः । अतएव, यएव लौकिकास्तएव वैदिकास्तएव चामीषामर्या इत्याहु-रित्यर्थः । ननुद्देश्यत्वं नेच्छाविषयत्वं, किन्तु वस्त्वन्तरमेवेत्यत आह । स चेति । लोके तथैव निश्चयादित्यर्थः ।

वैदिकानीति । ननु सर्गाद्यकालीनवैदिकवाक्यपक्षतायामाश्रया-

* प्रवर्त्तते,—इति श्री० का० ।

दानाभिप्रायपूर्वकाणि प्रशंसावाक्यत्वात् परिणति-
सुरसमाप्तफलमित्यादिलोकवाक्यवदिति । एवं, निन्दा-
वाक्यानि हानाभिप्रायपूर्वकानि निन्दावाक्यत्वात्
परिणतिविरसं पनसफलमित्यादिवाक्यवत् । अन्यथा
निरर्थकत्वप्रसङ्गश्च* विपक्षे बाधकमुक्तम् ।

अपि च । ने च देवं, श्रुतार्थापत्तिरपि हीयेत ।
सिद्धो ह्यर्थः प्रमाणविषयो न तु तेनैव कर्तव्यः । न च

सिद्धिः, इदानीन्तनस्य तस्य पक्षत्वेऽप्येवाऽऽसदादिनाऽर्थान्तरत्वं,
स्वरूपाख्यानपरपुत्रस्युतिवाक्ये चानैकान्तिकम् । अत्राहुः । वैदिक-
प्रशंसावाक्यानि (१) वेदसमानविषयकतात्पर्यापूर्वकतात्पर्यविषयकानि
सतात्पर्यवाक्यत्वात् । लौकिकप्रशंसावाक्यवत् ।

यदि च वेदे न स्वतन्त्रपुरुषाभिप्रायपूर्वकता, तदा भट्टानां
श्रुतार्थापत्त्या शब्दः कल्प्यते इति राङ्गान्तव्याघात इत्याह । अपि-

* प्रसङ्ग इति,—इति क्री० ।

(१) वेदसमानविषयकेत्यादि अत्र वेदपदं स्वपदं, तेन लौकिकप्रशंसा-
वाक्ये न अभिचारः । अर्थापकतात्पर्यविषयत्वेनार्थान्तरमत उक्तं,
तात्पर्यापूर्वकेति तात्पर्यविशेषणम् । तात्पर्यविषयकानौत्त्वञ्च तात्पर्य-
विषयोविषयोरस्येति मध्यपदलोपी समास इत्याहुः । न च हेतौ
सतात्पर्यकपदं व्यर्थम्, ईश्वरतात्पर्यमादाय वाक्यमात्रस्य पक्षसम-
त्वेन अभिचाराभावादिति वाच्यम् । बाधितार्थके तत्तात्पर्याभावेन
अभिचारसम्भवात् ।

पौनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यशेषोऽस्ति अनुपलम्भबाधितत्वात् । उत्पत्त्यभिव्यक्तिसामग्रीतास्वादिव्यापारविरहात् । अयोग्यस्याशङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । तस्माद्भिप्रायस्थएव परिशिष्यते, गत्यन्तराभावात् । स चेद्देदे नास्ति, नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति तद्युत्यादनानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात् कार्य्यात् तात्पर्यादप्युन्नीयते, अस्ति प्रणेत्येति ।

आयोजनात् खल्वपि । न हि वेदादव्याख्यातात्कश्चिदर्थमधिगच्छति, न चैकदेशदर्शिनोव्याख्यानमादरणीयम् ।

पौर्वापर्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्,— इति न्यायेनानाश्वासात् । चिचतुरपदकादपि वाक्यादेकदेशश्राविणोऽन्यथाऽर्थप्रत्ययः स्यात्, किमुतातीन्द्रियादन्तरान्तरवाक्यसम्भेददुरधिगमात् ।

चेति । ननु माभूत् श्रुतार्थापत्त्या शब्दकल्पनं, योग्यार्थकल्पनयैवोपपत्तेः । नैवम् । क्रियाकारकपदानामन्योन्योपस्थापितार्थान्वयबोधकलनियमव्युत्पत्तेः । अन्यथा गौः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यतोऽपि गामानयेत्यस्मादिवान्वयबोधापत्तेः । पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिशब्दसमभिव्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेश्च । न च स्पृहयतिशब्दार्थयोगएव चतुर्थी साधुः, पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि चतुर्थ्यापत्तेः ।

ततः सकलवेदवदार्थदर्शी कश्चिदेवाभ्युपेयोऽन्यथा
अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । स च श्रुताधीतावधृतस्मृत-
साङ्गोपाङ्गवेदवेदार्थः तद्विपरीतो वा न सर्व्वज्ञादन्यः
सम्भवति । को ह्यप्रत्यक्षीकृतविश्वतदनुष्ठानयतावा-
नेवायमाम्नाय इति निश्चिनुयात्, कश्चाव्वाग्दृङ्निः-
शेषाः श्रुतीर्ग्रन्थतोऽर्थतोवाऽधीयीत, अध्यापयेद्वा ।

अत्रापि प्रयोगः । वेदाः कदाचित् सर्व्ववेदार्थविद्या-
ख्याताः अनुष्ठातृमतिचलनेऽपि निश्चलार्थानुष्ठान-

तथापि स्वयं स्मृतानामेव योग्यासन्नसाकाङ्गपदानां श्रुतपदैः
सहैकार्थप्रतिपादने तात्पर्य्यकल्पनं श्रुतार्थापत्तिविषयः स्यादिति चेत् ।
न । वेदे परस्परसमभिव्याहृतपदानामेकार्थप्रतिपादने तात्पर्य्योपलभ्येः ।
तस्य चोच्चारणाभिप्रायान्यतरनियतविषयत्वेनोभयथाऽपीश्वरसिद्धि-
रित्याग्रयेनाह । गत्यन्तराभावादिति ।

कार्य्यत्यादिकारिकायां धृत्यादेरित्यपि व्याचष्टे । (१) स चेति ।
श्रुतः श्रोत्रेण साक्षात्कृतः । अधीतो ज्ञानविषयार्थः । धृतः सतता-
भ्यासेन दृढसंस्कारः । तद्विपरीतः विनैवाध्ययनं ज्ञातसकसा-
ङ्गोपाङ्गवेदार्थः, अध्यापितधारितादिवेदार्थो वा । कदाचिदिति
बाधनिरासाय । एकदेशदर्शिव्याख्यातवेदात् शिष्याणां श्रद्धया

(१) स चेतीति तथा च धृत्यादेरित्यनेन वेदधारकत्वादिकमुक्तमिति
तदाश्रयेश्वरसिद्धिरिति भावः ।

वात्*, यदेवं तत्सर्व्वं तदर्थविद्यास्थानं, यथा मन्वादि-
 ङ्ङितेति । अन्यथा त्वनाश्वासेनाव्यवस्थानादननु-
 ष्ठानमव्यवस्था वा भवेदनादेशिकत्वात्† । अनुष्ठातार-
 एवादेशार इति चेत् । न । तेषामनियतबोधत्वात् ।
 वेदवद्देदानुष्ठानमप्यनादीति चेत् । न । तद्धि स्वतन्त्रं
 वा, वेदार्थबोधतन्त्रं वा । आद्ये निर्मूलत्वप्रसङ्गः ।
 द्वितीये त्वनियमापत्तिः । न ह्यसर्व्वज्ञाविशेषे पूर्व्वेषां

(१) प्रवर्त्तमानानां निश्चलानुष्ठानमस्तीत्यनैकान्तिकमित्यत उक्तमनुष्ठा-
 षिति । तत्रानुष्ठादृणामव्यवस्थितमतिलाभावादित्यर्थः । अननुष्ठान-
 हेतुमाह । अव्यवस्थानादिति । अर्थनिश्चयस्येति शेषः । अन्यथा त्वनि-
 ष्ठानमनुष्ठानं स्यादित्याह । अव्यवस्था वेति । अर्थनिश्चयाव्यवस्थानादि-
 त्यर्थः । अनादेशिकत्वात्, अनौपदेशिकत्वादित्यर्थः । ननु पूर्व्वेषा-
 मेव स्वतन्त्रवेदार्थज्ञानं प्रमाणमाधुनिकानाम्प्रमाणं स्यादित्यत आह ।
 न हीति । न च कश्चिद्वेदार्थोऽस्तीत्यनेन रूपेणास्मदादिभिरेव व्या-

* निश्चलानुष्ठानत्वात्,—इति का० ।

† अन्यथा त्वनाश्वासेनार्थाव्यवस्थापनादननुष्ठानमव्यवस्था न भवेदनादेशि-
 कत्वात्,—इति का० ।

(१) एकदेशदर्शीति नन्वीश्वरव्याख्यानमादाय तस्यापि पक्षसमतया कश्च-
 मनैकान्तिकम् । अन्यथा तादृशस्थले कदाचिदनुष्ठादमतिचञ्चल-
 स्यापि सम्भवेन तत्पदोपादनेऽपि व्यभिचारापत्तेरिति चिन्तम् ।

तदेवबोधः प्रमाणं, न त्विदानीन्तनानामिति निधा-
मकमस्ति ।

पदात् खल्वपि । श्रूयते हि प्रणवेश्वरेशानादिपदम् ।
तच्च सार्थकं, अविगानेन श्रुतिस्मृतौतिहासेषु प्रयुज्यमा-
नत्वात्, घटादिपदवदिति सामान्यतः सिद्धे कोऽस्वार्थ-
इति व्युत्पत्तिसोर्विमर्शे सति निर्णयः, स्वर्गादिपदवत् ;

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः,—

इत्यर्थवादात् । यववराहादिवद्वाक्यशेषाद्वा । तद्-
यथा । ईश्वरप्रणिधानमुपक्रम्य श्रूयते,—

ख्यानादनुमाने सिद्धसाधनं, येन रूपेण वेदार्थोव्याख्यात इति लोके
व्यवहारः, ताद्रूपेण व्याख्यानस्य विवक्षितत्वात् । यद्वा, (१) वेदा व्या-
ख्यानानुकूलतद्विषयानित्यज्ञानभिन्नज्ञानसमानविषया वाक्यत्वात्,
वेदा एतद्विषयानित्यज्ञानान्यज्ञानविधृता धृतवाक्यत्वादिति भावः ।
अविगानेनेति । निरर्थकतया प्रसिद्धभावेनेत्यर्थः । अतएव लोभेर्न
व्यभिचारः, निरर्थकत्वेनैव तेषां प्रसिद्धेरिति भावः । यथा स्वर्गपदे
विधिशेषीभूतार्थवादात् शक्तिग्रहः, तथा प्रकृतेऽपीत्याह । निर्णय-
इति । अर्थवादमाह । उत्तम इति ।

यववराहादिवदिति । यवमयस्वरुर्भवति वाराहो चोपनत् वैतने

(१) वृत्त्यादेरित्यभिप्रायेणाह वेदा इति ।

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः

स्वतन्त्रता नित्यमखुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः

षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य,—इति ॥

एवम्भूतोऽर्थः प्रमाणबाधित इति चेत् । न । प्रागेव प्रतिषेधात् । तथापि न तत्र प्रमाणमस्तीति चेत् ।

कटे प्राजापत्यं धिनोतीत्यत्र यववराहवेतसशब्दाः किं कङ्कुवायस-
जम्बूनां वाचकाः, उत दीर्घशूकशूकरवञ्चूलाणांमिति चेच्छार्थ-
व्यवहारदर्शनाद्विप्रतिपत्तौ मुख्यार्थानध्यवसायेऽननुष्ठानापत्त्या तत्प-
दवदेदप्रामाण्यसंग्रहे, पूर्वपक्षः; व्युत्पत्तियाहकव्यवहाराविशेषात्
कङ्कदावपि शक्तिरेव, पिकनेम* तामरसपदेषु चेच्छप्रसिद्धेराद-
राचेति ।

राङ्गान्तस्तु । वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रघातनम् । मौद-
मानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कनिष्ठशालिनः । वराहं गावोऽनुधावन्ति ।
अप्सुजोवेतसः । इत्यादिवाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी चेच्छप्रसिद्धिर्ह-
येति चेच्छप्रसिद्धौ निरस्तायां निःप्रतिपत्तार्थव्यवहाराच्छक्तिग्रहः ।
यत्र तु वेदविरोधोनास्ति, तत्र पिकादिपदेष्वभियोगवत्त्वान्चेच्छानां
तत्प्रसिद्धिरेवादरणीयेत्यर्थः ।

प्रकृते विधिगेषीभूतं वाक्यशेषमाह । सर्वज्ञतेति । तस्मिन् स्वभोगे-

* नेमि,—इति का० ।

स्वर्ग अस्तौति का अद्वा* । न ह्युक्तविशेषणे सुखे
किञ्चित्प्रमाणमस्त्यस्मदादीनाम् ।

याज्ञिकप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तथैव तदित्यवधार्यते
इति चेत् । न । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । अवधृते हि
स्वर्गरूपे तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या च तदव-
धारणमिति । पूर्ववृत्तप्रवृत्त्या तदवधारणोऽयमदोष इति
चेत् । न । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । विशिष्टादृष्टवशा-
त्कदाचित्कस्यचिद्देवंविधमपि सुखं स्यादिति नास्ति
विरोधः, तन्निषेधे प्रमाणाभावादिति चेत् । तुल्य-
मितरथापि ।

अथापि प्रयोगः । यः शब्दो यत्र वृद्धैरसति वृत्त्यन्तरे
प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा स्वर्गशब्दः सुखविशेषे
प्रयुज्यमानस्तस्य वाचकः, प्रयुज्यते चायं जगत्कर्त्तरीति ।
अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गे सार्थकपदकदम्बसमभिव्या-

श्वविरहः । अलुप्तशक्तिः नित्यप्रयत्नः । अङ्गानि धर्माः । उक्तविशेषणे
दुःखादिसंभिन्नत्वाभावोदिविशिष्टे । याज्ञिकेति । लौकिकसुखाति-
शयसुखं विना बद्धवित्तव्ययायाससाधे कर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

* प्रत्याशा, — इति श्री० ।

हारानुपपत्तिरिति । एतेन रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रादिदेवता-
विशेषवाचका व्याख्याताः ।

अपिच । अस्यत्पदं लोकवहेदेऽपि प्रयुज्यते । तस्य च
लोके नाचेतनेष्वन्यतमदर्थः, तत्र सर्वथैवाप्रयोगात् ।
नाप्यात्ममात्रमर्थः, परात्मन्यपि प्रयोगप्रसङ्गात् । अपि
तु यस्तं स्वातन्त्र्येणोच्चरयति, तमेवाह । तथैवान्वयव्यति-
रेकाभ्यामवसायात् । ततो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य
वेदेऽप्यनेन स्वप्रयोक्तैव वक्तव्यः, अन्यथाऽप्रयोगप्रस-
ङ्गात् । न च यो यदोच्चरयति वैदिकमहं शब्दं, स एव
तदा तस्यार्थं इति युक्तम् । तथा सति मामुपासीते-
त्यादौ स एवोपास्यः स्यात् ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते,—

इत्युपाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मन्यश्वर्यं समधिगच्छेत् ।
तथा चोपासनां प्रत्युन्मत्तकेलिः स्यात् । लोकव्यवहार-

एतेनेति । रुद्रादिपदेष्वपि रुद्रस्यत्मक इत्यादिवाक्यशेषान्निर्णय-
इत्यर्थः ।

यदि अस्यच्छब्दोच्चरयितरि शक्तिः; तदा, वाच्यस्त्वया
मदचनात् स राजेत्यत्र कविरेवास्यच्छब्देनोच्येत इत्यत उक्तं स्वात-
न्त्र्येणेति । अन्यकर्तृकत्वेनोच्चारणाभावः स्वातन्त्र्यम् । अतएव गृह्णामि
ते शौभगत्वाद्येत्यादावपि नेश्वरवाचकत्वम्, अस्थान्यपरतथैवेश्वरेणो-

शोचिष्येत । तस्मान्नानुवक्ताऽस्य वाच्योऽपि तु वक्तैवेति स्थिते प्रयुज्यते । वेदे अस्मच्छब्दः स्वप्रयोक्तृवचनः अस्मच्छब्दत्वात् लोकवदिति ।

एवमन्येऽपि यः कः स इत्यादिशब्दा द्रष्टव्याः । तेषां बुद्ध्युपक्रमप्रश्नपरामर्शाद्युपहितमर्थ्यादत्वात्, तस्य च वक्तृधर्मत्वात् । बुद्ध्युपक्रमो हि प्रकृतत्वं, जिज्ञासाऽऽविस्तरणञ्च प्रश्नः, प्रतिसन्धानञ्च परामर्श इति । एवञ्च संशयादिवाचका अप्युन्नेयाः ।

न च जिज्ञासासंशयादयः सर्वज्ञे प्रतिषिद्धा इति युक्तम् । शिष्यप्रतिबोधनायाहार्यत्वेनाविरोधात् । बोधर्मः कथंलक्षणक इत्यादि भाष्यवदिति । एतेन धिगहोवत हन्तेत्यादयो निपाता व्याख्याताः ।

स्मारितत्वात् । अस्मच्छब्दत्वादिति । अनन्यपरास्मच्छब्दत्वादित्यर्थः । तेषामिति क्रमेण यच्छब्दादीनामर्थकथनम् । धर्म इति । अथातो-धर्मजिज्ञासा इत्यनेन शास्त्रप्रयोजनमभिधाय विग्रेषेण धर्मजिज्ञासोः शास्त्रारम्भे शिष्यजिज्ञासामुपादाय मीमांसाभाष्यम् । को धर्मः कथंलक्षणकः कान्यस्य साधनानीति यथेत्यर्थः । एतेन, बुद्ध्युपक्रमादीनां वक्तृधर्मत्वकथनेन । गर्हाविस्मयखेदानुग्रथानां वक्तृधर्मत्वादित्यर्थः ।

सोके खिडादीनामात्रेच्छायां शक्तिप्रहादेऽपि स एवार्थः । न च वेदार्थे अस्मदादीनामिच्छा सम्भवतीति तदाश्रयेस्वरसिद्धिरित्याह ।

प्रत्ययादपि । लिङादिप्रत्यया हि पुरुषधौरेयनि-
योगार्था भवन्तः तं प्रतिपादयन्ति । तथाहि ।

प्रवृत्तिः कृतिरेवाच सा चेच्छातोयतश्च सा ।

तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥७॥

प्रवृत्तिः खलु विधिकार्या* सती न तावत्कायपरि-
सन्दमात्रम्, आत्मा ज्ञातव्य इत्याद्यव्यापनात् । नापी-
च्छामात्रं, ततएव फलसिद्धौ कर्मानारम्भप्रसङ्गात् ।

लिङादीति । नियोगोऽभिप्रायः, अन्येषां लिङर्थत्वे बाधकस्य वक्तव्य-
त्वादित्यर्थः । प्रवृत्तिरिति । अन्यत्र ज्ञानादेरपि प्रवृत्तिपदवाच्यत्वेऽत्र
कृतिरेव सा विवक्षिता इत्यर्थः । तथाच कृतिकारणेच्छाज्ञानविषयो-
विधिरित्यन्येषां मतम् । खलमतमाह । तज्ज्ञापक इति ।

यथा चाग्नेच्छाविषयत्वेन प्रवर्तकज्ञानविषय इष्टसाधनत्वम-
नुमीयते, तथा वक्ष्यति । तच्च परमतनिरासं विना न भव-
तीति तन्निराकर्तुमाह । प्रवृत्तिः खल्विति । विधिकार्या, वि-
धिज्ञानकार्य्येत्यर्थः । आत्मेति । चेष्टां विनाऽपि विध्यर्थसत्त्वा-
दित्यर्थः । ततएवेति । इच्छामात्रेण विध्यर्थनिर्व्वाहे बद्धवित्त-
व्यायाससाध्ययागाद्यकरणप्रसङ्गादित्यर्थः । तत इति । कृतौ नायं,
क्रियमाणयागस्योपयोगादित्यर्थः । आत्मज्ञानेति । मोक्षकामस्य

* विधिकार्य्यं,—इति सा० :

ततः प्रयत्नः परिशिष्यते । आत्मज्ञानमृतदयादावपि तस्याभावात् । तदुक्तं, प्रवृत्तिरारम्भः,—इति ।

सेयं प्रवृत्तिर्यतः सत्तामात्रावस्थितात्; नासौ विधिः, तत्र शास्त्रवैयर्थ्यात् । अप्रतीतादेव कुतश्चित् प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात् । न च प्रवृत्तिहेतुजननार्थं तदुपयोगः; प्रवृत्तिहेतेरिच्छाया ज्ञानयोनित्वात्, ज्ञानमनुत्पाद्य तदुत्पादनस्याशक्यत्वात्, तस्य च निरालम्बनस्यानुत्पत्तेरप्रवर्त्तकत्वाच्च, नियामकाभावात् ।

तस्मात्, यस्य ज्ञानं प्रयत्नजननीमिच्छां प्रवृत्तेः; सोऽर्थविशेषः, तज्ज्ञापकोवाऽर्थविशेषोविधिः प्रेरणा प्रवर्त्तना नियुक्तिर्नियोग उपदेश इत्यनर्थान्तरमिति स्थिते विचार्यते । स हि, कर्त्तृधर्मो वा स्यात्, कर्मधर्मो वा, करणधर्मोवा*, नियोक्तृधर्मा वेति । न प्रथमः ।

ज्ञानविधाने भूतेषु दयाविधाने च चेष्टायाअभावेऽपि यत्नस्य सत्त्वादित्यर्थः । आरम्भो यत्नः । तत्प्रत्यायनार्थमिति । शास्त्रस्य ज्ञापकतया स्वरूपसङ्केतौ शास्त्रानुपयोगादित्यर्थः । तदिदं

* करणधर्मो वा,—इति नास्ति कौ० का० ।

इष्टहानेरनिष्ठाभेदप्रवृत्तेर्विरोधतः ।

असत्त्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्तृधर्मो न सङ्गरात् ॥८॥

स हि न स्पन्दएव, आत्मानमनुपश्येदित्याद्यव्याप्तेः ।

ग्रामं गच्छतीत्यादावतिव्याप्तेश्च । नापि तत्कारणं
प्रयत्नः, तस्य सर्वास्थातसाधारणत्वात् ।

परमतनिराकरणं विना न सिध्यति, तदर्थमुपन्यस्यति । स हीति ।

कर्तृधर्मः प्रवर्त्यपुरुषधर्मः (१) स्पन्द इच्छा प्रयत्नो वा । कर्मधर्मो-
ऽपूर्वस्य क्रियाया वा धर्मः कार्यत्वादिः । करणधर्म इष्टसाधनत्व
गन्धव्यापारो भावना वा । नियोक्तधर्म आत्माभिप्रायः ।

तत्र स्पन्दस्य विधित्वं दूषयति । इष्टहानेरिति । अव्याप्यतिव्याप्ति-
भामित्यर्थः । यत्नस्य विधित्वं दूषयति । अप्रवृत्तेरिति । यत्नमात्रस्यानि-
ष्टसाधनसाधारण्यादित्यर्थः । इच्छाया विधित्वे बाधकमाह । विरोधत
इति । इच्छाया विधित्वे तथैव तत्त्वनाद्विरोध इत्यर्थः । न चेच्छा
ज्ञाता प्रयत्नजननी किन्तु सत्तया, न च खिड्-अवणकाले सा सतीत्याह ।
असत्त्वादिति । न च खिडेव तां जनयति, तत्र ज्ञानकारणत्वत्यागा-
पत्तेः, खिडं विनाऽपीच्छोत्पत्तेसेत्याह । प्रत्ययेति । उपायगोचरप्रवृ-
त्ताविष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वनिश्चयात् तत्सङ्कीर्णेश्चायाः सङ्कल्प-

(१) स्पन्द इति यद्यपि स्पन्दो न पुरुषधर्मस्तथापि तदवच्छिन्नशरीरे
स्पन्द इति तथोक्तम् । तत्र न प्रथम इति मूलं कर्तृधर्मोनेति
कारिकया गतार्थमिति यद्यपि, तथापि स्पन्दारिचिके प्रथमः
स्पन्दोनेत्यर्थः । उपसंहारश्च कर्तृधर्मोनेत्येके ।

ननु न सर्व्वेषु प्रयत्नैव प्रत्ययार्थः, करोतीत्यादौ प्रकृत्यर्थातिरेकिणस्तस्याभावात् । संख्यामात्राभिधानेन प्रत्ययस्य चरितार्थत्वात् । ततो लिङ्गदिवाच्यैव प्रयत्न इति । न । कुर्यादित्यत्रापि तुल्यत्वात् । प्रयत्नमात्रस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तस्य पराङ्गताऽऽपन्नस्य प्रत्ययार्थत्वान्न तुल्यत्वमिति चेत् । न । तथापि तुल्यत्वात् । न चैकस्य तद्वाचकत्वेऽन्यस्य तद्विपर्य्यय आपद्येत,

रूपायाः प्रवर्त्तकत्वे लाघवादिष्टसाधनतैव विधिरित्याह । सङ्करादिति ।

करोतीत्यत्र यत्नस्य कृधातुनैवोक्तत्वादाख्यातमात्रस्य यत्नार्थत्वे पौनरुक्त्यं स्यादिति नाख्यातमात्रं यत्नमभिधत्ते, किन्तु लिङ्गेवेत्याह । नन्विति । ननु यदि प्रकृत्यर्थातिरिक्तो नाख्यातार्थः, तदा तत्प्रयोगो-
 व्यर्थ इत्यत आह । संख्येति । एकत्वादिसंख्यामात्रमाख्यातार्थः, तत्प्रत्ययनार्थमेव तत्प्रयोग इत्यर्थः । तर्हि लिङ्गपि न यत्नार्थः, कुर्यादित्यत्र पौनरुक्त्यापत्तेः । अथाख्यातात् कृतेरुपस्थितावपि तात्पर्याभावात् सा नाश्नीयते; किन्तु संख्यामात्रं, तर्हि करोतीत्यादावपि तुल्यमित्याह । कुर्यादित्यत्रेति । यदि कुर्यादित्यत्र यत्नमात्रं कृधात्वर्थः, तस्य च चैत्रादिसम्बन्धित्वमनुकूलत्वं वा प्रत्ययार्थ इति विशेषः, तदा करोतीत्यादावपि तुल्यमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह । यत्नमात्रस्येति ।

अपि च । कृतेर्धात्वर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य तदर्थत्वं न दोषाय, प्रकृति-

एको द्वौ बहव एषिषिषतीत्यादौ व्यभिचारात् । तत्र
द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पने करोति प्रयतते इत्यादावपि
तथा स्यात् । प्रत्येकमन्यत्र सामर्थ्यावधृतौ सम्भेदे तथा
कल्पनायास्तुल्यत्वात् ।

रथो गच्छतीत्यादौ तदसम्भवे का गतिरिति चेत् ।
तन्तवः पटं कुर्वन्तीत्यत्र या । लोकोपचारोऽयमपर्य-
न्युयोज्य इति चेत्तुल्यम् । लिङः कार्यत्वे वृद्धव्यवहारा-

प्रत्ययधोरन्यत्र समानार्थत्वदर्शनादित्याह । न चेति । एकस्य
प्रकृतिरूपस्य, अन्यस्य प्रत्ययरूपस्य, तद्विपर्ययस्तदवाचकत्वमित्यर्थः ।
अथैक इत्यादौ प्रकृत्यर्थातिरिक्तं द्वितीयमेकत्वादिकम्, एषिषती-
त्यत्रापरेच्छा प्रत्ययार्थः, तदा करोतीत्यत्र यन्नान्तरमेवाख्यातार्थ-
इत्यस्त्वित्याह । तत्रेति । ननु द्वितीयसंख्येच्छायन्नाननुभवाच्च तथा,
प्रकृतिप्रत्यययोः साम्येनान्वयानुपपत्तेरित्यत आह । प्रत्येकमिति ।
तथा सोभयोपस्थितेरावश्यकत्वेनैकस्यानन्वयेऽप्यदोषादित्यर्थः ।

रथो गच्छतीत्यादावित्यादिपदात् जानाति यतते निद्रातीत्यादे-
र्षणम् । तत्र धात्वर्थानुकूलयत्नाभावेऽप्याख्यातप्रयोगात् । यदि चाचेतने
व्यापारमात्रमाख्यातार्थः, तदा चेतनेऽपि तथेत्यर्थः । कृधातोर्थत्वार्थत्व-
सोभयसिद्धत्वाद्चेतने यथा करोतेः प्रयोगो लाक्षणिकः, तथा रथो-
गच्छतीत्यादावाख्यातस्येत्याह । तुल्यमिति । लिङः स्वात्मनि प्रवर्त्त-
कत्वेन ज्ञाते कार्यताज्ञाने वृद्धव्यवहारेण शक्तिपहान्तस्य प्रयत्नार्थत्वे

श्रुत्यसौ सर्व्वं समञ्जम्, आख्यातमात्रस्य तु न तथेति चेत् । न । विवरणादेरपि श्रुत्यप्तेः । अस्ति च तदिह । किं करोति ? पचति, पाकं करोतीत्यर्थं इत्यादिदर्शनात् ।

तथापि फलानुकूलताऽऽपन्नधात्वर्थमात्राभिधाने तदतिरिक्तप्रयत्नाभिधानकल्पनायां कल्पनागौरवं स्यात्, अतो विवरणमपि तावन्मात्रपरमिति चेत् ।

मानमस्ति न त्वाख्यातमात्रस्येत्याह । लिङ् इति । पचति पाकं करोतीत्यादौ यन्नार्थककरोतिना सर्व्वाख्यातविवरणात् वृद्धव्यवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि श्रुत्यप्तेः, किं करोतीति यन्नविशेषप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यन्नार्थत्वं विनाऽनुपपत्तेश्च प्रकृतेऽपि मानमस्तीत्याह । विवरणादेरिति ।

ननु धातुः स्वरूपेण स्वार्थं भावमाह, आख्यातन्तु यावता कर्मचरणनिश्चयेन फलं सिध्यति तावति वर्त्तते, ओदनं पचतीति दर्शनात् । न ह्येकेन कर्मचरणेनोदनः सिध्यति । अतः फलार्थो व्यापार-समूहो भाव्यत्वाद्भावनेत्युच्यते, भाव्यमानस्य तस्य फलसाधनत्वात् । फलानुकूलताविशिष्टयत्नवाच्यत्वे तु कल्पनागौरवमिति प्रकृते । तथापीति । पचेत्तावत्तुषबुषप्रचेपणादिव्यापारकलापएवार्थः । तस्यैव रूपपरावृत्तिसङ्घणफलं प्रत्यनुकूलता आख्यातवाच्या, अधिकयत्नस्यापि वाच्यत्वे गौरवमिति शङ्कार्थः । तावन्मात्रपरं, धात्वर्थस्य फलानुकूलतामात्रपरं; न तु यत्नपरमित्यर्थः ।

भवेदप्येव* यदि पाकेनेति विदुषुयात् । न त्वेतदस्ति ।
धात्वर्थस्यैव पाकमिति साध्यत्वेन निर्देशात् । ततस्तं
प्रत्येव किञ्चिदनुकूलताऽऽपन्नं प्रत्ययेनाभिधानीय-
मिति युक्तम् ।

तथापि तेन प्रयत्नेनैव भवितव्यं, न त्वन्येनेति कुत-
इति चेत् । नियमेन तथा विवरणात् । बाधकं विना

श्रोदनं पचतीत्यत्र धात्वर्थः पाक श्रोदनानुकूल इत्यर्थे^(१) काष्ठे-
नौदनं पचतीतिवदौदनं पाकेन करोतीति प्रयोगप्रसङ्गात् । न
चेष्टापत्तिः, किं करोति पचति पाकं करोतीत्यनुभवस्य सार्व-
लौकिकत्वात्, कर्त्तव्यानुपपत्तेश्चेति परिहरति । भवेदप्येवमिति ।
एवमप्यनुकूलव्यापारमात्रमाख्यातार्थोऽस्तु न त्वनुकूलयत्नः, तथात्वे
बाधकं विनैवाख्यातमचेतनेषु गौणं कल्प्यमिति गौरवमित्याह ।
तथापीति । यन्नार्थकरोतिनाऽऽख्यातार्थस्य विवरणात् तस्य

* भवेदप्येतत्,—इति क्री० । भवेदपि तत्,—इति आ० ।

(१) काष्ठेनौदनं पचतीति वदिति यद्यपि काष्ठकरयकः पाकश्रोदनानुकूल-
इत्यन्वयसम्भवात् प्रयोगेऽपि पाकेन पचतीति न प्रयोगप्रसङ्गः, पाके
पाककरयत्वात्पचयात्, तथापि पाकं करोतीति विवरणं न स्यादित्य-
त्रैव तात्पर्यम् । यद्वा, एतदस्तरसादेव स्वयं हेतुन्तरमाह कर्त्तव्या-
नुपपत्तेश्चेति चैत्रश्रोदनं पचतीति शेषः । परिमलस्तु एवं पाकस्य
साध्यता न प्रतीयेत किन्तु सिद्धता, ततः पाकसिद्धताद्यापकप्रयो-
गोपक्षच्छपरं पाकेनेत्युक्तमिति ।

तस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् ।
 स्यादेतत् । यस्य कस्यचित् फलं प्रत्यनुकूलताऽऽ-
 पत्तिमात्रमेव करोत्यर्थो न तु प्रयत्न एव । सोऽपि ह्यने-
 नैवोपाधिना प्रत्ययेन वक्तव्यो न तु यत्नत्वमात्रेण ।
 प्रयत्नपदेनाविशेषप्रसङ्गात् । तद्वरं तावन्मात्रमेवास्तु
 साधवाय । अन्यथा त्वनुकूलत्वप्रयत्नत्वे द्वावुपाधी
 कल्पनीयौ, अचेतनेषु सर्व्वत्र गौणार्थास्तिङ्गोऽसति
 बाधके कल्पनीया इति चेत् । अत्रोच्यते ।

चाबाधितत्वात् प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यत्वादित्याह । निय-
 मेनेति ।

ननु करोतिर्न यन्नार्थः, किन्वनुकूलव्यापारमाचार्यः । यन्नोऽप्य-
 नुकूलत्वेनैवाख्यातार्थः । अन्यथा आख्यातार्थस्य यत्नपदपर्यायतापत्तेः ।
 (१) अतएव, यत्नएवाख्यातार्थः, आनुकूल्यन्वयसम्भमित्यपास्तम् । एवञ्च
 धात्वर्थस्य पाकादेः साध्यताऽप्युपपद्यते । न च धातुनैव स्वार्थः साध्य-
 त्वेनोच्यते इति वाच्यम् । पाक इत्यत्रापि तत्प्रतीत्यापत्तेः । यत्नस्य
 वाच्यत्वेन (२) गौरवापत्तेः । मुख्ये बाधकं विनैव रथो गच्छतीत्यादा-
 वाख्यातस्य गौणत्वापाताच्चेत्याह । यस्य कस्यचिदिति ।

(१) अतएवेति यत्नपदपर्यायतापत्तेरित्यर्थः ।

(२) नन्वत्रेष्टापत्तावपि न क्षतिरित्याशङ्क्य गौरवापत्तेरिति । व्यापारस्य
 सामान्यतया लघुत्वमित्यभिमानेनेदम् ।

कृताकृतविभागेन कर्मरूपव्यवस्थया ।

यत्नएव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ ६ ॥

यत्नपूर्वकत्वं हि प्रतिसन्धाय घटादौ कृत इति व्यवहारात् । हेतुसत्त्वप्रतिसन्धानेऽपि यत्नपूर्वकत्व-प्रतिसन्धानविधुराणामङ्कुरादौ तदव्यवहारात् करो-त्यर्थो यत्नएव तावदवसीयते । अन्यथा हि यत्किञ्चि-दनुकूलपूर्वकत्वाविशेषात्, घटादयः कृताः न कृता-स्त्वङ्कुरादय इति कुतो व्यवहारनियमः । तेन च सर्व्वमाख्यातपदं विव्रियते इति सर्व्वत्र सएवार्थ इति

क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानेन घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् तजन्तकृधातुव्यत्यस्य कर्तृपदस्य कृत्याश्रयवाचक-त्वाच्च कृजोयन्नार्थत्वम् । क्रियामात्रार्थत्वे तु क्रियाश्रयः कर्तृपदार्थः स्यादिति कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः । एवञ्च कृजो यन्नार्थत्वात् तेन साख्यातविवरणात् तस्यापि यन्नार्थकत्वमित्याह । कृताकृतेति । कृतिश्च करोत्यर्थः । एवमाख्यातस्य यत्नपदपर्य्ययताऽऽपत्तिं निरस्यति । पूर्व्वेति । परस्मिन्नुत्तरकालवर्तिनि धात्वर्थे सति सैव कृतिरेव पूर्वा साधनी-भूता भावनेत्युच्यते । तेन फलसाधनीभूतः प्रयत्नो भावना, सैव साख्यातवाच्या ।

यद्वा, फलानुकूलधात्वर्थपूर्वापरव्यापारप्रचयजनिका पूर्वापर-

निर्णयः । तथाच समुद्दिते प्रवृत्तं पदं तदेकदेशेऽपि प्रयुज्यते । विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे ओचिय-

स्मिन् पूर्वापरीभूतत्वे सति कृतिराख्यातार्थाभावना, भाव्यते कश्च मनयेति व्युत्पत्त्येत्यर्थः ।

(१) नन्वेवं पूर्वापरीभूतत्वं यत्नमनुकूलत्वञ्चेति चित्तमाख्यातवाच्यमिति तदभावे कथमाख्यातपदमचेतनेषु प्रयुज्यते इत्यत आह । तथाचेति । यत्नस्य पूर्वापरीभूतत्वानुकूलत्वे प्रवृत्तमाख्यातं धात्वर्थस्य फलानुकूलतामात्रे रथो गच्छतीत्यादौ प्रयुज्यते इति लाक्षणिकमित्यर्थः । समुद्दिप्रवृत्तस्य पदस्यैकदेशे प्रयोगे निदर्शनमाह । विशुद्धिमात्रमिति । ओचियञ्छब्दोऽधीते इत्यनुशासनात् छन्दोऽध्येतब्राह्मणव्यक्तिः, जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय इति स्मृतेर्जन्मसंस्कारविद्यासमुदायवद्ब्राह्मणव्यक्तिर्वा ओचियपदशक्या । अतो विशुद्धब्राह्मणमात्रे यथा लक्षणया प्रयोगः, विशिष्टशक्यपदस्य विशेषणे शक्यसम्बन्धिनि तात्पर्यादित्यर्थः ।

ननु शक्यैकदेशे प्रयोगो न लाक्षणिकः । उपस्थित्यर्थं हि लक्षणा । विशिष्टशक्यपदादिशिष्टोपस्थितौ विशेषणमप्युपस्थितमेवेत्ययोग्यतया विशेष्यांशमपहाय विशेषणान्वयस्य मुख्यवृत्त्यैवोपपत्तेः । मैवम् । तस्य धर्म्यन्तरान्वितत्वेनोपस्थितस्येतरधर्म्यनाकाङ्क्षिततया स्वतन्त्रतदुपस्थित्यर्थं लक्षणया न्याय्यत्वात् ।

(१) नन्वेवमिति यद्यपि इयवाच्यतयैव यत्नपदपर्यायतानिरासस्तथापि पूर्वापरीभूतत्वप्रकारकप्रतीतिमभ्युपेत्य तदप्याख्यातपदवाच्यमित्युक्तमिति ध्येयम् ।

पदवत् । अन्यथाऽपि मध्यमोत्तमपुरुषगामिनः प्रत्ययाः;
प्रथमे पुरुषे जानाति इच्छति प्रयतते अर्धवस्यति
श्रेते संग्रहेते इत्यादयश्च गौणार्थाण्यवाचेतनेषु । न च
वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता, अन्या-
यश्चानेकार्थत्वमिति स्थितेः । अतएवानुभवोऽपि, याव-

अतएव, पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र पुरोडाशप्रयोजन-
कलेनोपस्थितस्य कपालस्य प्रयोजनान्तरानाकाङ्क्षितत्वात् स्वतन्त्रक-
पालोपस्थितयेऽधिष्ठानलक्षणा । पङ्कजं कुमुदमित्यत्र पद्मगतत्वे-
नोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तव्यस्य धर्म्यन्तरनिराकाङ्क्षितत्वात् कुमुद-
परत्वे पङ्कजपदस्य लक्षणेति विपश्चितं द्वितीयाध्याये ।

अपिच, अचेतनेषु सर्वत्राख्यातस्य गौणत्वं मा भूदिति मानि-
नस्तव यन्नस्याख्यातवाच्यत्वानभ्युपगमः, तच्च तवाप्यापतितमित्याह ।
अन्यथाऽपीति । मध्यमोत्तमपुरुषलिङ्गोः सम्बोधवक्तृविषयत्वाच्चि-
त्रस्यैतौ तत्प्रयोगः; प्रथमपुरुषेऽपि जानातीत्यादिप्रयोगश्चाचेतने
वन्मते यथा गौणः, तथाऽस्मन्मते रथो गच्छतीत्यादावपि प्रयोग-
इत्यर्थः । न चात्रापिपदवदनेकार्थत्वम्, (१) अत्रापिपदवैधर्म्येणैकत्रैव
वाचकता, अन्यत्र वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगोपपत्तेरित्याह । न चेति ।
अत्रैवानुभवं प्रमाणयति । अतएवेति ।

(१) अत्रापिपदवैधर्म्येणेति विनिगमकाभावात्तत्रोभयत्र शक्त्या नानार्थ-
त्वमत्र चैकत्रैव निरुपाधिप्रयोग इत्यपरत्र लक्षणा । अन्यथा गङ्गा-
दिपदस्यापि तीरादौ लक्षणा न स्यादित्यर्थः ।

दुक्तं भवति पाकानुकूलवर्त्तमानप्रयत्नवान्, तावदुक्तं भवति पचतीति । एवं तथाभूतातिवृत्तप्रयत्नोऽपा-
क्षीदिति । एवं तथाभूतभाविप्रयत्नः पक्ष्यतीति । न
तु पचतीति पाकानुकूलयत्किञ्चिद्वानिति । अन्यथा-
ऽतिथावपि परिश्रमशयाने पचतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् ।

अपि च । कर्तृव्यापारएव कृत्र्यश्चेतनश्च कर्ता,
अन्यथा तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तेः । न ह्यभिधीयमानव्यापार-
वत्त्वं कर्तृत्वम्, अनभिधानदशायां कुर्वतोऽप्यकर्तृत्वप्र-
सङ्गात् । नाप्याख्यातप्रत्ययाभिधानयोग्यव्यापारशा-
लित्वं कर्तृत्वं, योग्यतायाएवानिरूपणात् । फलानुगुण-
मात्रस्य सर्वकारकव्यापारसाधारणत्वात् । नापि विव-

अतिथावपीति । अत्रात् शयानस्य श्रमशान्तेः पाकानुकूलत्वादित्यर्थः ।
कर्तृरूपव्यवस्थयेति व्याचष्टे । अपिचेति । यस्य व्यापारं धातुराख्यातं
वा प्राधान्येनाभिधत्ते, स्वतन्त्रश्चेतनोऽचेतनश्च स कर्त्तृत्यत्राभिधानं
यदि विशेषणं, तत्राह । न हीति । कर्तृत्वमज्ञात्वा तत्र कर्तृपद-
प्रयोगाभावादवगते कर्तृत्वे शब्देन तदभिधानं, तेन कर्तृत्वावगम-
इत्यन्योन्याश्रयश्चेति भावः । अथाभिधानमुपलक्षणमुपलक्ष्या च
तद्योग्यता, तत्राह । नापीति । योग्यत्वावच्छेदकरूपज्ञाने अस्या-
अज्ञानादित्यर्थः । न च प्रधानक्रियानुकूलव्यापारत्वमेव तदवच्छे-
दकमतिव्याप्तेरित्याह । फलेति । फलानुकूलव्यापारवत्तया यत्कार-
रकं विवक्ष्यते, स कर्त्तृति नोक्तदोष इति मतं निरस्यति । नापीति ।

क्षातो नियमः, अविष्यद्दशायामनियमप्रसङ्गात् ।
स्वव्यापारे नेदमनिष्ठमिति चेत् । एवं तर्हि,

स्वव्यापारे च कर्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके,—

इति न्यायेन करणादिविज्ञापप्रसङ्गः । न स्वव्यापा-
रापेक्षया करणादिव्यवहारः, किन्तु प्रधानक्रियापे-
क्षया । अस्ति हि काञ्चित् क्रियामुद्दिश्य प्रवर्त्तमा-
नानां कारकाणामवान्तरव्यापारयोगो न त्ववान्तर-
व्यापारार्थमेव तेषां प्रवृत्तिरिति चेत् । तर्हि तदपेक्ष-
यैव कर्त्तृकर्म्मदिव्यवहारविशेषनियमे किं कारणमिति
चिन्त्यताम् । स्वातन्त्र्यादीति चेत् । ननु तदेव किम-
न्यत् प्रयत्नादिसमवायादिति विविच्याभिधीयता-
मिति । तस्मात् सर्व्वत्र समानव्यापारएवाख्यातार्थः ।

तथापि फलानुगुणतैवास्तु प्रत्ययस्य प्रवृत्तिनिमित्तं,
प्रयत्नत्वाक्षेपेते लप्स्यते इति चेत् । न ।

भावनैव हि यत्नात्मा सर्व्वत्राख्यातगोचरः ।

ननु स्वव्यापारे सर्व्वेषां कर्त्तृत्वमिष्टमेवान्यत्र करणत्वादीत्याह । स्वव्या-
पार इति । तर्हीति । प्रधानक्रियापेक्षयैव यत्कर्त्तृत्वं करणादिव्या-
वृत्तं तस्यैव किं लक्षणमित्यर्थः । स्वातन्त्र्यादीति । स्वतन्त्रः कर्त्तृति
पाणिनिलक्षणादित्यर्थः । तस्यान्यस्य व्यवस्थाबीजस्याभावाज्ज्ञान-
धिकीर्षाकृतिसमवायित्वमेव तदाच्यमित्याह । गन्विति । आक्षे-

तथा विवरणभ्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥१०॥

केन हि तदाक्षिप्येत । न तावदनुकूलत्वमात्रेण, तस्य प्रयत्नत्वेनाव्यापनात् । न हि यत्नत्वैकार्थसमवाय्येवानुकूलत्वम् । अतएव न संख्यया, तस्याः संख्येयमात्रपर्यवसायित्वात् । कर्त्तृति चेत् । न । द्रव्यमात्रस्याकर्त्तृत्वात् । व्यापारवत्त्वाभिधाने व्यापाराभिधानस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । नापि धात्वर्थेन तदाक्षेपः, विद्यते इत्यादौ तदसम्भवात् । न ह्यत्र धात्वर्थोभावना-

पेति । पाकादौनां यत्नं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । पादत्रयस्य प्रागेव विवृतत्वाद्गन्तिमं पादं व्याचष्टे । केन हीति । तत्रयत्नत्वमित्यर्थः । न हीति । प्रयत्नस्याप्यनुकूलत्वात्, तथात्वे वा रथो गच्छतीत्यादितवापि गौणं स्यादित्यर्थः । तस्या इति । सङ्ख्याया सङ्ख्येयमात्राक्षेपेऽपि न प्रयत्नाक्षेपः, प्रयत्ने सङ्ख्याया अभावादित्यर्थः । कर्त्तृति । (१) आख्यातवाच्येनेत्यर्थः । परमते तस्याख्यातवाच्यत्वात् । कर्त्ता न द्रव्यमात्रं, द्रव्यमात्रस्यायत्नवत्त्वात् तेन यत्नस्यानाक्षेपादित्याह । द्रव्यमात्रस्येति । नापि व्यापारवन्मात्रं, यत्नरहितस्याप्यचेतनस्य व्यापारवत्त्वात्, यत्नरूपव्यापारवदभिधाने तु प्रयत्नोऽपि वाच्यएव स्या-

(१) ननु कर्त्ताऽप्यनुपस्थितः कथमाक्षेपहेतुः स्यादत आह आख्यातवाच्येनेति ।

ऽपेक्षी, सत्ताया नित्यत्वात् । तच्च न भविष्यतीति चेत् ।
न । पूर्वापरौभूतभावनाऽनुभवस्याविशेषात् । भाव-
नोपरागेण ह्यतथाभूतोऽप्यर्थस्तथा भासते इति । न
च पदान्तरलब्धया भावनयाऽनुकूलतायाः प्रत्ययार्थ-
स्यान्वयः, तदसम्भवात् । न खलु प्रकृत्यैव साऽभिधी-

दित्याह । व्यापारवत्त्वेति । तच्चेति । आचेष इति शेषः । पूर्व्वेति ।
(१) पचतीत्यादाविव धात्वर्थानुकूलयत्नानुभवादित्यर्थः । ननु सत्ताया-
नित्यत्वे पूर्वापरौभावोविद्म इत्यत आह । भावनेति । तदसम्भवा-
दिति । ओदनं पचति चैत्र इत्यत्र पदान्तरेण भावनाऽनुपस्थाना-
दित्यर्थः । अस्माकन्तु अनुकूलयत्नोपस्थितावपि अयोग्यतया स
नानीयते इति भावः । न हि धातुनैव भावनोपरकार्योऽभिधीयते
इत्यत आह । न खल्विति । प्रकृत्या धातुनेत्यर्थः ।

फलस्य धात्वर्थतया पच्यर्थोविक्रित्तिर्लाघवात्, न तु तत्फलको-
व्यापारोऽधःसन्तापनादिः । न चैवं व्यापारविगमे फलसत्त्वकाले
पचतीति प्रयोगापत्तिः, धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्वस्याख्यातार्थतया
व्यापारकालएव पचतीति प्रयोगात् । अथैवं धात्वर्थतया फलं
क्रियेति तण्डुलादिः कर्मता न स्यात्, विक्रित्यादिजन्यफलभा-
गिवाभावादिति चेत् । न । परसमवेतव्यापारफलशालिनः कर्म-
त्वात् । स च व्यापारोधात्वर्थ आख्यातार्थोवा, उभयथाऽपि सम-

(१) पचतीत्यादाविवेति तथाच तत्रापि तदाक्षेप आवश्यक इति भावः ।

यते, धातूनां क्रियाफलमात्राभिधायित्वात् । अन्यथा पाकइत्यादावपि भावनाऽनुभवप्रसङ्गात् । नापि चैव-इत्यादिना पदान्तरेण, प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्यकार-कार्यत्वात् ।

ओदनमित्यादेः कारकपदत्वात् तस्य च क्रियोप-हितत्वात् तेनाभिधानमापक्षेपो वा । कथमन्यथौद-नमित्युक्ते किं भुङ्क्ते पचति वेति विशेषाकाङ्क्षेति चेत् । न । पचतीत्युक्ते किमेदनं तेमनं वेति विशेषाकाङ्क्षा-दर्शनात् । सा चाक्षेपाभिधानयोरन्यतरमन्तरेण न स्यात् । तस्यां दशायां न चेदाक्षेपो नूनमभिधान-मेवेति ।

वेतव्यापारफलशालिनस्तण्डुलादेः कर्मत्वात् । विक्रित्यनुत्पादे व्या-पाराविगमदशायां पाकोवर्त्तते इत्यत्र पाकपदे व्यापारलक्षणेति मतमाश्रित्योक्तं दूषणमिदम् ।

अन्यथेति । यदि धातूनामेव भावनाऽभिधायकत्वमित्यर्थः । प्रकृ-तीति । प्रकृतिश्चैत्रपदं, प्रत्ययः प्रथमा, तयोरुभयोरपि शुद्धप्राति-पदिकार्थतया न कारकार्थत्वं, व्यापारवतः कारकत्वेन कारकार्थस्य भावनार्थत्वं सम्भाव्येतापीत्यर्थः । कथमिति । ओदनमित्युक्ते भाव-नाविशेषजिज्ञासा तत्त्वामान्यज्ञानं विना न स्यादित्यर्थः । कर्मपदा-दाक्षेपतोऽभिधानतोवाऽऽवश्यकौ तदुपस्थितिरिति भावः । पचती-त्युक्त इति । कर्मपदानुच्चारणेऽपि तदभिधानाक्षेपयोरभावे पचती-

त्यत्र भावनाधीर्न स्यादिति भावनाऽभिधायकमाख्यातपदं कस्य-
मित्यर्थः ।

ननु बीजेनाङ्कुरः कृतो बीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विना-
ऽपि कृञः प्रयोगात् न तस्य यत्नोवाच्यः । नापि कर्तृपदं
यौगिकं, तथा सति कृञो यत्नार्थत्वे ढचस्य कर्त्रर्थत्वे धातुप्रत्यया-
र्थयोः कृतिकर्त्तृः परस्परमनन्वयापत्तेः । कृतिविशिष्टस्य कृतिनिरा-
काङ्गत्वात् । एवं कृञः क्रियार्थत्वे ढचस्य तदाश्रयवाचकत्वे तयोः
परस्परमनन्वयएवेत्युभयदर्शने कर्मपदवत् कर्तृपदं रूढमेव ।

तथाच, न कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया च कृञो यत्नोऽर्थ-
इति न तेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थत्वं, किन्त्वनुकूलत्वेन व्यापारएव
तद्वाच्यः । तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्वादाख्यातप्रयो-
गोमुख्यः । न चैवं पथि अमशयानेऽपि पचतीति प्रयोगापत्तिः,
यत्नवाच्यत्वेऽपि तण्डुलक्रयानुकूलयत्नवति पचतीति प्रयोगापत्तेः ।
यदि तु तस्य प्रयत्नविशेषोवाच्यः, तदा ममापि व्यापारविशेषोवाच्य-
इत्यस्य । यत्नधीस्त्राचेपात् । धात्वर्थविशेषस्य पाकादेस्तेन विनाऽनु-
पपत्तेः ।

न चाख्यातस्य यत्नोवाच्यः, पचतीत्यस्य पाकानुकूलयत्नवा-
निति विवरणादिति वाच्यम् । तथा सति कर्त्तुरपि तद्वाच्यता-
ऽऽपत्तेः । न हि पाकयत्न इत्येव विवरणम् । अथ तात्पर्यविवरण-
स्त्राचेपादिनाऽपि निर्वाहः, तुल्यं यत्नेऽपि । अतएव रयोगच्छति
विद्यते व्योमेत्यत्र न भावनाऽनुभवः । भावनायाधात्वर्थान्वयायोग्य-
तया त्वयाऽपि तत्र गौणत्वाङ्गीकारादिति ।

अत्र वदन्ति । चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलत्ववानुभवात् च
 एवाख्यातवाच्यः, साधवात् । न त्वनुकूलव्यापारः । यत्नत्वज्ञात्य-
 पेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात् । न चाचेतनेऽप्याख्यातस्य
 मुख्यत्वार्थमनुमतो व्यापारएव शक्य इति वाच्यम् । शक्तिपादकेषु
 लघुनि शक्तिग्रहात् । मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने वृत्त्यन्तरोच्छेदापत्तेः ।
 न च पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नस्यापि साभादन्यलभत्वेन
 स नाख्यातवाच्यः । चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमान-
 यत्नवान् प्रतीयते । न च पाकस्य वर्त्तमानयत्नेन प्राप्तिरस्ति, अती-
 तादौ व्यभिचारात् । नापि धात्वर्थनानुमिते यत्ने आख्यातेन
 वर्त्तमानत्वान्वयबोधः सम्भवी, यत्नस्यापदार्थत्वात् । स्वार्थव्यापार-
 वर्त्तमानत्वबोधनेनाख्यातस्य पर्यवसितत्वाच्च । न चाचेतने आख्या-
 तस्य व्यापारवाचकत्वावधारणादेवं कल्पनेति युक्तम् । गौणतया
 शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्याताद्वापारावगमोपपत्तेः । यत्नविगमदशायां
 तज्जन्यव्यापारकाले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन
 लक्षणया । रथो गच्छतीत्यत्र यथा । अतोऽन्यलभत्वाच्च तद-
 नुरोधेन व्यापारे शक्तिः । (१) अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीति
 न स्यादिति ।

(१) अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीत्यादि न स्यादिति । यद्यपि व्यापार-
 वत्त्वेन यत्नस्यापि शक्यत्वात्तत्काले पचतीति स्यादेव, तथापि तेनापि
 रूपेण यदि यत्नो न शक्यस्तदेदं दूषणं बोध्यम् । अपरं शब्दप्रकाशे
 प्रपञ्चितम् ।

स्यादेतत् । अभिधीयतां तर्हि कर्त्ताऽपि । तदन-
भिधाने हि सङ्ख्येयमात्रमाश्लिष्य सङ्ख्या कथं कर्त्तारम-
न्विष्यात्, न तु कर्म्मादिकमपि । शाकसूपौ पचति
शाकसूपौदनान् पचतीत्यादौ विरोधनिरस्ता सङ्ख्या

ननु धात्वर्थानुकूलयत्नस्याख्यातशक्यत्वे एककृतिकाले पचतीति-
वक्तृतेर्ध्वंसे अग्रिमकृतेरनुत्पाददशायां मध्येऽप्यपाचीत्पच्यतीति
स्यात् । यत्नप्रचयस्य च शक्यत्वे पचतीति न स्यादेव, एकदा
तस्याभावात् । अथ भूतभविष्यतोर्यत्नाभावनिरूप्यत्वात् यत्नकाले
तदभावात् नोक्तदोष इति चेत् । न । ध्वंसानुत्पादयोर्यत्नविशेष-
प्रतियोगिकतया यत्नकालेऽपि तत्सत्त्वात् । तयोः सकलकृतिप्रति-
योगिकत्वाभावात् ।

मैवम् । यत्राख्यातवाच्ये प्रचये एकैकस्य वर्त्तमानव्यवहा-
रनिमित्तत्वं, तत्र तावतां ध्वंसैः प्रागभावैश्च भूतभविष्यद्व्य-
वहारः । न तु वर्त्तमानव्यवहारनिमित्तकिञ्चिदभावात् । चेत-
नाचेतनभोजनगमनादौ तथैव प्रयोगात् । प्रयोगे सति निमि-
त्तानुसरणात् । धातोराख्यातस्य चानुकूलव्यापारवाचकत्ववादि-
भिरनन्यगतिकतया तथैव स्वीकाराच्चेति ।

चैत्र ओदनं पचति चैत्रेण पच्यते ओदन इत्यत्र कर्त्तरि कर्मणि
आख्यातार्थसङ्ख्याऽन्विष्यात् कर्त्तृकर्मणी लकारवाच्ये । तेन वाच्य-
गामिनी सङ्ख्येति नियमो भवति । अन्यथाऽऽचिप्तसङ्ख्याऽन्वये नियमो-
न स्यादिति वैयाकरणमतमाह । अभिधीयतामिति । का गति-

चैव इति कर्त्तारमविरुद्धमनुगच्छतीति चेत् । चैव-
 शोदनं पचतीत्यत्र का गतिः ।

एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथा, यव-
 राहादिवदिति चेत् । न । पच्यते इत्यादावपि तथा-
 भावप्रसङ्गात् । चैवाभ्यां चैचैरिति विरोधनिरस्ता-
 सूत्र इत्यविरुद्धं कर्म समनुक्रामतीति चेत् । चैत्रमै-
 वाभ्यां शाकसूपौ पच्येते इत्यत्र का गतिः ।

अन्यत्र निर्णीतेनार्थेन व्यवहार इति चेत् । न ।
 पचतीत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात् । तत्र पूर्वकरव-
 निर्णयः, पच्यते इत्यत्र त्वपर इति चेत् । न । विशेषा-
 रिति । शोदनमित्येकत्वेनोपस्थितेर्नैकत्वसङ्घाऽन्वयविरोध इति पच-
 तीत्येकत्वमोदनान्वितं किञ्च स्यादित्यर्थः ।

यववराहादीति । यवमयचर्भवति इत्यत्र दीर्घशूकस्य यवप-
 दार्थतया निर्णीतस्य चवैर्यजेतेत्यादौ न यत्र वाक्यशेषस्यत्रापि
 तस्यैव यवपदवाच्यता यथेत्यर्थः । तथाभावेति । आख्याताभिहित-
 भावनायाः कर्षणप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा शोदनः पच्यते देवदत्त-
 इति प्रयुज्येतेति भावः ।

अन्यथेति । चैवाभ्यां चैचैः सूपः पच्यते इत्यत्र कर्मणि सङ्घा-
 ऽन्वयस्य निर्णीतत्वादावपि तथेत्यर्थः । पचतीत्यादाविति । देवदत्त-
 शोदनं पचतीत्यादावपि कर्मगतैकत्वान्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः । तथेति ।
 पचतीत्यत्र सङ्घाऽन्वयः कर्त्तार, पच्यते इत्यत्र कर्मणेत्यर्थः । विशेषेति ।

भावात् । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां विशेष इति चेत् ।
न । पच्यते पचते पश्यते इत्यादौ विश्वप्रसङ्गादिति ।

दृश्यते च समानप्रत्ययाभिहितेनान्वयः सङ्ख्यायाः ।
तद् यथा, भूयते सुष्यते इत्यादौ । न हि तत्र कर्त्ता
कर्मणा वा अन्येनैव वा केनचिदन्वयः, किन्तु भावे
नैव । अनन्वये तदभिधायिनोऽनकर्त्तृत्वप्रसङ्गात् । आ

कचित्कर्त्तरि कचित्कर्मणि सङ्ख्याऽन्वयस्य दृष्टत्वात् अन्यतरत्र निया-
मकाभावादित्यर्थः । पच्यत इति । पच्यतइतिदृष्टान्तार्थम् । अतो
यथाऽऽत्मनेपदात्पच्यते इत्यत्र कर्मणा सङ्ख्याऽन्वयः, तथा पचते इत्य-
त्रापि स्यादित्यर्थः ।

नन्वाख्यातवाच्यत्वे कर्त्तृस्तदाच्यया सङ्ख्यायाऽन्वयबोधो न स्यात्,
एकपदोपस्थापितपदार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्, अन्यत्र भि-
न्नपदोपस्थापितानामेवाङ्गयबोधादित्यत्र आह । दृश्यते चेति । यथा
भाववाचकाख्याताभिधेयसङ्ख्या तेनैवान्वीयते न त्वाङ्घ्रिणेन कर्त्ता,
वाकाङ्क्षयोग्यासङ्गपदार्थमात्रस्यैवान्वयप्रतियोगित्वात् । भिन्नपदोप-
स्थापितत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वात् । तथा आख्यातवाच्ययोः
कर्त्तृसङ्ख्यायोरप्यन्वय इत्यर्थः । न हीति । अनन्वये वा कर्त्तुरनेकत्वे
द्विवचनयोः प्रयोगः स्यादिति भावः ।

अदि च भावसङ्ख्यायोरन्योन्यमनन्वयः, तदा निश्चिदान्वयपदत्वे-
नाख्यातमपार्थक्यं स्यात् इत्याह । अनन्वय इति । यथाङ्घ्रिणेन
कर्त्ताऽन्वयः सङ्ख्यायाः स्यात्, तदा स्थापितीत्यत्रेव सुष्यत इत्यत्रापि

क्षिप्तेन चान्वये तथापि कर्त्तव्यान्वयापत्तेः। कोहि
सुप्यते स्वपितीत्यनयोः कर्त्वाक्षेपं प्रति विशेषः।

स्यादेतत्। भावकर्मणोरित्याद्यनुशासनबलात्तावत्
भावकर्मणी प्रत्ययवाच्ये। ततस्तदभिहिता सञ्ज्ञा
ताभ्यामन्वीयते। यस्तु प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नः; तदभि-
हिता सञ्ज्ञा, मुखं वा पूर्वचोदनास्लोकवदिति न्या-
येन कर्त्तारमेवाश्रयते इति नियमः।

न। विपर्ययप्रसङ्गात्। शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं
कर्त्तरि शबित्यनुशासनबलाद्भावकर्त्तारौ प्रत्ययवाच्यौ,
ततस्तदभिहिता सञ्ज्ञाऽपि ताभ्यामन्वीयते। यस्तु

तेनैव तदन्वयः स्यादित्याह। आच्छिप्तेन वेति। कोहीति। आच्छे-
पहेतोर्भावनाऽभिधानस्योभयत्राविशेषादित्यर्थः।

मुखं वेति। अग्रावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् संग्रामे
सरस्वतीमयाज्यस्य यजेत इत्याग्रावैष्णवधर्मा अग्रतो भवन्ति, आहो
सारस्वतधर्माः? इत्यनियमेऽग्रावैष्णवधर्माएव प्रथमं भवन्ति। अत्र
हेतुः, पूर्वचोदनात् प्रथमोपस्थितत्वात्। अस्योदाहरणं, लोकव-
दिति। यथा लोके यत्र विवादपदे साच्चिदयमत्त्वान्मुख्यः साची पृष्ट-
स्तमनुजानाति। द्वितीयश्च पृष्टस्तमपन्नति, तत्र प्रथमपृष्टेनैव
व्यवहारः, तस्य मुख्यत्वात्। तथा कारकाणां प्रथमं कर्त्तव्यं देशित-
इति बाधकं किना तेनैव सञ्ज्ञाऽन्वीयते इत्यर्थः।

प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नस्तदभिहिता संख्या तेनैव न्यायेन कर्म* समाश्रयेदिति नियमोपपत्तेः । तस्मान्मतिकर्द-
ममपहाय यथाऽनुशासनमेव गृह्यते इति प्राप्तम् ।
एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

आश्लेषलभ्ये सञ्ज्ञेये नाभिधानस्य कल्पना ।

सञ्ज्ञेयमात्रलाभेऽपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥११॥

सञ्ज्ञाऽपि तावदियं भावनाऽनुगामिनी; यं यं भाव-

भावकर्त्तारविति द्वन्द्वः । तेनैव, (१)मुख्यत्वेत्यादिनैवेत्यर्थः ।
कर्मैवेति । तथा च पच्यते ओदनं देवदत्त इति न स्यात्, किन्तु
पच्यते ओदनं देवदत्तेन इत्येव स्यादित्यर्थः । यथाऽनुशासनं,
याकरणानतिक्रमेणेत्यर्थः । तथा च कर्त्तरि विहितस्याख्यातस्य
सञ्ज्ञा कर्त्ता, कर्मणि च विहितस्य सा कर्मणाऽन्वेतीति नियम
उपपद्यते इति भावः ।

समानप्रत्ययोपात्तत्वे प्रत्यासत्त्यन्तरङ्गत्वात् सञ्ज्ञेयमात्रसाकाङ्क्षाऽपि
सञ्ज्ञाभावनाऽन्वयिनैवान्वेति । अग्निना चैव ओदनं पचतीत्यत्र चैव-

* कर्मैव,—इति प्रकाशघृतः पाठः ।

(१) मुख्यत्वेत्यादिनैवेत्यर्थ इति ननु तत्र कारके कर्त्तुः प्रथमं देशनादस्तु
तथा प्रकृते तु न तस्य न्यायस्यावतारः कर्मणः प्रथममदेशनादिति
चेन्न यथा कारकेषु प्रथमं देशनात् कर्त्तुर्मुख्यत्वं तद्योदेश्यतया
कर्मणोमुख्यत्वमित्याशयादित्याहुः ।

नान्वेऽति, तं तं सङ्ख्याऽपीति स्थितेः एकप्रत्ययवाच्यत्वनि-
यमात् । भावना च शुद्धं प्रातिपदिकार्थमात्रमाकाङ्क्षति ।
न हि व्यापारवन्तं व्यापार आश्रयते, आत्माश्रयत्वात् ।

पदार्थस्य निर्व्यापारत्वेनोपस्थितस्य भावनाऽऽत्मकव्यापारसाकाङ्क्षत्वात्
भावनायाश्चाश्रयाकाङ्क्षत्वात् तेनैव भावनाऽन्वेति, न कर्मकरण-
दिना । द्वितीयादिना तस्य व्यापारवत्तयोपस्थितेर्व्यापारान्तर-
निराकाङ्क्षत्वात् । भावनायाः साकाङ्क्षत्वेऽप्यन्यतराकाङ्क्षाया अश्रया-
नङ्गत्वात् । ओदनः पच्यते चैत्रणेत्यत्र तु कर्तुर्व्यापारवत्त्वेनोपस्थिते-
र्न तत्र भावनाऽश्रयः किन्तु प्रथमानिर्दिष्टेन कर्मणा, तस्य व्यापार-
वत्त्वेनानुपस्थितेस्तस्याकाङ्क्षत्वात् । चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र तु कर्त-
निराकाङ्क्षत्वात् कर्मणश्चाभावात् धात्वर्थनैव सङ्ख्याया अश्रय इति
आचेपादेव कर्तृकर्मणोर्लाभे सङ्ख्याऽश्रयनियमस्य चान्यथोपपत्तौ न ते
लकारवाच्ये इत्याह । सङ्ख्या तावदिति ।

शुद्धं, निर्व्यापारत्वेनोपस्थितम् । इदञ्च कर्तृकर्मणोराचेपलभ्यत्व^(१)
यद्भावनाविशेष्यत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं; न तु सङ्ख्यासिद्ध-
कानुमितिविषयत्वम् । अनुमित्या सङ्ख्येयमात्रगतत्वेन सङ्ख्याप्रतीतेः ।
शब्दोपस्थापितसङ्ख्यायास्तदुपस्थापितेनैवाश्रयनियमाच्चेति तत्त्वम् ।
किं तद्व्यापारविशिष्टे तद्व्यापाराश्रयणम्, उत व्यापारान्तरविशिष्टे ?
तत्र नाद्य इत्याह । आत्माश्रयादिति । अन्वये, त्वनवस्थितेरिति

(१) यद्भावनेति भावनाविशेष्यस्य कर्तुः कर्मणोवा प्रथमान्तपदेनोप-
स्थाप्यत्वमेवाच्चेपलभ्यत्वमिति भावः ।

समवायं प्रति तदनुपयोगात् । विजातीयव्यापारवतो-
ऽकर्तृत्वाच्च । न च द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकविभक्तयः ।
ततः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनाऽन्वीयते इति तस्यान्वय-
योग्यतानियमात् सञ्ज्ञाऽपि तदनुगामिनी तेनैवान्वी-
यते इति नातिप्रसङ्गः । नञर्थवत् । यथा हि चैत्रो न

भावः । युक्तान्तरमाह । समवायं प्रतीति । तदनुपयोगात् व्यापार-
वदनुपयोगात् । भावनायाद्भव तत्समवायस्यापि शुद्धप्रातिपदिका-
र्थापेक्षतया (१)भावनादिविशिष्टनिराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः ।

(१)यद्वा, समवायोभेदकः । यत्नभेदकस्य पूर्वापरीभूतभावनावाच-
केनाख्यातेनैव बोधितत्वात् न तदन्वयाय (१)भावनान्तरापेक्षेत्यर्थः ।
नन्वात्माश्रयानवस्थाभ्यां सजातीयव्यापारवदनाकाङ्क्षेति द्वितीया-
द्युपनीतविजातीयव्यापारवत्साकाङ्क्षत्वं स्यादित्यत आह । विजाती-
येति । तथा सत्ययोग्यत्वादनन्वयापत्तिः । न हि घटानुकूलव्या-
पारेण पाककर्तृत्वं बृष्टमित्यर्थः ।

ननु शुद्धप्रातिपदिकार्थापेक्षित्यपि भावना कुतो न द्वितीया-
द्युपनीतेनाश्वेतीत्यत आह । न चेति । उभयोपस्थितावपि साका-

(१) भावनाविशिष्टेति सजातीयव्यापारमभिप्रेत्य ।

(२) ननु भावनासमवायोनपदार्थः किन्तु तदन्वय इति तस्यान्वयप्रति-
योगित्वाभावान्निराकाङ्क्षत्वेऽप्यदोष इत्यवचेराह यद्देति ।

(३) भावनान्तरेति तथा च शुद्धप्रातिपदिकार्थमात्राकाङ्क्षेति भावः ।

ब्राह्मणे न गौरो न स्पन्दते न कुण्डलीत्यादौ विशेषण-
विशेष्यसमभिव्याहाराविशेषेऽपि नञा तदनभिधाना-
विशेषेऽपि नञर्थस्य विशेषणांशैरेवान्वयो न विशेष्यांशेन।

ननु बाधात्तत्र तथा । न हि विशेष्येण तदन्वये विशेष-
णोपादानमर्थवद्भवेत् । तन्निषेधेनैव विशेषणनिषे-
धोपलब्धेः । उभयनिषेधे चावृत्तौ वाक्यभेदादनावृत्तौ
निराकाङ्गत्वादिति चेत् । न । तुल्यत्वात् । समानप्रत्ययो-
पात्तभावनाऽक्षिप्तान्वयोपपत्तौ बाधकं विना सन्निहित-
त्यागे व्यवहितपरिग्रहस्य गुरुत्वात् । भावनायाश्च
सामान्याश्लेषेऽपि साकाङ्गपरित्यागे निराकाङ्गान्वया-

ज्ञेण सहान्वयोभावनाया न निराकाङ्गेषेति दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
नञर्थवदिति । न चैत्र इत्यादिना क्रमेण जातिगुणकर्मद्रव्यानां
विशेषणानां निषेधत्वमुक्तम् । आवृत्ताविति । उभयनिषेधे च
सहदुच्चरितस्य नञोऽन्यतरनिषेधेनैव निराकाङ्गत्वात् तदर्थान्वयार्थ-
मावृत्तिकल्पने पदावृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । अनावृत्ता-
रिति । सहदुच्चरितनञोयेन केनचिदेकेनैव चरितार्थत्वात् निरा-
काङ्गत्वादित्यर्थः ।

भावनाऽन्वयिनैव सङ्ख्याऽन्वेतीत्यत्राभिमतं नियामकं स्पष्ट-
यति । समानेति । यद्यपि व्यापापात्मिका भावना व्यापारि-
सामान्यमाकाङ्गति आचिपति, तथापि साकाङ्गेषु व्यापारिणा

नुपपत्तेः । न ह्यन्यतराकाङ्क्षा अन्वयहेतुः, अपितूभया-
काङ्क्षा । प्रातिपदिकार्थोहि फलेनान्वयमस्रभमानः
क्रियासंबन्धमपेक्षते, भावनाऽपि व्यापारभूतां सती
व्यापारिणमित्युभयाकाङ्क्षा अन्वयहेतुः । कटं कटेने-
त्यादि तु कारकतयैव फलसमन्वितं न व्यापारान्तर-
मपेक्षते इति निराकाङ्क्षमिति ।

अतएवास्यते सुष्यते इत्यादौ नास्मिन्नेनान्वयः । न हि
चैत्रेणेति तृतीयान्तशब्दस्य भावनायामाकाङ्क्षाऽस्ति ।
भाव्याकाङ्क्षाऽस्तीति चेत् । न । फलेन शयनादिधात्व-
र्थेनान्वयात् । फलसंबन्धिनश्चात्र कर्त्तृनतिरेकात् । न

प्रातिपदिकार्थेनान्वीयते ; न तु निराकाङ्क्षेण कारणान्तरेणेत्याह ।
सामान्येति । उभयाकाङ्क्षामाह । प्रातिपदिकार्थइति । फलेन
धात्वर्थेन, क्रियासंबन्धं व्यापारसंबन्धमित्यर्थः । कटं कटेनेति ।
अत्र द्वितीयादृतीयाभ्यां कारकविभक्तिभ्यां क्रियाऽनुकूलव्यापारस-
हितस्यैवोपस्थितेर्न भावनाऽऽकाङ्क्षेत्यर्थः ।

ननु यदि स्वपिति इत्यादावाचिप्तेन कर्त्ताऽन्वयस्तदा सुष्यते
इत्यादावपि तथा स्यादित्यत आह । अतएवेति । यतएव उभया-
काङ्क्षानिबन्धनोऽन्वय इत्यर्थः । भाव्यं भावनाजन्यं, फलञ्चेत्तत्राह ।
फलेनेति । अथ फलसंबन्धि कर्म भाव्यं, तत्राह । फलेति ।
धात्वनामकर्मकत्वात् तदाश्रयत्वं कर्त्तुरेवेत्यर्थः । तस्य च चैत्रेणेति

हि शयनादयो धात्वर्थाः कर्त्तृतिरेकिसंबन्धाः । न च फलतत्संबन्धिव्यतिरेकेणान्यो भाव्योनाम, यमपेक्षेत ।

द्वितीयया^(१) कर्त्तृत्वोपस्थितेर्न भाव्यत्वेनाम्बयान्तरमिति भावः । ननु चैत्रस्तण्डुलान् पचति इत्यत्र भावनाऽन्वयस्यैत्रे सम्भवत्याश्रयत्वात् । चैत्रेण पचन्ते तण्डुला इत्यत्र तण्डुलानां न तावद्विषयत्वेन भावनाऽन्वयः, यत्रस्य विक्रियनुकूलव्यपारविषयत्वात् । विषयत्वेनाम्बये वा, चैत्रस्तण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलानां विषयत्वेन भावनाऽन्वयापत्तौ सङ्ख्याया अपि तदन्वयापत्तेः । नाप्याश्रयतया, भावनाया अतदाश्रितत्वात् । न च चैत्रेण भावनाऽन्वयः, द्वितीयार्थयत्वेनावरूढतया भावनायास्तदनन्वयात् । अचेतने वा कथं सङ्ख्याऽन्वयनियमः ? तत्र भावनायाश्चनन्वयात् । यत्र च पचतीत्येव प्रयुज्यते, तत्र कथं भावनायाः कर्त्तृत्वयः ? ^(२)यत्र वा चैत्रः कर्त्ता पचत्योदनम्,—इति प्रयोगः, तत्र चैत्रेणेति वत् कर्त्तृत्वेनैवोपस्थितावाकाङ्क्षाविरहाद्भावनाऽनन्वये कथं कर्त्तरि सङ्ख्याऽन्वयः ?

उच्यते । यत्र यद्विशेष्यं, तेन सङ्ख्याऽन्वयः । तथाहि । चैत्रस्तण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलानां कर्मत्वेनाम्बयात् तण्डुलवृत्तिफलजन-

(१) द्वितीययेति कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्त्तृत्वे द्वितीयाऽनुशासनादिति भावः ।

(२) ननु अत्राक्षिप्तेन चैत्रादिना भावनाऽन्वयः, अन्यथा तदनन्वयस्य शक्यत्वरूपेराह यत्र वेति ।

कथापारजनकयत्नाश्रयश्चैत्र इति प्रतीतेः स विशेष्यः । चैत्रेण पचन्ते तण्डुलादित्यत्र चैत्रवृत्तियत्नजन्यव्यापारजन्यफलाश्रयास्तण्डुलाः प्रतीयन्ते इति यत्नस्य परम्परया तण्डुलाविशेष्याः । एवं यद्यप्युभयत्र चैत्रः कर्त्ता तण्डुलाः कर्माणि, तथापि (१) यत्नविशेष्ये सङ्ख्याऽन्वयः । अचेतनेऽपि रथोग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिफलजनकव्यापाराश्रयोरथः प्रतीयते । रथेन गम्यते ग्रामइत्यत्र रथवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयोग्राम इति तत्रापि विशेष्ये सङ्ख्याऽन्वयः ।

चैत्रेण सुष्यते इत्यत्र न चैत्रोभावनाविशेष्यः, द्वितीयार्थावरुद्धत्वात् । कर्म तत्र नास्त्येव । अतो धात्वर्थ एव भावनाविशेष्यः, फलत्वादिषयत्वादेति तत्र सङ्ख्याऽन्वयः । न च प्रातिपदिकार्थे भावनावशेष्येऽपि न सङ्ख्याऽन्वयः, प्रथमोपनीतसङ्ख्याऽन्वयेन च तस्य तदनाकाङ्क्षात् इति वाच्यम् । प्रथमाऽऽख्याताभ्यामेकस्याएव सङ्ख्याया अभिधानात् । चैत्रोदण्डीत्यत्रेव सामानाधिकरण्यानुरोधात् । अन्यथा लन्मते प्रथमाऽर्थसङ्ख्याऽन्वयश्चैत्रे न स्यात् । आख्यातेनैव स्ववाच्यकर्तृसङ्ख्याऽभिधानात् । नापि पचतीत्यत्र पाकयत्नवानिति विवरणात् कर्त्ता आख्यातवाच्यः । कर्तुरन्यलभ्यत्वेनाव्याच्यत्वस्थितौ विवरणस्य तात्पर्यविषयपरत्वात् । द्वन्द्वादिसमासस्य विग्रहेण विवरणेऽपि तत्र शक्यभावाच्च ।

अत्रास्मत्पिहचरणाः । कृतिरूपकर्तृत्ववत् कर्मत्वमपि लकार-

(१) यत्नविशेष्य इति आख्याततात्पर्यविषयीभूतार्थविशेष्ये इत्यर्थः ।

अतएवाह अचेतनेऽपीति ।

स्यादेतत् । किमिति न प्रयुज्यते कटः करोति
 चैत्रमित्यादि, अभिहितानभिहितव्यवस्थाऽभावादिति
 चेत् । न । चैत्रमिति प्रथमान्तस्यासाधुत्वात् । द्विती-
 यान्तस्य तु कर्मवचनत्वेन तत्संबन्धाद्भाव्यान्पेक्षणी-
 भावेन भावकमाद्यमपेक्षेत । न च कटस्य चैत्रं प्रति
 भावकत्वं, विपर्ययात् । अनाप्तेन तु विवक्षायां प्रयु-
 ज्यतएव ।

वाच्यम् । (१) तद्भूमिणोरन्यतएव लाभात् । तण्डुलान् पचतीत्यत्र
 द्वितीयातइव चैत्रेषौदनः पच्यते इत्यत्रान्यतः कर्मत्वलाभादि-
 त्याङ्गः (१) ।

कर्तृकर्मकरणादीनामभिहितानभिहितत्वविशेषाभावे कटं क-
 रोति चैत्र इत्यत्र विभक्तिपरिणामे प्रयोगः किं न स्यादित्याह ।
 किमिति । चैत्रशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् प्रथमायां तद्रूपमसाध्वित्याह ।

(१) तद्भूमिणोरिति कर्तृत्वकर्मत्वधर्मिणोः कर्तृकर्मणोरित्यर्थः ।

(२) इत्याङ्गरित्यखरसोद्भावनम् । तद्वीजन्तु, तथाप्याश्रयत्वमात्ररुनन्य-
 लभ्यतया लकारवाच्यं, परसमवेतक्रियाफलशालित्वं हि कर्मत्व-
 मिति चैत्रवृत्तियत्नजन्यथापारजन्यफलाश्रयत्वमेव तस्य कर्मत्वं
 वाच्यम् । तत्र तृतीयया यत्नस्य धातुना फलावच्छिन्नव्यापारस्याभि-
 धानेऽपरस्यानन्यलभ्यत्वादिति ।

प्रयुज्यतां तर्हि कटः करोति चैत्र इत्यादि । न ।
नित्यसन्दिग्धत्वेन वाक्यार्थासमर्पकत्वात् । ततस्तदुपप-
त्तये विशेषस्य व्यञ्जनीयत्वात् । व्यज्यतां तर्हि तृती-
यया; चैत्रेणेति, एवं देवदत्तः क्रियते कटमिति व्यज्यतां
द्वितीययेति चेत् । न । अप्रयोगात् । न ह्यनाप्तेनाऽप्ये-
वंप्रायाणि प्रयुज्यन्ते । लक्षणाविरोधेन कुतएतदेवेति
चेत् । लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वात् ।

न हि गार्गिकयेति पदं साध्विति स्थाघाऽभिधायि-
पदसन्निधिमनपेक्ष्य प्रयुज्यते । तस्य तदुपाधिर्नैव
विहितत्वादिति चेत् । एतदेव कुतः? लोके तथैव
प्रयोगदर्शनादिति चेत् । तुल्यम् । करोतीत्यादि कर्म-
विभक्तिसमभिव्याहारेणैव प्रयुज्यते, क्रियते इति कर्तृ-
विभक्तिसमभिव्याहारेणैवेति किमत्र क्रियताम् ।

चेत्रमित्येति । भाव्यानपेक्षणीति । (१) द्वितीयायाः कर्मत्वाभि-
धायकत्वेन भाव्यानपेक्षणी भावनेत्यर्थः । नित्येति । कर्तृकर्मभावे
इति शेषः । लोकस्येति । व्याकरणस्याप्यनादिप्रयोगानुपजीव्यैव शब्दा-
न्वाख्यायकत्वादित्यर्थः । तुल्यमिति । अनादिः प्रयोगोऽस्माकमप्युप-
जीव्य इत्यर्थः ।

(१) द्वितीयाया इति तथाच भाव्यतया चैत्रस्योपस्थितेस्तथात्वेन कटं
नापेक्षते, किन्तु भावकत्वेनैव । तच्च विपर्ययादयुक्तमिति भावः ।

इममेव विशेषमुररीकृत्यानभिहिताधिकारानुशा-
सनेन ह्येतावान् परामर्शः सर्वेषां हृदि पदमाद्धा-
तौत्यभिधानानभिधानविभागएव व्युत्पादनदशयां
पेशल इति ।

स्यादेतत् । भवतु सर्वाख्यातसाधारणी भावना ।
कालविशेषसंबन्धिनी सा लडाद्यर्थः, कालत्रयापरा-
मृष्टा लिङ्गर्थइति चेत् । न । यत्नपदेन समानार्थत्व-
प्रसङ्गात् । विषयोपरागानुपरागाभ्यां विशेषइति
चेत् । न । यागयत्न इत्यनेन पर्यायताऽऽपत्तेः । कर्तृ-
सङ्ख्याऽभिधानानभिधानाभ्यां विशेष इति चेत् । न ।
यागयत्नवानित्यनेन साम्यापत्तेः । इष्टएवायमर्थ इति
चेत् । न । इतोवत्सरशतेनाप्यप्रवृत्तेः । फलसमभिव्या-
हाराभावान्न प्रवर्त्तते इति चेत् । न । स्वर्गकामोयाग-

इममेवेति । बालव्युत्पत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागस्वेवाभिहितान-
भिहितत्वस्यापि व्युत्पादनमित्यर्थः । वस्तुतोयत्पदस्य यत्पदसमभि-
व्याहारेणैव प्रयोगनियमः, तस्य तत्पदं विना न प्रयोग इत्यर्थः ।

कर्तृधर्मस्य यत्नस्य विधिले सर्वाख्यातसाधारण्येनोक्तातिप्रसङ्ग-
समाधिं शङ्कते । स्यादेतदिति । लडादीनां वर्त्तमानादिकाल-
नियमवत् लिङ्गस्तदभावादिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यत्नज्ञानसा-
प्रवर्त्तकतया प्रागुक्ताप्रवृत्तेरिति स्मरणेन परिहरति । यत्नपदे-

यत्नवानित्यतोऽप्यप्रवृत्तेः । तत् कस्य हेतोः ? न हि यत्नोयत्नस्य हेतुर्यत्नप्रतीतिर्वा यत्नस्य कारणं, अपि त्विच्छा । न च साऽपि प्रतीता यत्नजननी येन सैव विध्यर्थ इत्यनुगम्यतां, अपि तु सत्तया । न च लिङः श्रुतिकाले सा सती । न च लिङेव तां जनयति । अर्थविशेषमप्रत्याययन्त्यास्तस्यास्तज्जनकत्वे व्युत्पत्ति-ग्रहणवैयर्थ्यात् । अनुपलब्धलिङाञ्चेच्छाऽनुत्पत्तिप्रस-ङ्गादिति ।

एतेन वृद्धव्यवहाराद्युत्पत्तिर्भवन्ती बालस्यात्मनि प्रवृत्तिहेतुर्योऽवगतस्तमेवाश्रयेत्, स्वयञ्च कुर्यामिति

नेति । अथ लिङा न यत्नः क्रियते अपितु यत्नज्ञानमिति, तत्राह । यत्नप्रतीतिर्व्वेति । अत्रापि न हीति योज्यम् । अस्तु कर्तृधर्म इच्छैव लिङ्वाचेत्यत आह । न चेति । प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयस्य लिङर्थ-त्वादित्यर्थः ।

असत्त्वादिति विवृणोति । न च लिङ इति । प्रत्ययत्यागा-दिति हेतुं व्याचिख्यासुर्भूमिकामारचयति । न च लिङेवेति । अथ विषयज्ञानमनुत्पाद्य लिङपि नेच्छां जनयति, अन्यथा व्युत्पन्नस्येवाव्युत्पन्नस्यापि लिङ्श्रवणादिच्छा स्यादित्याह । अर्थेति । स्वयञ्चेति । इष्टसाधनं ममेति मत्वा कुर्यामिति यः सङ्कल्पः, तज्-ज्ञानादहं प्रवृत्तः । अतः प्रयोज्यवृद्धोऽपि ततएव प्रवृत्तः । ततः

सङ्कल्पादेवायं प्रवृत्तः, ततः स एव लिङ्गर्थ इति
निरस्तम् । कुर्यामिति प्रयत्नो वा स्यादिच्छा वा ?
नाद्यः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न द्वितीयः । सा हि
सत्तयैव प्रयत्नोत्पादिनी, न च लिङ्गः श्रुतिकाले सा
सतीत्युक्तम् ।

फलेच्छा तु निसर्गवाहितया सत्यपि न प्रयत्नं प्रति-
हेतुः । अन्यविषयत्वात् । तदर्थञ्च शास्त्रवैयर्थ्यात् ।

सङ्कल्पज्ञानं लिङ्गुच्चारणान्तरं जातमिति लिङ्गेव तत्करणमित्यगव-
च्छति व्युत्पद्यमानो बाल इत्यर्थः ।

स्वात्मनीति । (१) यत्नस्य यत्नहेतुत्वे आत्मनि वृत्तिविरोध-
इत्यर्थः । अनेन विरोधत इति कारिकाऽंगोविद्वृतः । इच्छा च
साधनगोचरा प्रवृत्तिहेतुरपि न ज्ञाता सतीति न लिङ्गर्थ इत्याह ।
सा हीति । न चेति । लिङ्गः अवणात् प्रागिच्छाहेत्विष्टसाधनता-
ज्ञानाभावादित्यर्थः ।

सङ्करादिति कारिकाऽंगं विवरीतुं, सुखादीच्छा लिङ्गः
श्रुतिकालेऽप्यस्तीति सा लिङ्गर्थः प्रयत्नहेतुस्य स्यादिति निरस्यति ।
फलेच्छा इति । निसर्गवाहितं निरुपाधित्वम् । अन्यविषयता-

(१) यत्नस्येति यद्यपि यत्नस्य लिङ्गर्थत्वे तज्ज्ञानं प्रवृत्तकामिति न स्वात्म-
निवृत्तिविरोधोदाहः, तथापि प्रवृत्तिहेतौ सङ्कल्पे अस्तिरित्युक्तात्वात्
तद्वद्वेषणे तात्पर्यम् ।

तस्याः कारणान्तरतएव सिद्धेः । तत्प्रतीत्यर्थमपि
शास्त्रानपेक्षणात् । तस्यामनेवेद्यत्वात् । अप्राप्ते च
शास्त्रानवकाशात्* । तदभिधाने च स्वर्गकाम इति
कर्तृविशेषणपौनरुक्त्यात् । तदा हि यजेतेत्यस्यैव याग-
कर्ता स्वर्गकाम इत्यर्थः स्यात् ।

यदि च फलविषयैव साधनविषयं प्रयत्नं जनयेत्,
अन्यथापि प्रसुवीत, नियामकाभावात् । हेतुफल-

दिति । फलसाधने हि पुरुषः प्रवर्तते न फले, अन्येच्छायाश्चान्यत्र
प्रवृत्तिहेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अपि च । फलेच्छां शास्त्रमुत्पा-
दयेत्, ज्ञापयेद्वा ? तत्र नाद्यइत्याह । तदर्थञ्चेति । फलेच्छायाः
ज्ञानादेवोत्पत्तेः, तस्य स्वविषयकेच्छाजनकस्वभावत्वादित्यर्थः ।
प्रतएव यत् ज्ञातं सत् स्ववृत्तितयेष्यते, तदेव स्वतः प्रयोजनमिति
भावः । द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति । तदिति । किमतो यद्येव-
मेत्यत आह । अप्राप्ते चेति । अवकाशे वा फलेच्छाया लिङ्गे-
पेक्षणात् स्वर्गकाम इति पुनरुक्तरूपसंकारापत्तिरित्यत आह ।
दभिधान इति ।

ननु समानविषयकतयेच्छाप्रवृत्त्यार्हेतुहेतुमद्भावएव कुतः इत्यत-
आह । यदि चेति । अन्यथाप्यसाधनेऽपीत्यर्थः । नियामकमाह ।

* अप्राप्ये तु शास्त्रावकाशात्,—इति आ० । अप्राप्ये च शास्त्राव-
काशात्,—इति श्री० ।

भावएव नियामक इति चेत् । न । अज्ञातस्य तस्य
 नियामकत्वे लिङ्गं विनाऽपि स्वर्गेच्छातो यागे प्रवृत्ति-
 प्रसङ्गात् । ज्ञातस्य तु तत्साधनत्वस्य नियामकत्वे तदि-
 च्छैव तत्र प्रवर्त्तयतु । यो यत्कामयते स तत्साधनमपि
 कामयतएवेति नियमात् । न च सा तदानीं सती ।
 न च तज्ज्ञानमेव प्रयत्नजनकं, तच्च लिङ्ग क्रियते इति
 युक्तम् । स्वर्गकामो यागचिकीर्षीवानित्यतोऽपि प्रवृत्ति-
 प्रसङ्गात् । लिङ्गेवेच्छां प्रतीत्यानिच्छन्नपि सर्व्वः प्रव-

हेतुफलेति । फलेच्छा तत्साधनएव प्रयत्नमुत्पादयति नान्यचेत्यर्थः ।
 यदि स्वरूपसन्नेव हेतुफलभावः प्रवृत्तिनियामकः, तदा स्वर्गकामो-
 यजेतेत्यादिविधिजन्यज्ञानं विनाऽपि स्वर्गसाधने प्रवृत्त्यापत्तिरि-
 त्याह । अज्ञातस्येति । भ्रमादसाधनेऽप्रवृत्त्यापत्तेश्चेति भावः । अ-
 ज्ञातः, तदा फलसाधनेश्चैव तत्साधने प्रवर्त्तयतु समानविषयत्वादि-
 त्याह । ज्ञातस्य लिति ।

ननु साधनविषया नेच्छा तस्य निमर्गसुन्दरत्वाभावादित्यत-
 आह । योयदिति । अस्तु साधनविषयेवेच्छा प्रयत्नजननी लिङ्ग-
 इत्यत आह । न चेति । साधनेच्छा न लिङ्गः श्रुतिकाले सतीत्यर्थः ।
 ननु साधनेच्छायास्तत्कालासत्त्वेऽपि तज्ज्ञानादेव प्रवृत्तिः स्यादित्यत-
 आह । न चेति । तच्चेति । साधनविषयेच्छाज्ञानमित्यर्थः । यदि
 च साधनेच्छाज्ञानादेव प्रवृत्तिः, तदा स्त्रेच्छानुत्पत्तिद्वयावामपि

र्ते । स्वसंबन्धितया तद्वगमस्तथा न तु सामान्यत-
इति चेत् । न । प्रथमपुरुषेण तदभिधाने तस्याविध्य-
र्थत्वप्रसङ्गात् । ओदनकामत्वं पाकषिकीर्षीवानित्य-
तोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेश्च* ।

अपि च । सङ्कल्पज्ञानात् यदि प्रयत्नो जायेत,
तथापि सङ्कल्पस्य कुतो जन्म किमर्थञ्च ? सङ्कल्पज्ञाना-
देव, प्रयत्नार्थञ्चेति चेत् । नन्विच्छाविशेषः सङ्कल्पः; स
तावत् सुखे स्वभावतः, तत्साधने चोपाधिकः, सङ्कल्प-

ततः प्रवर्त्ततेत्याह । लिङोवेति । यजेतेत्यतः साधनेच्छाज्ञानं जातं,
न तु स्वसम्बन्धितया, तादृशञ्च प्रवर्त्तकम्, अतो नानिच्छन्नपि प्रव-
र्त्ततेत्यत आह । स्वसम्बन्धितयेति । एवं यजेतेत्यस्य विध्यर्थत्वं न
शाक्तस्य खेच्छाज्ञानाजनकत्वादित्याह । प्रथमेति ।

किमर्थमिति । इच्छाज्ञानादेव प्रवृत्तौ किमर्थमिच्छोत्पादनमि-
त्यर्थः । कुत इति प्रश्ने सङ्कल्पज्ञानादित्युत्तरं, किमर्थमित्यत्र तु, प्रथ-
मार्थमिति । इच्छाविशेषः, कुर्यामित्याकारः । स्वभावतः, सुख-
ज्ञानस्य स्वविषयविषयकेच्छाजनकस्वभावत्वादित्यर्थः । औपाधिकः,
तत्साधनताज्ञानजन्यइत्यर्थः । संकल्पस्तु न फलं (१) न वा तत्साधन-

* प्रवृत्त्यापत्तेः,—इति श्री० ।

(१) न वा तत्साधनमिति यद्यपि परस्परया तत्साधनत्वं वक्ष्यति,
तथापि साक्षात् तथेत्यापातत इदम् । यद्वा, कुम्भकारपिष्टवदन्यथा
सिद्धतया न साधनमिति भावः ।

विषयस्तु कथम् ? तत्साधनत्वादेवेति चेत् । तर्हि तत्साधनत्वज्ञानात् न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाद्भवितुमर्हतीति । अन्ययेष्टसाधनताज्ञानमप्यनर्थकमापद्येत । तस्मात्, सङ्कल्पः प्रवर्त्तक इत्यभ्युपेयते, किन्तु सत्ता-माषेण न तु ज्ञात इति नासौ विधिः । ज्ञानञ्च विषयोपहारेणैव व्यवहारयतीति तद्विषयएवावशिष्यते इति कर्तृधर्मव्युदासः । अस्तु तर्हि कर्मधर्मः । नेत्युच्यते ।

मिति नेच्छाविषयः (१) न च संकल्पज्ञानात् फलसाधनएवेच्छा, ज्ञानस्य स्वसमानविषयकेच्छाजनकलनियमादिति भावः । तत्साधनत्वादेवेति । परम्परया फलसाधनत्वज्ञानादेवेत्यर्थः । तर्हीति । तथा चेष्टसाधनतैव विधिः स्यान्न सङ्कल्पः, तेन रूपेणाप्रवर्त्तकत्वादिति भावः ।

यदा, सङ्करादिति विवृणोति । तर्हीति । एवं लाघवादिष्टसाधनतैव विधिः, संकल्पस्य तु तत्सङ्कीर्णत्वादित्यर्थः । यदि च नैव, तदा भोजनादाविष्टसाधनताज्ञानमिच्छोत्पादकं न स्यादित्याह । अन्यथेति । सङ्कल्पस्याप्रवर्त्तकत्वे शास्त्रविरोधं परिहरति । तस्मादिति । तर्हि ज्ञानमेव कर्तृधर्मविधिरस्त्वित्यत आह । ज्ञानञ्चेति । तद्विषयएव, ज्ञानविषयएव । विधिरित्यनुष्यते । यदि हि विषयविशेषानवच्छिन्नं ज्ञानं प्रवर्त्तयेत्, सर्व्वञ्च प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तदवच्छि-

(१) न चेति तथाच सङ्कल्पविषयः सङ्कल्पेण भवत्येवेति भावः ।

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ।

तदलाभान्न कार्य्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः ॥१२॥

कर्म हि फलं वा स्यात्, तत्कारणमपूर्वं वा,
तत्कारणं क्रिया वा ? न प्रथमः । फलेच्छायाः प्रवृत्तिं

अस्य च तस्य तथात्वे यं विषयमुपनयन्तत् प्रवर्त्तकं स एवार्थोविधि-
रिति क्वतिहेतुचिकीर्षाकारणज्ञानविषयोविधिरित्यर्थः ।

क्रियते इति व्युत्पत्त्या कर्मपदेन यदि फलं स्वर्गाद्युच्यते, तस्य
च कार्य्यत्वं ज्ञात्वा प्रवर्त्तते; तदा अनुपायेऽपि प्रवर्त्ततेत्याह ।
अतिप्रसङ्गादिति । अथापूर्वस्य कार्य्यत्वं ज्ञात्वा प्रवर्त्तते, तदा
शब्दानुभवात् पूर्वं तदुपस्थितं न वा ? आद्ये अपूर्वत्वव्याघातः,
तस्य शब्दानुभवैकवेद्यत्वादित्यर्थः । अन्ये, कथं शक्तिग्रह इति
भावः । ननु कार्य्यत्वेनोपलक्षिते अपूर्वे कार्य्यत्वेनैव रूपेण शक्ति-
ग्रहः, कार्य्यत्वविशिष्टञ्चोपस्थितमेवेत्याह । तदलाभादिति । उप-
लक्ष्यस्थान्यत्र मानान्तरसिद्धत्वाद्वापि तथात्वे अपूर्वत्वहानिरन्यथा
तु तदलाभ इत्यर्थः ।

यद्वा, कार्य्यत्वविशिष्टे कार्य्ये धर्मिणि शक्तिग्रहः, वाक्यार्थानु-
भवदशायामयोग्यतया घटादौ निरस्ते च तदतिरिक्तापूर्वलाभः
स्यादित्यत आह । तदलाभादिति । तथापि नित्यनिषेधापूर्वथो-
रलाभः स्यादित्यर्थः । न क्रियाऽपीति । क्रियायाः कार्य्यत्वज्ञानात्
न प्रवृत्तिरनिष्टसाधनत्वादित्यर्थः ।

तत्कारणमपूर्वकारणम् । फलेच्छाया इति । स्वर्गादिः कार्य्यतां

प्रत्यहेतुत्वात्, अतिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात् । न द्वितीयो-
ऽव्युत्पत्तेः । लिङ्गे हि प्रवृत्तिनिमित्तमपूर्वत्वं वा
स्यात्, कार्यत्वं वा स्यात्, उभयं वा ? न प्रथमः । शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तस्यापूर्वत्वस्य प्रमाणान्तरादवगतावपूर्व-
त्वव्याघातात् । अनवगतावव्युत्पत्तेः । संबन्धिनाऽनवगमे
संबन्धस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । ततएवावगतावितरेतरा-
श्रयदोषात् ।

न च गन्धवत्त्वेनोपनीतायां पृथिव्यां पृथिवीशब्दवत्
दूरविप्रकर्षेण कार्यत्वेनोपनीतेनापूर्वत्वेन निमित्तेना-
पूर्वं प्रवर्तते लिङ्गिति युक्तम् । तत्रोभयोरपि प्रतीय-
मानत्वेन सन्देहे कल्पनागौरवपुरस्कारेण पृथिवीत्वएव
सङ्गतिविश्रान्तेरुपपत्तेः । न त्वच्चापूर्वत्वप्रतीतिः ।

जानन्नपि उपायज्ञानं विना न प्रवर्तते । कथं वाऽन्यज्ञानादन्व-
साधने प्रवृत्तिः । यदि च साध्यसाधनभावो नियामकः, तदा भ्रमा-
दसाधने न प्रवर्ततेत्यर्थः ।

प्रमाणान्तरादिति । शब्देतरप्रमाणागोचरत्वस्यापूर्वत्वस्य त्वयाऽभ्यु-
गमादित्यर्थः । अनवगताविति । मानान्तराच्छक्तिग्रहविषयानुपस्थितौ
तदवगतावदित्यर्थः । ततएवेति । लिङ्गपदादेवेत्यर्थः । इतरिति ।
लिङ्गः शक्तिग्रहे ततोऽपूर्वोपस्थितिस्तदुपस्थितौ च तत्र शक्तिग्रह-
इत्यर्थः । तत्रेति । पृथिवीत्वगन्धवत्त्वयोः प्रत्यक्षतः सिद्धौ तदन्व-

स्यादेतत् । कार्यत्वमुपलक्षणीकृत्य तावदेषा लिङ्-
प्रवृत्ता । तदुपलक्षितञ्च यागोवा यज्ञोवाऽन्यो वा
शब्देतरप्रमाणगोचरोनाधिकारिविशेषणस्वर्गसाधनस-
मर्थः । न चाकाम्यफले कामी नियोक्तुं शक्यते । ततो-
ऽन्यदेवालौकिकं किञ्चिदनेनोपलक्ष्यते, यो लिङ्गदि-
प्रवृत्तिगोचर इति किमनुपपन्नमिति चेत् । न । उप-
लक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा । उभयमप्यनवगत-
संबन्धेनाशक्यम् । न हि संस्कारवन्मनोवददृष्टवद्वा
कार्यत्वमपूर्वत्वमुपलक्षयति, ज्ञानापेक्षणात् । ततो

तरत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वसंग्रहे गन्धवत्त्वस्योपाधित्वेन सखण्डत्वात्
पृथिवीत्वस्य च जातित्वेनाखण्डत्वात् तत्रैव शक्तिः कल्प्यते, प्रकृते
त्वपूर्वत्वाप्रतीतौ न तथेत्यर्थः ।

कार्यत्वमिति । वृद्धव्यवहाराद्भुत्पद्यमानोबाहः आत्मन्यवगतं प्रवृ-
त्तिहेतुं कार्यत्वं लिङ्गर्थमवधारयति । ततः कार्यशक्तं लिङ्गपदं स्वर्ग-
कामाद्योग्यतया यागस्वर्गयोः कार्यत्वं त्यक्त्वा स्वर्गसाधनतायोग्यं
तन्मध्यवर्तिकार्यत्वोपलक्षितमपूर्वत्वमनुभावयिष्यतीत्यर्थः ।

उपलक्षणं हीति । यथा गङ्गापदं स्वार्थान्वयानुपपत्त्या स्वसम्बन्धि-
तया प्रतीतचरं तीरं स्मारयति, यथा वा व्याप्यं व्यापकतयाऽवगत-
मनुमापयति, न तद्वदपूर्वमप्रतीतचरत्वेन सम्बन्धितया व्यापकतया वा
ऽवगतं कार्यत्वं स्मारयितुमनुमापयितुं वाऽल्लमित्यर्थः । न च यथा

हस्तीव हस्तिपकं, धूमद्रव धूमध्वजं, तत्संबन्धज्ञाना-
दुपलक्षयेत्, न त्वन्यथा ।

तथाच न्यायसम्पादनाऽप्यरख्ये रुदितम् । न हि
युक्तिसहस्रैरप्यविदिते सङ्गतिग्रहोऽविदितसङ्गतिर्वा
शब्दः प्रवर्तते इति । एतेन भेदाग्रहात् क्रियाकार्यं
व्युत्पत्तिरिति निरस्तम् । न ह्यज्ञाते भेदाग्रहोव्यव-
हाराङ्गम्, अतिप्रसङ्गात् ।

किञ्चापूर्वत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते कल्पमाने लौकिकी

संस्कारादिरज्ञातएव स्मृत्यादि जनयति, (१) एवं कार्यत्वमज्ञातमेवा-
पूर्वं ज्ञापयति, सम्बन्धिव्याप्यत्वाभ्यां ज्ञातस्यैव ज्ञापकत्वादित्याह । न
हीति । तत्सम्बन्धेति । अपूर्व्वेण सम्बन्धज्ञानादित्यर्थः । एवञ्च (१)
प्रागुक्तन्यायसम्पादनमपि अफलं, सर्वथाऽपूर्व्वस्याप्रतीततया तत्र
शक्तिग्रहाशक्यत्वादित्याह । तथाचेति ।

(१) स्याधि कार्यत्वमेव लिङः प्रवृत्तिनिमित्तं, क्रियारूपकार्यं तु
भेदाग्रहालिङः प्रवृत्तिरित्यप्यतएवापास्तं, ज्ञातेनैव सह भेदाग्रहस्य
प्रवर्तकत्वादित्याह । एतेनेति । किञ्चेति । पचेतेत्यादौ क्रियाया-

- (१) एवं कार्यत्वमिति स्वभावादिति भावः । तमेवाह संबन्धित्वेति ।
(२) प्रागुक्तेति उपलक्षितस्येत्यादिना प्रागुक्तेत्यर्थः ।
(३) स्याधिकार्यत्वमेवेति अपूर्व्वनिष्ठमिति शेषः । यद्वा, अपूर्व्वत्वमे-
वानेनेपलक्षितम् । अतएव किञ्चेत्यादिना तदेव दूषयतीति भावः ।

लिङ्गनिर्धिका प्रसज्येत । तत्रोपलक्षणीयाभावात् । तत्र
कार्यमेव* प्रवृत्तिनिमित्तमिति यदि, प्रकृतेऽपि तत्रै-
वास्तु कृतत्वात् सम्भवाच्चेति ।

अस्तु तर्हि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं, तर्कसम्पादनया

योग्यत्वेन त्यागाभावात्तत्क्रियाकार्यत्वमेव लिङ्गपदात् प्रतीयते
इत्यपूर्वत्वस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तदानर्थक्यं स्यादित्यर्थः । प्रकृते-
ऽपीति । तच्च क्रियासाधारणमिति नापूर्वव्यक्तिलाभ इति भावः ।

ननु कार्ये धर्मिणि कार्यत्वेन रूपेण घटादावेव शक्तिग्रहः सम्भवति ।
कार्यत्वञ्च मानान्तरोपस्थितमेवातोऽन्विताभिधानदशायां स्वर्गका-
मायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रियातोऽन्यत् स्याथि स्वर्गसाधन-
तायोग्यं लिङ्गं बोध्यते । न चान्यत्र शक्तिग्रहोऽन्यत्र शब्देन बोध्यते
इति न स्यादिति वाच्यम् । येन रूपेण शब्दादनुभवः, तेन शक्ति-
ग्रहस्य हेतुत्वात् । तथाच कार्यत्वेन रूपेण घटादौ शक्तिग्रहे योग्य-
तादिसहकारिवशाद्प्रतीतं धर्म्यन्तरं लिङ्गोऽनुभाव्यते । न च स्मृतानां
पदार्थानां योग्यतादिषाषिव्याख्याशब्देनाव्ययो बोध्यते, न चापूर्वं
स्मृतिगोचर इति वाच्यम् । शक्तिग्रहपदार्थस्मरणवाक्यानुभवादीनां
समानप्रकारत्वेनैव कार्यकारणभावात्, साधवादावशकत्वाच्च । न च
कश्चित् सहचारमात्रेणान्यप्रतियोगिनएव स्मृतिरन्वयबोधे हेतुः,
गौरवात् । प्रकृतेऽपि कार्यशक्ता लिङ्गिति शक्तिग्रहात् कार्यमिति

* कार्यत्वमेव,—इति श्री० आ० ।

त्वपूर्वव्यक्तिसाभ इति चेत् । न । नित्यनिषेधापूर्व-
योरसाभप्रसङ्गात् । न चास्मिन् पक्षे एकत्र निर्णीतेन
शास्त्रार्थेनान्यत्र तथैव व्यवहार इति सम्भवति ।
कार्यत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन निर्णीतत्वात्, न
त्वपूर्वत्वस्य । न्यायसम्पादनायाश्च तत्रासम्भवात् ।
फलानुगुण्येन हि व्यक्तिविशेषोलभ्यते । न च तत्

ततः स्रतिः, यागविषयकं कार्यमित्यनुभव इति क्रमेण तेषां
समानप्रकारकत्वमस्येवेत्यभिसम्भायाह । अस्त्विति ।

यदि कार्यत्वेन क्रियासाधारणेन सिद्धः शक्तिग्रहः, स्वर्ग-
कामाद्योग्यतया च क्रियानिरासः, तदा अहरहः सन्ध्यामुपासीत
न कलञ्चं भक्षयेदित्यत्र नित्यनिषेधापूर्वयोरसाभः । न हि तत्रा-
द्योग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते, फलाश्रवणेन न्यायसम्पादनानवका-
शादित्याह । नित्येति । अस्मिन् पक्षे, कार्यत्वप्रवृत्तिनिमित्ततापक्षे ।
न्यायेति । न स्यापूर्वत्वेन शक्तिरपि तु कार्यत्वेन कार्यं धर्मिणि,
क्रिया च तथा भवत्येवेति न तद्विज्ञं सिद्धं बोध्येतेत्यर्थः ।

ननु न शोके कार्यं धर्मिणि शक्तिः कल्पिता, किन्त्वनन्यसत्त्वे
कृतिरूपे कार्यत्वमात्रे । धर्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् ।
क्रियाकार्यत्वस्य चान्विताभिधानसम्भवात् । तथाच धर्मिणि शक्ति-
र्वेदएव कस्या । सा च क्रियानिरासेनैव । क्रियाया अन्वययोग्यत्वे
धर्मिणि शक्तिग्रहस्याशक्यत्वात् । तस्माद्योग्यतया क्रियायां निरस्त्रायां
धर्मिणि शक्तिग्रहकाले वस्तुतो यत्क्रियाभिन्नं कार्यं, तत्र शक्तिः ।

तथाच नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वययोग्यं लिङ्गाऽभिधीयते, कृतत्वात् । न तु क्रियान्वययोग्य^(१)कार्यत्वमात्रं, लक्षणाप्रसङ्गात् । धर्मिणि बाधकाभावाच्च । अतएव क्रियाकार्यत्वे लौकिकी लिङ्-
 साक्षणिकी । उक्तरीत्या क्रियानिरासेनैव वेदे धर्मिणि शक्तिरूप-
 नात् । लौकिकानां तत्र तात्पर्यासम्भवात् । क्रियासाधारण्यमात्रमपि
 लोके लिङ् साक्षणिकी । पचेतेत्यादौ पाककार्यताज्ञानेऽपि साक्ष-
 वात् कार्यत्वे लिङ्स्तात्पर्यम् । न तु धर्मिण्यपि, धातुसम्भवात् ।
 तथाच द्वितीयायाः करणैकत्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्तत्त्वं शक्यं,
 किन्तु विशिष्टम् । विशिष्टाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे लक्षणा । न
 चानुपपत्त्या कार्यत्वविशिष्टोपस्थितावपि धर्म्यग्रमपहाय क्रियायाः
 कार्यत्वान्वयोपपत्तौ किमुपस्थित्यन्तरार्थं लक्षणयेति वाच्यम् । यत-
 इतरधर्मिगतत्वेनोपस्थितस्य कार्यत्वस्य न धर्म्यन्तराकाङ्क्षाऽस्ति, येन
 तदितरधर्म्यन्वयो ज्ञायेत । तथाच स्तत्त्वंकार्यत्वोपस्थितये लक्षणा
 युक्ता ।

मैवम् । ^(२)कार्यत्वमात्रशक्तस्य लिङ्-पदस्यापूर्वलक्षणयैवोपपत्तौ

(१) कार्यत्वमात्रमित्युपलक्षणं, न क्रियासाधारण्यं कार्यमात्रभेदस्या-
 न्वयः । न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तस्य विषय-
 इत्यभ्युपगमादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(२) कार्यमात्रशक्त्येति न च स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्ष-
 णेति नियमइति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । अपरं नौजादिप-
 दस्य तदिति लक्षणाऽभ्युपगमइति भावः । अधिकांशं शब्दप्रकाशे
 द्रष्टव्यम् ।

तच्च शक्तौ मानाभावात् । न चापूर्वं शक्यकार्यत्वसम्बन्धितया न ज्ञातमिति न तच्च सञ्चयेति युक्तम् । यथा हि शक्तिपक्षे कार्यत्वेन रूपेण घटादावेव लिङ्गः शक्तिपक्षः, कार्यमिति ततः स्मृतिज्ञानुभवदश्यां च योग्यतावशात् घटादिकं विहायापूर्वं भासते; तथा सञ्चयामपि लिङ्गत्वात् कार्यत्वं कार्यघटादिसम्बन्धितया ज्ञातं कार्यं घटादि स्मारयतु, योग्यतावशात्पूर्वमनुभवे भासताम् । कार्यस्मरणं हि अन्विताभिधानोपयोगि न त्वपूर्वस्मरणम् । तच्च पदेन पदार्थं वेति न कश्चिद्विशेषः । न च लिङ्गोच्चाक्षणिकत्वेनापूर्वमनुभवप्रसङ्गः, साक्षणिकपदस्थाननुभावकत्वादिति युक्तम् । तत्रत्ये इतरान्वितस्वार्थ-शक्तस्य यजिपदस्यैवेतरदपूर्वमादायानुभावकत्वात् । अन्यथा तीरादे-रप्यनुभवापत्तिः ।

अथेतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रे पदानां शक्तिर्न तु इतरत्रापि गौरवात् । पदान्तरसम्भवाच्च । न च तीरादिप्रतिबन्धिः, तच्च हि तीरोपलक्षितान्वयशालिस्वार्थान्वयानुभावकत्वं वसतीत्यादिपदस्य । तीरस्य तु संस्कारादुपस्थितिः । प्रकृते चापूर्वस्य संस्काराविषयत्वादिति चेत् । न । मञ्जाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्जुस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीत्यवगम्यते । न च मञ्जुस्यः पुरुषः प्रागनुभूतो येन तीरमित्यसंस्कारादुपतिष्ठेत् । न चापूर्वः पुरुषविशेषो न भासते इति वाच्यम् । गृहप्रवेशानन्तरं अयं मया पूर्वमज्ञातएव मञ्जाः क्रोशन्तीति शब्दात् क्रोशनकर्तृतयाऽवगत इत्यनुभवात् । तस्मादनन्यगतिकतयेतरान्वितस्वार्थबोधकत्वमभ्युपेयम् ।

अथैवं सति यजिपदेन स्वर्गकामकार्यविषयो याग इत्यनुभवो-

जन्येत । लक्षणायामितरपदस्य लक्षणविशेषणस्वार्थविशेषकानुभव-
जनकत्वात् । न चैतादृशोबोध आकाङ्क्षित इति चेत् । न । स्वर्ग-
कामकार्यविषयो याग इत्यनुभवेऽपि स्वर्गकामकार्ययोरन्वयप्रकार-
त्वेनापूर्वलाभात् । तादृशशब्दानुभवानन्तरमर्थाद्यागविषयकं कार्य-
मित्यौपादानिकबोधात् प्रवृत्त्युपपत्तेश्च । अस्तु वा साक्षणिकमपि
पदमनुभावकम् । तच्च द्वितीयाध्यायप्रकाशे प्रपञ्चितमस्माभिरिति
नेह प्रतन्यते ।

किञ्च । न कार्यं घटादौ लिङ्ः शक्तिग्रहः । स्वर्गकामायोग्यतया
शक्तिग्रहकाले क्रियानिरासवत् यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरास-
स्यापि सम्भवात् । तत्र यागविषयकत्वस्य बाधात् । अन्यथाऽम्बिता-
भिधानकालेऽपि तन्निरासानुपपत्तेः । न च शक्तिग्रहकाले यागान्व-
यानुपपत्तेरप्रतिसम्भानं, किन्तु स्वर्गकामान्वयानुपपत्तिमात्रं प्रति-
सन्धीयते इति युक्तम् । प्रत्ययस्थान्तरप्रकृत्यर्थान्वयं बोधयत-
एवेतरान्वयबोधकत्वमिति तदन्वयानुपपत्तिप्रतिसम्भानस्यैव प्राथमि-
कत्वात् । पुरुषदोषादप्रतिसम्भानेऽपि शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वापत्तेः ।
घटादेरशक्यत्वात् । घटादीनामान्वयेऽपि पृथिवीत्वादिनाऽम्बिता-
भिधानकालवन्निरासोपपत्तेः । एवञ्च प्रचरत्कार्यनिरासे क्व कार्य-
धर्मिणि शक्तिग्रहः ?

एतेन, लिङ्पदमेकत्रोच्चारणे स्थायिककार्यस्वर्गजनकत्वादीनां
ज्ञाने शक्तिमिति व्युत्पत्तिः । स्थायिज्ञानादिकञ्चोपस्थितमेव । अतो-
लिङ्पदेनैकत्रोच्चारणे योग्यतादिवशाद् यागविषयकं स्थायि स्वर्ग-
जनकं कार्यमित्येकं ज्ञानमनुभवरूपं प्रचरदस्तुविलक्षणविषयं क्रियते ।

तच्च श्रूयते । न चाश्रुतमपि कल्पयितुं शक्यते ।
बीजाभावात् ।

न चैवं नानार्थवदेकैकज्ञाने शक्तिग्रहादेकैकविषयोऽनुभवो भवेत्, न समुदितविषय इति वाच्यम् । शक्तिग्रहकाले एकचोच्चारणे इति विशेषणमहिम्ना तत्सम्भवात् । नानार्थं तु प्रमाणाभावेन गौरवेण शक्तिग्रहे तस्याप्रवेशात् । तथाप्यमीषां समूहास्तन्नापत्तिर्न तु मिथो-
वैशिष्ट्यज्ञानमिति न वाच्यम् । साकाङ्गधर्मधर्मिणोरेकं ज्ञानमेव हि विशिष्टज्ञानम् । इत्यमेवासौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रह-
इत्यपास्तम् ।

स्याधिनां घटादीनां निरासात् । धर्ममात्रे च शक्तिग्रहस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् । किञ्च, तेषु समुदितेषु न शक्तिग्रहः, प्रथमं समुदायस्यैकज्ञानाविषयत्वात् । विषयत्वे वा पूर्वमेव विशिष्टस्य सत्त्वे अपूर्वत्वव्याघातः । एकज्ञानविषयकसाकाङ्गधर्मधर्मिणोरेव विशिष्टत्वात् । नापि प्रत्येकम् । तथाहि । लिङ्पदात् स्मरणचयं यजिपदाच्च यागस्मरणम् । न च चतुर्णां तेषां यौगपद्यमस्ति । न च प्रत्येकं शक्तिग्रहेऽपि समुदितविषयमेकं स्मरणं लिङ्पदादिति वाच्यम् । समुदायस्य पूर्वमननुभवात् । किञ्च, एकमेव स्मरणं यदि साकाङ्गधर्मधर्मधर्मिणोरेव विशिष्टत्वादित्यस्मत्पितृस्मरणाः ।

ननुविश्वजिज्ञासेन नित्येऽपि फलं कल्पयिष्यते इत्यत आह ।

तच्च विध्यन्वयाऽनुपपत्त्या कल्पयेत्, कार्यत्वप्रत्ययान्वयाऽनुपपत्त्या वा, लोकावत् । न प्रथमः । भवतां दर्शने तस्योपेयरूपत्वात् । यतः श्रुतस्वर्गफलत्वेऽपि

न चेति । (१)त्वन्नये इति शेषः । तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः । बीजाभावं स्पष्टयति । तद्धीति । तत् फलम् । विधिलं कार्यत्वम् । तत् फलजनकत्वं विनाऽनुपपन्नं फलं कल्पयतीत्यर्थः । लोकावदिति । यथा लोके कार्यत्वं पाकादेरिष्टसाधनत्वेन लिङ्गेनानुमीयते इति कार्यत्वमिष्टं फलं प्रतीत्यैव प्रतीयते, तथा वेदेऽपीत्यर्थः । उपेयरूपत्वादिति । त्वन्नये अपूर्वस्यैव स्वतः काम्यतयाऽनन्योद्देशकतिव्याप्यत्वादित्यर्थः । तथाच फलजनकत्वं विनाऽपि फलस्यैवापूर्वस्य कार्यत्वमुपलभ्यमानं न फलकल्पकमिति भावः । यत इति । यत्रापि स्वर्गः फलं श्रूयते, तत्राप्यपूर्वस्यैव स्वतः प्रयोजनता स्वर्गपर्यन्तं व्याप्नोति । (१)न त्वपूर्वं स्वर्गसाधनमिति धीः, (२)प्रधानस्य गुणत्वानुपपत्तेरिति तव दर्शनादित्यर्थः ।

(१) त्वन्नये इति त्वया नित्यस्य निष्फलत्वेनाभ्युपगमादिति भावः ।

(२) न त्विति न त्वपूर्वं स्वर्गसाधनमिति तत्र गौणप्रयोजनत्वधीरित्यर्थः ।

(३) प्रधानस्येति तथा चापूर्वं स्वतः प्रयोजनमेव न तु गौणप्रयोजनमिति भावः ।

साध्यविद्वद्भिर्बुध्यते । न द्वितीयः । शब्दबलेन तत्प्रत्यये
तदनपेक्षणात् । लोके हि तत्प्रत्यय इष्टाभ्युपायता-

(१) एतच्च विरोधोद्भावनमात्रम् । वस्तुतोऽपूर्वं न स्वतः प्रयोजनं,
लोके तथाऽनवगमात् । वेदेऽपि काम्यस्थले काम्यसाधनस्यैवापूर्वस्य
गौणप्रयोजनस्य लिङाऽभिधानम् । काम्यसाधनताज्ञानं विना कामि-
कार्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन, तत्रा-
सामर्थ्यादनुपयोगाच्च । प्रवृत्तेर्भोजनादाविव लोककृतकाम्यसाधनता-
ज्ञानात् कार्यताज्ञानाद्वा गौणप्रयोजकत्वेनैवोपपत्तेः । अथ नित्ये
लोकवेदावगतगौणमुख्यप्रयोजनाभावे सति लिङेवापूर्वस्य स्वतः
प्रयोजनत्वं बोधयति, तेन विना प्रवृत्तिपरत्वानिर्व्वाहादिति चेत् ।
न । निरुपधीच्छाविषयत्वं हि स्वतः प्रयोजनत्वमपूर्वस्य लिङ-
बोधनीयं, न चापूर्वस्य तादृशेच्छाविषयत्वं कश्चिदपि सिद्धमिति
भावः ।

शब्दबलेनेति । यत्र कार्यताधीर्लौकिकी, तत्र सा लिङ्गमिष्टसाध-
नत्वमपेक्षते, वेदे तु कार्यशक्ता लिङेव तां जनयतीति न तत्र सा
तदपेक्षेतेत्यर्थः । (२) यदि चापूर्वं न स्वतः कार्यमिति* तत्रापि सा तद-
पेक्षेत, तदेष्टसाधनत्वज्ञापकस्यान्यस्याभावाद्देदएव तदबोधयेत् । तथाच

* काम्यमिति,—इति पाठान्तरम् ।

(१) अत्र मते अस्वरसमुद्भावयति एतच्चेति । परं प्रत्ययसिद्धान्तोद्भाव-
नात्प्रमित्यर्थः ।

(२) यदि चेति स्वतः काम्यत्वे इष्टसाधनत्वाभावात् तदपेक्षेति भावः ।

ऽधीनो न तु वेदे इत्यभ्युपगमात् । अन्येष्टाभ्युपाय-
तैव प्रथमं वेदादवगन्तव्या । प्रमाणान्तराभावात् । ततः
कार्यतेत्यानुमानिकोविधिः स्यात्, न शाब्दः ।

आनुमानिकं फलमस्तु, यत्कर्त्तव्यं तदिष्टाभ्युपाय-
इति व्याप्तेरित्यपि न युक्तम् । सुखेन व्यभिचारात् ।
अन्यत्वे सतीति चेत् । न । दुःखाभावेन व्यभिचारात् ।
फलं विहायेति चेत् । तदेव किमुक्तं स्यात् । इष्टं
स्वभावत इति चेत् । तर्हि ततोऽन्यदनिष्टं स्यात्, तच्च
कर्त्तव्यमिति व्याघातः । तत्साधनमिति चेत् । तत्सा-
धनत्वे सतीति साध्याविशिष्टं विशेषणम् । स्वभावतो-
नेदमिष्टं कर्त्तव्यञ्च, ततो नूनमिष्टसाधनमिति साध-
नार्थ इति चेत् । न । स्वभावतोनेदमिष्टमित्यसिद्धेः ।
अनन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्तत्वात् । अन्यथा तदसिद्धेः ।
ततोव्याघातादन्यतरापाय इति ।

शोकवसिष्ठादेव कार्यताधीसम्भवाच्च लिङ्गस्तत्र शक्तिः कल्प्येते-
त्याह । अन्येति । साध्याविशिष्टमिति । इष्टसाधनत्वस्यैव साध्यत्वा-
दित्यर्थः । स्वभावत इति । सोपाधीच्छाविषयत्वे सति कर्त्तव्यत्वेनापूर्वं
फलसाधनमित्यनुमेयमित्यर्थः । असिद्धेरिति । लक्ष्मतेऽपूर्वस्यैव स्वतः
काम्यतया विशेषणासिद्धौ हेतुरित्यर्थः । असिद्धिं त्यष्टयति । अन्य-
येति । उद्देश्यफलान्तरसहाये नित्यनिषेधापूर्वत्वासिद्धेरित्यर्थः । तत-

अस्तु नित्यनिषेधापूर्व्योरलाभः, किं नञ्छिन्न-
मिति चेत् । किं नञ्छिन्नं, यदा कामाधिकारेऽपि तद-
लाभः । न हि लिङ्ग कार्य्यं स्वर्गसाधनमुक्तम् । नापि
स्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथाऽनुपपत्त्या तत्सम्बन्धं,
ब्राह्मणत्वादिबद्धकार्य्यवच्छेदमापेक्षीवोपपत्तेः ।

न चेदमनुमानं; यस्य यदिच्छातो यत्कर्त्तव्यं, तत्त-

इति । अपूर्व्यस्य स्वभावत इष्टत्वे न काम्यसाधनत्वं, तथात्वे वाज-
न्योद्देशप्रवृत्तकृतित्याप्यलरूपं स्वभावत इष्टत्वं नेत्येकतरसत्त्वमन्यतर-
सत्त्वविरुद्धमित्यर्थः ।

तदलाभोऽपूर्व्यालाभः । किं निरपेक्षा लिङ्गेव स्वर्गसाधनतामाह,
येन तत्साधनं स्थिरमपूर्व्यं शब्दबोधं; स्वर्गकामपदसमभिव्याहृता
वा ? आद्ये, न हीति । तथा सति सौकिकी लिङ्गनर्थिका स्यात् ।
वेदेऽप्यन्योद्देशकृतित्याप्यलरूपस्य कार्य्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वविरोध-
इति भावः । द्वितीयमाशङ्क्यान्यथासिद्ध्या निराकरोति । नापीति ।
यथा यस्य ब्राह्मण्यमस्ति तस्य कार्य्यमिति धीः, तथा यस्य
स्वर्गकामनाऽस्ति तत्सम्बन्धि कार्य्यमिति शाब्दी धीः, न तु
स्वर्गोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यं कार्य्यमिति । तथाच न स्यादपिनोऽपूर्व्यस्य
लाभ इत्यर्थः ।

अनुमानादपूर्व्यालाभोऽस्त्विति मतमाशङ्क्य निराकरोति ।
चेदमिति । यद्येति । काम्यासाधने कामिनः कर्त्तव्यताज्ञानाभावात्

स्येष्टसाधनमिति । अन्येच्छया स्वाभाविककर्तव्यत्वा-
सिद्धेः । तदिच्छयैव तत्कर्तव्यतायाः सुखेनानैकान्ति-
कत्वात् । औपाधिककर्तव्यतायाश्चेष्टसाधनत्वमप्रतीत्य
प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।

किमनया विशेषचिन्तया । प्रतीयते तावच्छ-
ब्दादन्यदिच्छतोऽन्यत्कार्यमित्येतावतैवानुमानमिति ।
चेत्* । नन्वन्वितमभिधानीयं, योग्यञ्चान्वीयते ।
अन्यदिच्छतश्चान्यत् कर्तव्यमन्वयायोग्यं, तत्कथमभि-
धीयताम् । ततएव तत्साधनत्वसिद्धिरिति चेत् । एवं

ज्ञानैरित्यर्थः । किमन्येच्छया कर्तव्यत्वं, स्वभावतो वा ? आद्ये, अन्ये-
च्छयेति । अन्येच्छया कर्तव्यत्वेऽनन्योद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वं भव्येते-
त्यर्थः । अन्ये, तदिति । आद्ये दूषणान्तरमाह । औपाधिकेति ।

अत्र स्वाभाविकलौपाधिकत्वरूपविशेषाविवक्षायां कर्तव्यत्वमात्रं
विवक्ष्यते । तच्च शब्देनान्येच्छोरेव बोध्यते इति पूर्वमनुमानम-
दुष्टमेवेत्याह । किमन्येति । इष्टसाधनताऽभिधानं विनाऽन्यदि-
च्छतोऽन्यत् कर्तव्यमयोग्यतया नाप्तेतुमर्हतीत्याह । नन्विति ।
नाम्नभिन्नस्य कामिकार्यस्य काम्यसाधनस्वैवान्वययोग्यत्वादित्यर्थः ।
अतएवेति । शब्दादेवेष्टसाधनत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

* मित्येतावता कर्तव्यानुमानमिति चेत्,—इति का० ।

तर्हीष्टसाधनतैकार्यसमवायिकर्तव्यत्वाभिधानादनुमानानवकाशः । न चान्विताभिधानेऽपि तत्साधनत्वसिद्धिः । अधिकार्यवच्छेदमात्रेणाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेः ।

न च कार्यत्वमपूर्वम् सम्भवति । तद्वि कृतिव्याप्यता चेत्, ब्रौह्मादिष्वेव । सिद्धत्वात् । कृतिफलत्वञ्चेत्, यागस्यैव । ततस्तस्यैवाहत्योत्पत्तेः । कृत्युद्देश्यता चेत्, स्वर्गस्यैव । निसर्गसुन्दरत्वात् । न त्वपूर्वस्य । तद्विपरौ-

अस्तु वा अन्यदिच्छतोऽन्यत् कर्तव्यमन्वययोग्यं, तथापि नेष्टसाधनत्वमनुमातुं शक्यते, ब्राह्मणत्वस्येव स्वर्गकामत्वस्याधिकारितावच्छेदकत्वेनाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेरित्याह । न चान्वितेति । वस्तुतः तवापूर्वस्यैव स्वतः काम्यसाधनत्वं विरुद्धमिति भावः ।

कार्यत्वमपूर्वस्य विकल्प्य निराकरोति । न चेति । तद्वितीति । कृतिजन्यव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः । न ह्यसिद्धस्य व्यापारभागित्वमिति भावः । कृतिफलत्वं^(१) कृत्यनन्तरभावित्वमिति भावः । कृत्युद्देश्यत्वमनन्योद्देशकृतिव्याप्यत्वमित्यर्थः । तद्विपरौतत्वादिति । सुखदुःखा-

(१) कृतिजन्यत्वमपूर्वस्यापीत्यन्यथा व्याचष्टे कृत्यनन्तरेति । कृत्यव्यवहितानन्तरेत्यर्थः । यद्यपि तत्रापि किञ्चिद्व्यवधानं, तथाप्यपूर्वत्वेऽप्यस्य व्यवधानमस्येवेति भावः ।

तत्वात् । स्तनपानादिवदौपाधीकीति चेत् । साऽपि
यागस्यैव । स्वर्गस्य साध्यत्वस्थितौ यागस्यैव साधनत्वे-
नाम्बयात् ।

कालव्यवधानान्नैतन्निर्व्वहतीति चेत् । यथा निर्व्व-

भावयोरेव स्तः काम्यत्वादित्यर्थः । न च लिङ्गैव तद्बोध्यते, वस्तु-
सतएव बोध्यत्वात् । न चापूर्व्वस्य निरूपाधीच्छाविषयत्वमस्ति,
यल्लिङ्ग बोध्येतेत्युक्तमिति भावः । साऽपीति । औपाधिकीष्टसाध-
नता यागस्य स्वर्गसाधनतयाऽस्तीति कृतिसाध्यत्वमप्यौपाधिकमिति
तत्परित्यागे नापूर्व्वसिद्धिरित्यर्थः ।

यागस्याश्रुतरविनाशित्वात् स्वर्गस्य च कालान्तरभावित्वात्
यागस्य स्वर्गसाधनत्वं न सम्भवतीत्याह । कालेति । यागस्य प्रतीत-
स्वर्गसाधनताऽन्यथानुपपत्त्या फलसमयपर्यन्तस्यापी व्यापारः कस्यते
इत्याह । यथेति ।

ननु साधनताप्रतीतिरेव योग्यताज्ञानाभावात् सम्भवति ।
तथाहि । स्वर्गसाधनताज्ञानं यागस्य भवत्साक्षात्साधनताविषयकं
भवेत्, परम्परासाधनताविषयकं वा, एतदुभयोदासीनसाधनता-
विषयकं वा ? नाद्यः, आश्रुतरविनाशित्वेन क्रियायाः कालान्तर-
भाविस्वर्गाव्यवहितपूर्व्वसमयावृत्तित्वात् । न द्वितीयः, परम्पराघट-
कस्यानुपस्थितेः ।

अथास्तु तृतीयः । तथाहि । साक्षात्परम्परोदासीनसाधनता-

मात्रं चागस्त्य स्वर्गं प्रति नायोग्यम् । न च साक्षात्परम्परविशेष-
द्वयं विना सामान्यं नास्त्येवेति वाच्यम् । साक्षात्परम्परत्वां विशेष-
णानुपपत्तेः । न च विशेषद्वयबाधे सामान्यमपि बाधितं, परम्परा-
साधनत्वसाधनात् । बाधो हि विपरीतप्रमा । न च स्वर्गं यागो-
न परम्परासाधनमिति प्रमा । किन्तु द्वारानुपस्थित्या, यागः स्वर्गं
परम्परासाधनमिति प्रमा नास्ति । न च योग्यानुपलब्ध्या परम्परा-
घटकबाधः, संस्कारवदयोग्यस्यापि तस्य सम्भवात् । अन्यथा वाच्येऽ-
खपूर्वं क्रिया कामिकार्या न स्यात्, काम्यासाधनत्वात् । न हि
घटयोग्यं तत्पश्चाद् योग्यम् । तस्मात् स्वर्गसाधनं याग इति सामा-
न्यतः परम्परासाधनत्वमनुस्मिन् वस्तुगत्या परम्परासाधनविषयकं
ज्ञानमुत्पद्यमानं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यमिति ।

मैकम् । तथाहि । स्वर्गं प्रति यागो न साक्षात्साधनमिति
ज्ञानानन्तरं स्वर्गसाधनं याग इति सामान्यज्ञानं भवत् परम्परा-
साधनताप्रकारकं स्यात् । एकविशेषबाधे शाब्दज्ञानस्य तद्विपर-
विशेषप्रकारकत्वनियमात् । यथा छिद्रबाधे घटपदजन्यं घटज्ञानं
छिद्रेतरत्वप्रकारकम् । न च परम्पराघटकानुपस्थित्या प्रकृते तथा
घटते ।

तत्र । एतादृशनिमित्ते मानाभावात् । न हि छिद्रबाधान-
न्तरं घटपदेन छिद्रेतरत्वेन ज्ञानं जन्यते, किन्तु योग्यतया छिद्रं
विहाय यद्वस्तुगत्या छिद्रेतरत् तस्य घटत्वेन ज्ञानम् । न च छिद्रे-
तरत्वेन ज्ञानं सम्भवत्यपि, तस्याशक्यत्वेन घटपदादुपस्थित्यभावात् ।
न च घटपदान्त्यैवानुभव आनुभविकत्वेनोभयसिद्धः, येन साक्षात्प्रा-

ऽपि तथा निर्वाच्येत । न च लक्षणाऽपि । सा हि अहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था वा ? नाद्या, घटाननुभवप्रसङ्गात् । नाम्ना, शक्य-
लक्ष्यसाधारणैकरूपाभावात् । एवं सर्वत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वे
द्रष्टव्यम् ।

अथ छिद्रेतरतया योग्यतावधारणेन शब्दानुभवात् पूर्व्यं निय-
मेनोपस्थितिः संस्कारादेव । न च विभक्तीनां प्रकृत्यर्थानुगतस्वार्था-
न्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्र विभक्त्यर्थानाम्बोधेतेति वाच्यम् । ^(१)प्रकृत्य-
र्थो हि प्रकृतिप्रतिपाद्यः, स च प्रकृतेऽप्यस्ति । ^(२)अन्वया पाचकमान-
येत्यत्र पाककर्त्तरि विभक्त्यर्थकर्मताऽन्वयानुपपत्तिः, तस्मात्प्रकृत्यात् ^(३) ।
तथा च संस्कारोपस्थितं छिद्रेतरत्वमादाय शब्दान्वयबोधः स्यात् ।

मैवम् । ^(४)शब्दानुपस्थितस्य शब्देनान्वयबोधाजननात् । एतच्च
शब्दोच्चारणात् शब्देनैव पूर्व्यते इत्युपपादयद्भिरस्माभिर्प्राणादिसूत्रे
प्रपञ्चितमिति नेहोपपाद्यते । संस्कारस्यानियतोद्बोधतया नियमेन
तदुपस्थितेरभावाच्च । फलस्योभयासिद्धतया तदस्येनापि नियतोप-
स्थितेरभावात् । तथापि सामान्यभानस्य विशेषभाननियतत्वाद्

(१) प्रकृत्यर्थोऽस्ति यद्यपि संस्कारस्योपस्थापकत्वमुक्तं न तु प्रकृतेः ।
शक्तिव्यवहारभावे तदुपस्थापकत्वस्यासम्भवाच्च । अतएव शब्दा-
नुपस्थितस्येति सिद्धान्ते वक्ष्यति । तथापि प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं प्रकृति-
तात्पर्यविषयत्वमित्येके । तन्मते औपादानिको तदुपस्थितिः, तत्र
प्रकृतेरपि तेन हेतुताभ्युपगमात् तद्योक्तमित्यन्ये ।

(२) अन्यथेति यदि वृत्त्युपस्थितस्यैव विभक्त्यर्थान्वयस्तदेतर्थाः ।

(३) अशक्यत्वादित्युपपन्नञ्चम् । अशक्यत्वाच्चेन्नपि प्रकृत्यम् ।

(४) शब्दानुपस्थितस्येति वृत्त्येति शेषः ।

विशेषाभागे कथं सामान्यं भासते इति चेत् । न । परम्परासाधनत्वस्य परम्पराघटकानुपस्थित्याऽभागेऽपि वस्तुतः परम्परासाधनभावात् ।

ननु काम्यादन्यत् काम्याव्यवहितसाधनतयाऽवगतमेव कर्तव्यं तथा चेति । न च यागस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनता सम्भवति । न ह्यग्निकामस्य पाके प्रवृत्तेर्यथैव भिन्नः, श्रौद्धनकामस्य तत्र प्रवृत्तेः । ह्यग्निकामना च ह्यग्निसाधनतत्साधनपरम्पराकामनोपयोगिनी, न तु साधनत्वात् । अन्यथा साधनसाधने प्रवृत्त्यभावापत्तेः ।

मैवम् । काम्यसाधनत्वज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात्, साधनत्वात् । न ह्यग्निकामस्य सिद्धौद्धनस्य पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गः । गुरुपायत्वात् । इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । तस्मात् प्रतीतस्वर्गसाधनता व्यापारं विनाऽनुपपद्यमाना व्यापारमपूर्व्यं कल्पयति ।

ननु व्यापारेण तस्मिन्निर्वाहो न तस्मिन्नात्, उत्तरवर्त्तित्वेन व्यापारतत्त्वासाधनत्वात् । न ज्ञापनात्, सिद्धैव तज्ज्ञापनात् । न च चित्तध्वंसं कारणं व्यापारव्याप्तं, विपक्षे बाधकाभावात् । (१) प्रायश्चित्तस्य फलप्रतिबन्धकत्वं स्यात् । तस्मात् पापान्मुच्यते इति फलश्रवणस्य निषिद्धक्रियातः फलभागी न भवतीत्यर्थः । न च मुख्ये बाधकाभावः, उपस्थितत्वेन विहितनिषिद्धक्रियायामेव धर्माधर्माश्रयणत्वात् बाधकत्वात् ।

(१) नन्वेवमपूर्व्यान्नुपपद्यमाने प्रायश्चित्तविधिवैषम्यमित्यत आह प्रायश्चित्तस्य च फलप्रतिबन्धकत्वं स्यादिति ।

Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs.	0	12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Part I. Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each		2	
Ditto (English) Part II Fasc. I		0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I		1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—4, Vol. III, Fasc. 1—2 @ /6/ each		5	4
Parāśara, Institutes of (English)		0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each		4	8
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each		3	6
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols I. Fasc. 5—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc.		12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛitti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each		0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II		0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only)		0	6
S'ri Bhāṣhyam, (Sans.) Fasc. I—II		0	12
Sūtrata Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each		1	8
Taittirīya Aranya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each		9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each		10	2
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Tattva Chintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—7 (Sans.) @ /6/ each		6	0
Tul'si Saṭ'sai, (Sans.) Fasc. I—III		1	2
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each		3	6
Uvāsugadasāo, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/		4	8
Varāha Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each		4	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.		4	14
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Vivādāratnākara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each		2	10
Vrihanārāḍīya Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—6 @ /6/		2	4
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each		4	6

Tibetan Series.

Sher-Phyin Vol. I, Fasc. 1—5 Vol. II, Fasc. I @ 1/ each		6	0
Pag-Sam ṭhi S'iñ, Fasc. I		1	0
Rtogs brjod dpag bsam khkri S'iñ (Tibetan & Sans.), Vol. I, Fasc. 1—3 @ 1/ Vol. II, Fasc. 1		4	0

Arabic and Persian Series.

*Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc I—XIII @ /6/ each		4	14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each		22	0
Ditto (English) Vol. I Fasc. 1—7 Vol. II Fasc. 1—2		15	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each		37	0
Arabic Bibliography by Dr. A. Sprenger		0	6
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291. 4to. thin paper		4	8
Catalogue of Persian books and MSS. in the library of A. S. B, Fasc. I		1	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc I—XXI @ 1/ each		21	0
Fārnang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each		14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each		3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I		0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each		4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Isabāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each		38	4
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—7 @ /6/ each		9	6
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each		1	10
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each		5	14

Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each	Rs. 3
Muntakhab-ul-Lubab. (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	.. 7
Mu'ásir-i-'Alamgíri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each	.. 2
Nokhbat-ul-Fikr. (Text) Fasc. I	.. 0
Nizami's <u>Khiradnámah-i-Iskandari</u> . (Text) Fasc. I and II @ /12/ each	.. 1
Riyazu-s-Salátin, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1
Suyuti's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement. (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each	.. 7
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	.. 10
Tárikh-i-Firúz Sháhí of Ziaa-al-din Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each	.. 2
Tárikh-i-Bulhaqí. (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	.. 3
Tárikh-i-Firozsháhí, of Shams-i-Siráj Afif. (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1
Wís-o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each	.. 6
Túzak-i-Jahángírí (English) Fasc. I	.. 0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1 ASIATIC REMARKS. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each	Rs. 80
Ditto Index to Vols. I—XVIII	.. 5
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No	..
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,	..
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>	
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883	.. 3
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	.. 1
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	.. 1
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	.. 3
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	.. 3
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	.. 3
5. Anis-ul-Musharrahin	.. 3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	.. 2
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	.. 3
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W Taylor	.. 2
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	.. 1
10. Iştiláhát-üş-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger. 8vo.	.. 1
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	.. 32
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	.. 2
13. <u>Khizánat-ul-'ilm</u>	.. 4
14. <u>Muhábhárata</u> , Vols. III and IV, @ 20/ each	.. 40
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera. Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	.. 18
16. Puráya Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	.. 1
17. Sharaya-oci-Islam	.. 4
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös	.. 10
19. Ditto Grammar	.. 6
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E Fryer	.. 2

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIV @ 1/ each .. 24

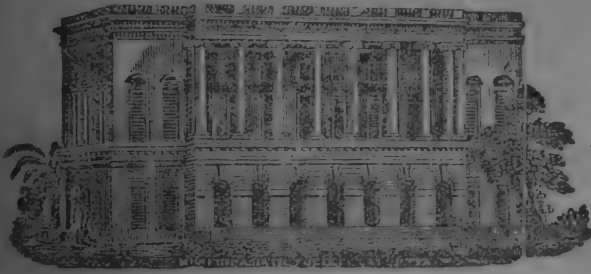
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5

N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasure Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 854.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

द्वितीयभागरूपम् ।

न्यायान्तरार्थपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्

महासहोपाध्यायविद्वत्कृत-सकरन्दोद्भासित वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितम् ।

NYAYA-KUSUMANJALI-PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA

VOLUME II.

FASCICULUS III.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1895.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Bs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	...	4	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aitareya Brahmana, Fasc. 1-4 @ /6/	...	1	8
Anu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-2	...	0	12
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	0	6
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Āsvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/	...	7	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	...	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Chaitandya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
*Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	19	8
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	...	0	8
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Kāla Mādhaba, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3-6 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	2
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
*Mimāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	...	6	8
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-2	...	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4-6; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	8	10
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	1	8
Nyayabindutika, (Text)	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	3	0
Parīśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	...	1	14

THE
NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM

BY UDAYANĀCHĀRYA

FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

VARDHAMĀNA AND THE GLOSS OF RUCHIDATTA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA
TARKĀLANKĀR.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

THE
NYĀYA-KUSUMĀÑJALI PRAKARAṆAM

BY UDAYANĀCĀRYA

SECOND PART

CONTAINING

THE 4TH AND 5TH STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

RUCIDATTA AND THE GLOSS OF VARDDHAMANA

EDITED BY

BANDYAGHAṬĪA
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRAKĀNTA
TARKĀLAṆKĀRA

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1895.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम् ।

(चतुर्थ-पञ्चम-स्तवकात्मकद्वितीयखण्डम्)

न्यायाचार्यपदाङ्कित-महामहोपाध्याय-

श्रीमदुदयनाचार्यविरचितम् ।

महामहोपाध्याय-वचिदत्तकृत-मकरन्दोद्भासित-

महामहोपाध्याय-वर्द्धमानकृत-प्रकाशसमेतम् ।

वङ्गदेशीय-

श्रीश्री अष्टातिकसमाजानुमत्या

वन्द्यघटोय-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कार-परिशोधितम् ।

कलिकाता-महानगर्यां

व्यापट्टिष्ठ मिश्रन् यन्त्रे मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८१६ ।

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header.

Main body of handwritten text, consisting of several lines of cursive script.

Second section of handwritten text, continuing the narrative or list.

Final section of handwritten text at the bottom of the page.

अनुक्रमणिका ।

न्यायकुसुमाङ्गलिप्रकरणमिदमुदयनाचार्यविरचितमुदारार्थमतौवोपा-
देयो ग्रन्थः । बौद्धाधिकापरनामधेयमात्मतत्त्वविवेकं विरचय्य प्रकरणमिदं
रचितवानाचार्यः । एतद्ग्रन्थे आत्मतत्त्वविवेकस्योल्लेखदर्शनेन ततः परा-
चीनत्वमेतस्य सुव्यक्तमवगम्यते । आत्मतत्त्वविवेके तावद्बौद्धानां क्षणभङ्गादि-
वादानिराकृत्य विज्ञानादतिरिक्तः स्थायी जीवात्मा निरूपितः । न्यायकुसु-
माङ्गलिप्रकरणे त्वस्मिन् यस्योपासनया जीवात्मा निःश्रेयसमधिगच्छति,
स भगवानीश्वरः परमात्मपदाभिधेयः सविस्तरं व्यवस्थापितः । अत्रत्या
चेश्वरानुमानप्रणाली समीचीना सत्तर्कगर्भा च । इमामेव प्रणालीमनुसृत्य
गङ्गेश्वर ईश्वरानुमानचिन्तामणिं रचयाञ्चकार ।

सोऽयमनुपादेयोऽपि ग्रन्थो नेदानीमध्ययनाध्यापनयोः प्रचरति । तत्-
कारणञ्च ग्रन्थस्य काठिन्येनाध्येतव्यामनुत्साहः । वङ्गदेशे तदप्रचारे कारणा-
न्तरमप्यस्ति । इयं किल किंवदन्ती प्रचरति । पूर्वं किल मिथिलाप्रदेश-
एव बाङ्गल्येन समीचीना न्यायशास्त्रस्य चर्चाऽऽसीत् । गङ्गेशोपाध्यायादयो
ग्रन्थकाराश्च बहवस्तत्र प्रादुरभवन् । तदानीं न्यायाध्ययनेच्छवो वङ्गदेशीया
मिथिलाप्रदेशं गत्वा न्यायशास्त्राध्ययनमकार्षुः । मैथिलास्त्वध्यापकास्तान-
ध्याप्य तेषां स्वदेशप्रतिगमनसमये तस्मिंश्चितानि समीचीनानि न्यायपुस्त-
कानि बलादात्तप्य नयन्ति स्म । वङ्गदेशीयास्तावद्बुद्धिमन्तः, तत्र न्यायपुस्त-
कानां सौलभ्ये न्यायचर्चायां वङ्गदेशस्य प्राधान्यं भवेत् स्वदेशस्य प्राधान्यञ्च
विलुप्येतेत्येवं शङ्कमानास्ते किलैवं चक्रुः । तदेवं गते वङ्गदेशीयाः केचित्
कश्चित् केचित् कश्चित् ग्रन्थं करणस्थं कृत्वा स्वदेशमागत्य लिखिषुः । एवं
कालेन वङ्गदेशे न्यायग्रन्थानां सौलभ्यं जातम् । हरिदासभट्टाचार्यः कुसुमा-
ङ्गलिप्रकरणस्य कारिकांशं गद्यशैकं करणस्थं कृत्वा स्वदेशमागत्य यथास्मृति
तद्व्याख्यानं कृतवान्—इति ।

सम्भाव्यते, अत एव स्मृतिश्रैधिल्यात् पञ्चमस्तवके उद्देश एव तात्पर्य-
मिति मूलस्यैव कारिका तदुक्तमित्यन्योक्तिप्रकारेण तेनोद्धृता । अन्यत्रापि
क्वचित् किञ्चित् व्याख्यावैलक्षण्यं जातम् । कारिकात्मककुसुमाञ्जलेखपरि-
गवद्दीपनिवासिना रामभद्रसार्वभौमेनाप्येका टीका विरचिता । तत्र चोद्देश
एव तात्पर्यमित्यादिकारिका मूलकारिकातयैवोद्धृता वक्तव्ये । एवं तत्र
मूलस्यं गद्यमपि क्वचित् क्वचिदुद्धृतमस्ति । ततोऽनुमीयते तदानीं गद्यपद्या-
त्मकस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशेऽपि कियान् प्रचारो जात इति ।
तार्किकशिरोमणिरघुनाथशिरोमणीनां प्रादुर्भावकालादारभ्य वङ्गदेशस्य
प्राधान्यं मिथिलाप्रदेशस्य प्राधान्यविलोपश्च न्यायचर्चायामासीत् । तस्मा-
दारभ्य न्यायाध्ययनेच्छ्वो मिथिलादेशीया वङ्गदेशमागत्याद्यपर्यन्तं न्याया-
ध्ययनं कुर्वन्ति । अतो रघुनाथशिरोमण्यभ्यः परवर्तिनो रामभद्रसार्व-
भौमस्य समये कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशे प्रचारः सम्भाव्यतएव ।
हरिदासभट्टाचार्यकृतव्याख्यासमेतस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्यपद्यांशस्य स्वल्प-
ग्रन्थत्वात् मूलग्रन्थसारांशत्वात् मूलग्रन्थापेक्षया सुगमत्वाच्च मूलग्रन्थमन-
घोत्व स एव ग्रन्थः सर्वैरन्तेवासिभिरध्येतुमारब्धः । तदेवं क्रमेण देशान्तरे-
ष्वपि मूलग्रन्थस्याध्ययनमध्यापनश्च लुप्तकल्पं जातम् । सुतरां ग्रन्थोऽपि
लुप्तकल्प एव जातः ।

तमिममुपादेयं ग्रन्थं लुप्तकल्पमालोचयद्भिरेतद्देशीयग्रन्थरत्नरत्नावड-
परिकरैर्विद्यानुरागिभिरस्यातिकसमाजविद्वद्भिरस्य मुद्रया प्रचारं कर्तव्यं
निश्चित्य शोधनमुद्रणायामनुबद्धः । मयाऽप्यस्य शोधनाय यथामति
कृतः प्रयत्नः । तथाप्यनवधानादिना यद्यत्र किञ्चिदशुद्धमुपलक्ष्येत तद्विद्वद्भिः
ह्यपया शोधनीयमिति ह्यतोऽयमञ्जलिः । यस्याः समितेरिच्छामात्रेण
लुप्तकल्पोऽयमुत्तमो ग्रन्थः कायथूहमिदानीं वहति, सेयं समीचीना
समितिरीवृष्टानि रत्नानि रत्नान्ती चिरं जीवतादौश्वरानुग्रहेत्येति मनसा
प्रार्थयामहे ।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्याहमेतस्य शोधनमकरवम्, तान्युच्यन्ते । एवं

तावदस्मिन्निखितं सम्पूर्णं मूलमात्रम् । अन्यत् शान्तिपुरनिवासित्रीयुक्त
रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यात् क्रीतं सम्पूर्णं मूलमात्रम् । अपरं काशीतः
क्रीतं मूलमात्रमेव श्रेषे किञ्चित् खण्डितम् । अपरमपि नवद्वीपनिवासि
हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यसकाशादानीतं मूलं श्रेषे किञ्चित् खण्डित-
मेव । इतरमूलपुस्तकं संस्कृतविद्यालयात् प्राप्तमसम्पूर्णम् । तदेवं मूलस्य
पञ्च पुस्तकानि लब्धानि ।

प्रकाशस्याप्येकं पुस्तकं सम्पूर्णं समीचीनञ्च तालपत्रलिखितमस्यातिक-
समाजात् प्राप्तम् । अन्यत् रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यादासादितम् । अपरं
हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादानीतं प्रायः सम्पूर्णम् । इतरत् संस्कृत-
विद्यामन्दिरात् संगृहीतमसम्पूर्णम् । अन्यत् काशीतः क्रीतमसम्पूर्णम् ।
अपरं काशीसंस्कृतविद्यालयाध्यक्षात् आनीतं तालपत्रलिखितं समीचीन-
मसम्पूर्णम् । तदेवं प्रकाशस्य षट् पुस्तकानि लब्धानि ।

मकरन्दस्यैकं पुस्तकं रामनाथतर्करत्नात् प्राप्तम् । अपरं हरिनाथ-
तर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादधिगतम् । अन्यत् काशीसंस्कृतविद्यामन्दिरस्थ-
न्यायशास्त्राध्यापकश्रीयुक्तकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यात् समानीतम् ।
तदेवं मकरन्दस्य त्रीणि पुस्तकानि लब्धानि । एतानि सर्वाण्येव सम्पूर्णानि
समीचीनानि च ।

प्रकाशग्रन्थः मूलस्य समीचीनव्याख्यारूपो वर्द्धमानप्रणीतः । मकरन्द-
ग्रन्थस्तु प्रकाशस्य व्याख्यारूपः समीचीनः सङ्गिप्तः सारगर्भञ्च रुचिदत्तप्रणीतः ।

एतस्य मुद्रापथे प्रवृत्तेन मया प्रथमतः प्रकाशसहितं मूलमेव मुद्रयितु-
मारब्धम् । स्थाने स्थाने टिप्पणं दत्तं मकरन्दसन्दर्भञ्च निवेशितः । परन्तु
प्रकाशस्यार्थवैभक्त्याय नातिविस्तरः सारगर्भोऽप्युपादेयो मकरन्दसन्दर्भो-
ऽप्यवश्यं मुद्रणमर्हतीत्यालोचयता मया तन्मुद्रणाय स्वर्गतो राजा राजेन्द्र-
जालमित्रो व्यञ्जापि । तेन चानुमोदिते तन्मुद्रणे ४६ पृष्ठतः प्रभृति
यथारोति मकरन्दसन्दर्भोऽपि प्रकाशस्याधस्तान्मुद्रापितः । एवं ऋते मक-
रन्दसन्दर्भस्य पूर्णतायै प्रथमोऽंशः पश्चात् पृथङ्मुद्रापितः । मकरन्दसन्दर्भस्य

यथारोति मुद्रापणारम्भात् परतः क्वचित् क्वचित् मद्दत्तटिप्यणन्तु []
एतच्चिद्ब्रह्मोद्गीकृतमस्ति ।

अथेदानोमस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यविषयं विचारप्रणालीं च संक्षेपेण
दिक्ष्वात्रं प्रदर्शयामि । ग्रन्थेऽस्मिन् पञ्च स्तवकाः सन्ति । (यद्यपि मूले,
इति प्रथमस्तवकः—इत्येवमादिका पुष्पिका न दृश्यते, तथापि तत्र तत्र-
वान्तरप्रकरणोपसंहारकारिकायां दर्शनात् प्रकरणसमाप्तिसूचकलिपिस-
न्नेतस्योपलम्भात् व्याख्यातृभिः सर्वैरेव स्तवकविभागस्याङ्गीकृतत्वाच्च स्तवक-
विभाग इहादृतः) । तेषु च स्तवकेषु यथाक्रमं चार्वाक-मौमांसक-सौमत-
दिगम्बर-साङ्ख्यानोश्वरसिद्धिप्रतिकूलानि मतानि निराकृतानि ।

तत्र तावद्देविकानामभिहोत्रादिकर्मणां स्वर्गादिफलकत्वं स्वर्गकामोऽभि-
होत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिविवगतम् । स्वर्गश्च, यद्ग दुःखेन सम्भिन्नं न च
ग्रस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदमित्युक्तलक्षण-
सुखविशेषः । यस्मिन् शरीरे अणुमात्रमपि दुःखं न भवति, तस्मिन्
शरीरे यः सुखविशेषो जायते स एव स्वर्ग इति वर्तुलार्थः । न चैव सुख-
विशेषोऽस्मिन् लोके सम्भवति । अस्मिन् लोके दुःखवर्जनेन सुखभोगस्या-
सम्भवात् । तस्मात् स्वर्गादिफलं कालान्तरे भवतीत्यवश्यं वाच्यं । तत्र
चाभिहोत्रादिकं हेतुः शास्त्रप्रामाण्यात् । चाभिहोत्रादिकञ्च क्रियारूपमु-
त्पन्नप्रध्वंसि न स्वर्गकालमवतिष्ठते । न च तत्काले अणवस्थितात् कारणात्
कार्योत्पत्तिः । तस्मादभिहोत्रादिजन्यः कश्चन व्यापारः स्वर्गपर्यन्तस्यागो-
स्त्रोक्तार्थः । तेन व्यापारेण चिरविनष्टस्याप्यभिहोत्रादेः स्वर्गहेतुत्वमुप-
पद्यते । दृश्यते हि चिरातीतस्यानुभवस्य स्रजन्यसंस्कारद्वारा कालान्तरे
स्मृतिहेतुत्वम् । स चाभिहोत्रादिजन्यो व्यापारोऽदृष्टमिति धर्म इति
पुण्यमिति चाख्यायते । तच्च पुण्यमचेतनं चेतनस्याधिष्ठानमन्तरेण न फल-
जनकं, रथशकटादौ सर्वत्र चेतनाधिष्ठितानामेवाचेतनानां फलजनकत्वदर्श-
नात् । न च जीवात्मनां चेतनानामप्यदृष्टाधिष्ठातृत्वं सम्भवति । यो हि
ब्रह्मदधितिष्ठति स तद्गोचरापरोक्षज्ञानवान् भवति । वास्यादिगोचरापरोक्ष-

ज्ञानवान् हि तद्वादिर्वास्यादिकमधितिलन् दृश्यते । न च जीवात्मनाम-
दृष्टगोचरापरोक्षज्ञानमस्ति । अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वात् । तस्मात् यः पुरुष-
धौरेयोऽदृष्टगोचरापरोक्षज्ञानवानदृष्टमधितिलति स एवेश्वर इत्यदृष्टा-
धिष्ठाहृतयेश्वरसिद्धिः । एवं वेदकर्तृतया क्षित्यादिकर्तृतया चेश्वरसिद्धि-
रिति नैयायिकानां मतम् ।

तत्र चार्वाकादीनामित्यं प्रत्यवस्थानं । चार्वाकास्तावन्मन्यन्ते । यद्य-
दृष्टं नाम तिष्ठेत्, तदा तदधिष्ठाहृतयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति । तदेव तु
नास्ति प्रमाणाभावात् । न ह्यदृष्टं प्रत्यक्षं येन तत्स्वीकारः सम्भवति । न
चानुमानाददृष्टसिद्धिः सम्भवति । अनुमानस्याप्रमाणात्वात् । सर्वत्र व्यभि-
चारसंशयेन, अव्यभिचारितसम्बन्धज्ञानाधीनस्यानुमानस्यासम्भवात् । अनुमा-
नस्याप्रामाण्ये च तदधीनसङ्केतग्रहाधीनबोधजनकस्य शब्दस्यापि नास्ति
प्रामाण्यं । आत्माऽपि नाम देहातिरिक्तः कश्चिन्नास्ति यस्य परलोके स्वर्गा-
दिभोगः स्यात् । किन्तु देहएवात्मा तस्यैव चैतन्यमिति । तदेतन्मतं स्थूलतः
प्रथमस्तवके निराकृतम् ।

मीमांसकास्तु मन्यन्ते । नित्य एव वेदो न केनचित्छत इति न वेदकर्तृ-
तयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति । वेदस्य नित्यत्वञ्च य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः
स एव मैत्रेयाप्यधीयते इति प्रत्यभिज्ञानबलात् सिध्यति । किं ब्रह्मना, स
एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्दर्शानामपि नित्यत्वं । तत्कुतो वेदस्य
कर्ता सम्भवति इति । तदेतन्मीमांसकमतं द्वितीयस्तवके निराकृतम् ।

सौगतास्तु मन्यन्ते । प्रत्यक्षानुपलम्भबाधिते तावदनुमानं न प्रवर्तते इति
नैयायिकैरपि स्वीक्रियते । तथाच ईश्वरस्य प्रत्यक्षानुपलम्भबाधितत्वानु-
मानेनेश्वरसिद्धिः सम्भवति । अपि च यो हि कर्ता भवति स शरीरी
भवति इति लोके दृष्टं । ईश्वरस्त्वशरीरी नैयायिकैर्मन्यते । तस्मात्
शरीराभावाद्देश्वरः कर्ता भवितुमर्हतीति कुतः क्षित्यादिकर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः ।
एवं यो हि किञ्चित् करोति स किञ्चित् प्रयोजनमभिसन्धायैव प्रवर्तते ।
ईश्वरश्चाप्तकामो नैयायिकैरिष्यते । न चाप्तकामस्य किञ्चित् प्रयोजनं सम्भ-

वति, यदभिसन्धाय स कर्त्ता भवेदिति । तदेतत् सौगतमतं तृतीयस्तके निराकृतम् ।

दिग्म्बरास्तु मन्यन्ते । नैयायिकाभिमतस्येश्वरस्य न प्रमाणात्वं । प्रमाणपदं हि यदा करणे व्युत्पन्नं तदा प्रमाकरणाबोधकं, यदा तु कर्त्तरि व्युत्पन्नं तदा प्रमाकर्त्तृबोधकं । ईश्वरस्तावन्न प्रमाकरणं अस्मदादिप्रमायामीश्वरस्य करणत्वे मानाभावात् । ईश्वरस्य च ज्ञानं नित्यं सर्वविषयश्च नैयायिकैरङ्गीक्रियते । न च नित्यस्य वस्तुनः करणं कर्त्ता वा सम्भवति । अतर्ईश्वरः स्वज्ञानस्यापि करणं कर्त्ता वा न भवितुमर्हति । न वा ईश्वरस्य ज्ञानं प्रमा । यद्धि ज्ञानं अज्ञाते विषये जायते सैव प्रमा । अतएव स्मरणात्मकं ज्ञानं पूर्वानुभूते विषये भवति इति स्मृतिर्न प्रमा । ईश्वरस्य च सर्वज्ञस्याज्ञातो विषयो नास्ति, यस्मिन् विषये तस्य ज्ञानं प्रमाभवेत् । तस्मादौश्वरज्ञानं न प्रमा, नापीश्वरः प्रमाणां । तथा चाप्रमाणापुरुषस्य वचसि का अर्द्धेति । तदेतन्मतं चतुर्थस्तवके निराकृतम् ।

साङ्ख्यास्तु मन्यन्ते । ईश्वरे प्रमाणामेव नास्ति । न हि जगत्कर्त्तृतयेश्वरानुमानं सम्भवति । प्रकृतेरेव जगत्कर्त्तृत्वात् । वेदोऽपीश्वरसद्भावे न प्रमाणां तस्योपासनादिविधिपरत्वेन स्वार्थं तात्पर्याभावादिति । तदेतत् साङ्ख्यमतं पञ्चमस्तवके निराकृतम् । स्तवकान्तरेष्वपि प्रसङ्गादेतेषां मतानां किञ्चित् किञ्चित् निराकरणमस्ति ।

निराकरणप्रकारोऽपि संक्षेपेण किञ्चित् प्रदर्श्यते । चार्वाकानां निराकरणं तावत् । इह खलु जगति न सर्वो जनः समानः । कश्चित् सुखी कश्चिद्दुःखी इत्येवमादिकं वैचित्र्यं जगति बहलमुपलभ्यते । न च कारणमन्तरेण वैचित्र्यं शक्यं वक्तुं । वैचित्र्यस्य कार्यतया कारणजन्यत्वनियमात् । न च दृष्टं किञ्चित् कारणं तत्रास्तौत्यवश्यमदृष्टं कारणं वाच्यं । एवं बहवित्तव्ययायाससाधे वैदिके कर्मणि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरपि न सम्भवति यद्यदृष्टं नाम न स्यात् । न हि तैः कर्मभिर्दृष्टं किञ्चित् फलं क्रियते । न च लाभख्यातिसम्मानाद्यर्थं धर्माचरणमित्यपि शक्यते वक्तुं । लाभादिरिरे-

क्षैरपि गिरिगुहारख्यादौ निर्जनस्थानेऽपि तदाचरणात् । धर्माभावे
 धर्माचरणात् कामादिकमपि न सम्भवति । धर्मनुद्धा हि लोको धार्मि-
 केभ्यो धनं ददाति । इतरथा बह्नायासोपार्जितस्य धनस्य त्यागानुपपत्तेः ।
 न च कश्चित् प्रतारकः स्वर्गादिफलकतया यागादिकं परिकल्प्य परेषां
 विश्वासार्यं स्वयमपि तदनुष्ठितवान् ततस्तेन प्रतारित एव लोको यागादौ
 प्रवर्तते इत्यपि कल्पयितुं शक्यते । को हि नाम अन्तुरेवं भवेत् यः पर-
 प्रतारणार्थं बह्नायासार्चितस्य धनस्य अस्थान एव व्ययं करोति उपवासादि-
 मिखात्मानं क्लिन्नाति । न ह्येतावतो दुःखराशेः परप्रतारणमुखं गरीयः ।

अनुमानमपि प्रमाणमेव । अविचारसंशयेन हि तस्याप्रामाण्यमुच्यते ।
 अविचारसंशयश्चानुमानाधीन एव । एकमुदाहरणमवलम्ब्यैतद्विश्रुती-
 क्रियते । वह्निमान् धूमादित्येकमुदाहरणमनुमानस्य । धूमो हि न वह्निं
 अविचरति । अतो धूमेन वह्निरनुमीयते । तत्र वह्निधूमयोर्थाविचारसंशये-
 नानुमानस्याप्रामाण्यमभिमन्यते । तत्रेदं वक्तव्यम् । दृष्टयोस्तावद्वह्निधूमयोः
 प्रत्यक्षेणोपलम्भान्न अविचारसंशयः सम्भवति । किन्त्वदृष्टयोस्तयोः कालान-
 तरे देशान्तरे वा अविचारशङ्का स्यात् । कालान्तरस्थयोर्देशान्तरस्थयोश्च
 वह्निधूमयोर्ज्ञानन्तु न प्रत्यक्षेण किन्वनुमानेनैव । तस्मात् सिद्धं प्रत्यक्षाति-
 रिक्तमनुमानमपि प्रमाणम् । अविचारसंशयेन हेतोर्न साधकत्वमित्यप्यनु-
 मानेऽसति वक्तुमशक्यम् ।

अदि देह एवात्मा स्यात् तदा बाल्येऽनुभूतस्य वार्द्धके स्मरणं न स्यात् ।
 बाल्यवार्द्धकयोः शरीरभेदात् । न खल्वन्येन दृष्टमन्यः स्मरतीत्येवमादि-
 कारश्चैरात्माऽपि देहव्यतिरिक्तोऽङ्गीकर्तव्य इति ।

मीमांसकानां विराकरणान्तु, वेदोऽपि न नित्यः किन्तु इतरवाक्यवदेव
 जन्यः वाक्यत्वादेव । वाक्यञ्च वक्तुर्भ्रमप्रमादादिदोषबलादप्रमाणं भवति ।
 वेदवाक्यञ्च प्रेक्षावद्भिर्महाजनैः परिगृहीतत्वात् प्रमाणम् । अतस्तद्वक्ता
 अमादिशून्य एव सिध्यति । स एव भगवानौश्वरः । गकारादयो वर्णा अपि
 न नित्याः, उत्पन्नो गकारः, विनष्टो गकारः, श्रुतपूर्वो गकारो नास्तीति

प्रत्यक्षत एव तदुत्पत्तिविनाशयोरनुभवात् । एवञ्च स्थलीनामुत्पत्तिविनाशित्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् स एवायं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञा गत्वादिजातिविषयिणी वक्तव्या । सैवेयं दीपशिखेतिवत् छिन्नपुनर्जातकेशादौ त एवामीकेशा इत्यादिवच्च ।

सौगतमतनिराकरणमित्यम् । प्रत्यक्षानुपलम्भबाधिते अनुमानं न प्रवर्तते इति सत्यं, परन्तु उपलम्भयोग्यस्यानुपलम्भेनाभावनिश्चयो न त्वनुपलम्भमात्रेणाभावनिश्चयः । तथात्वेऽतीन्द्रियाणामाकाशादीनामप्यभावः स्यात् । ईश्वरस्तु न प्रत्यक्षोपलम्भयोग्य इति प्रत्यक्षानुपलम्भादीश्वराभाव इत्ययुक्तम् । कस्मिंश्चिदाश्रये कस्यचिदनुमानं भवति । यथा पर्वते वह्नेः । शरीराभावात् प्रयोजनाभावाच्च ईश्वरे कर्तृत्वाभावानुमाने आश्रयस्थेश्वरस्याङ्गीकारप्रसङ्गः । तदनङ्गीकारे कुत्र कर्तृत्वाभावानुमानम् ? योहि कर्त्ता भवति, तेनावह्यं शरीरिणैव भवितव्यमित्यत्रापि प्रमाणं नास्ति । विपक्षे बाधकाभावात् । यत्र धूमस्तत्रावह्यं वह्निना भवितव्यमित्यत्र तु वह्निधूमयोः कार्यकारणभाव एव विपक्षबाधकः । ईश्वरस्य निजप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् ।

दिगम्बरमतनिराकरणमेवम् । ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेऽपि तदाश्रय ईश्वरो भवत्येव । क्रियाश्रयस्यैव कर्तृत्वात् । सुतरामीश्वरः प्रमाणं कर्तृव्युत्पन्नप्रमाशब्दस्य प्रमाकर्त्तरि प्रवृत्तेः । अज्ञातविषये यत् ज्ञानं जायते सैव प्रमा इत्यपि न । एकविषयकधारावाहिकबुद्धीनामुत्तरासामप्रमात्वप्रसङ्गात् । शुक्तिकायामिदं रजतमिति भ्रमज्ञानस्यापि प्रमात्वप्रसङ्गाच्च । किन्तु यथार्थोऽनुभवः प्रमा इत्येव प्रमाणक्षयम् । स्मृतिस्तु नानुभव इति नासौ प्रमा । ईश्वरज्ञानन्तु यथार्थमनुभवश्चेति तत्प्रमा भवत्येव ।

साङ्ख्यमतनिरासस्तु । यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यादिकार्यं मपि । यच्च क्षित्यादिकर्त्ता स एवेश्वरः । न च प्रकृतिः कर्त्त्री सम्भवति । जडायाः प्रकृतेः कर्तृत्वासम्भवात् । कर्तुंश्चैतन्यनियमात् । एवं सर्गाद्यः कालीनद्वयकारणपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्मापि ईश्वरप्रयत्नादेव जायते कर्मणां चेतनप्रयत्नजन्यत्वनियमात् । ईश्वरमुपासीतेत्यादिवेदवाक्या-

अपि ईश्वरस्तद्भावे प्रमाणम् । तत्रेश्वरादिपदं स्वार्थद्वारैव विधिपरम् । यथा
खर्गकामो यजेतेत्यत्र खर्गपदं स्वार्थद्वारा विधिपरं तद्वत् । अन्यथा खर्गे-
ऽप्यनाम्नासः स्यात् ।

ग्रन्थेऽस्मिन्नन्येऽपि बहवोऽर्था विचारिताः । तद्यथा । प्रथमस्तवके तावत्,
कार्यकारणभावव्यवस्थापनं, कार्यकारणप्रवाहस्यानादित्वं, आकस्मिकत्ववाद-
खण्डनं, मीमांसकाभिमतशक्तिपदार्थखण्डनं, ब्रह्मकारणवादनिराकरणं, प्र-
कृतिकारणवादखण्डनं, अदृश्यस्य भोक्तृनिष्ठत्वं, अभावस्य कारणत्वव्यवस्थापनं,
बुद्धेः कर्तृत्वनिराकरणं, आत्मनः कर्तृत्वव्यवस्थापनं, क्षणभङ्गवादनिराकरणं,
कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वविचारः, नित्यविभोरपि कारणत्वव्यव-
स्थापनं इत्येतेऽर्थाविचारिताः ।

प्रमाया गुणजन्यत्वव्यवस्थापनं, प्रलयव्यवस्थापनं, वेदादिसंप्रदायस्य क्रमिक-
ज्ञास्यव्यवस्थापनं इत्येतानि द्वितीयस्तवके चिन्तितानि ।

अलौकिकस्य नाभावप्रतियोगित्वं न चाभावाधिकरणत्वमिति निरूपणं, यो-
ग्यानुपलब्धिनिरूपणं, ईश्वरबाधकानुमानखण्डनं, अनुमानप्रामाण्याभावेऽपि
सम्भावनामात्रात् प्रवृत्तिरिति चार्वाकमतखण्डनं, अनुमानप्रामाण्यव्यवस्था-
पनं, तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वकथनं, सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वखण्डनं, मीमांस-
काभिमतोपमानखण्डनं, स्वमते उपमाननिरूपणं, उपमानस्य प्रमाणान्तरत्व-
व्यवस्थापनं, शब्दस्यानुमानत्वखण्डनं, लौकिकशब्दो न प्रमाणमिति प्रभा-
करमतखण्डनं, शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं, अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्व-
खण्डनं, अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनं इत्येतेऽर्थास्तृतीयस्तवके व्युत्पादिताः ।

प्रमालक्षणां, ज्ञातताखण्डनं, ज्ञानस्य विषयव्यवस्थोपपादनं, प्रमात्प्रामा-
ण्ययोर्निरूपणमित्येते चतुर्थस्तवकगताः ।

पञ्चमस्तवके तु, वेदस्य पौरुषेयत्वव्यवस्थापनं, ईश्वरबाधकानुमानापेक्षया
साधकानुमानस्य बलवत्त्वव्यवस्थापनं, तत्रानुकूलतर्ककथनं, प्रतिकूलतर्काणा-
माभासत्वव्यवस्थापनं, विधिपदार्थनिरूपणं, प्रवर्तकज्ञानविचारः, भावनापदा-
र्थनिरूपणं, आख्यातस्य यत्रार्थकत्वनिरूपणं, द्रष्टृत्वस्य वेदस्येश्वरपरत्वमित्येते

सम्भाव्यते, अत एव स्तुतिशैथिल्यात् पञ्चमस्तवके उद्देश एव तात्पर्य-
मिति मूलस्यैव कारिका तदुक्तमित्यन्योक्तिप्रकारेण तेनोद्धृता । अन्यत्रापि
क्षचित् किञ्चित् व्याख्यावैलक्षण्यं जातम् । कारिकात्मककुसुमाञ्जलेरुपरि
गवद्दीपनिवासिना रामभद्रसार्वभौमनायिका टीका विरचिता । तत्र चोद्देश
एव तात्पर्यमित्यादिकारिका मूलकारिकातथैवोद्धृता वर्तते । एवं तत्र
मूलस्यं गद्यमपि क्षचित् क्षचिदुद्धृतमस्ति । ततोऽनुमीयते तदानीं गद्यपद्या-
त्मकस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशेऽपि कियान् प्रचारो जात इति ।
तार्किकशिरोमणिरघुनाथशिरोमणीनां प्रादुर्भावकालादारभ्य वङ्गदेशस्य
प्राधान्यं मिथिलाप्रदेशस्य प्राधान्यविलोपश्च न्यायचर्चायामासीत् । तस्मा-
दारभ्य न्यायाध्ययनेच्छ्वो मिथिलादेशीया वङ्गदेशमागत्याद्यपर्यन्तं न्याया-
ध्ययनं कुर्वन्ति । अतो रघुनाथशिरोमणिभ्यः परवर्तिनो रामभद्रसार्व-
भौमस्य समये कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशे प्रचारः सम्भाव्यतएव ।
हरिदासभट्टाचार्यैकतथाख्यासमेतस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्यपद्यांशस्य स्वल्प-
ग्रन्थत्वात् मूलग्रन्थसारांशत्वात् मूलग्रन्थापेक्षया सुगमत्वाच्च मूलग्रन्थमन-
धीत्य स एव ग्रन्थः सर्वैरन्तेवासिभिरध्येतुमारब्धः । तदेवं क्रमेण देशान्तरे-
ष्वपि मूलग्रन्थस्याध्ययनमध्यापनश्च लुप्तकल्पं जातम् । सुतरां ग्रन्थोऽपि
लुप्तकल्प एव जातः ।

तमिममुपादेयं ग्रन्थं लुप्तकल्पमालोचयद्भिरुत्तरेदेशीयग्रन्थरत्नरक्षावद्-
परिकरैर्विद्यानुरागिभिरस्यातिकसमाजविद्वद्भिरस्य मुद्रया प्रचारं कर्तव्यं
निश्चित्य शोधनमुद्रणायाहमनुबद्धः । मयाऽप्यस्य शोधनाय यथामति
कृतः प्रयत्नः । तथाप्यनवधानादिना यद्यत्र किञ्चिदशुद्धमुपलक्ष्येत तद्विद्वि-
ह्यपया शोधनीयमिति ह्यतोऽयमञ्जलिः । यस्याः समितेरिच्छामात्रेण
लुप्तकल्पोऽयमुत्तमो ग्रन्थः कायथूहमिदानीं वहति, सेयं समीचीना
समितिरौतृशानि रत्नानि रक्षन्ती चिरं जीवतादीश्वरानुग्रहेणेति मनसा
प्रार्थयामहे ।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्याहमेतस्य शोधनमकरवम्, तान्युच्यन्ते । एवं

तावदस्मिन्निखितं सम्पूर्णं मूलमात्रम् । अन्यत् शान्तिपुरनिवासिभ्योयुक्तं
 रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यात् क्रीतं सम्पूर्णं मूलमात्रम् । अपरं काशीतः
 क्रीतं मूलमात्रमेव शेषे किञ्चित् खण्डितम् । अपरमपि नवहोपनिवावि
 हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यसकाशादानोतं मूलं शेषे किञ्चित् खण्डित-
 मेव । इतरमूलपुस्तकं संस्कृतविद्यालयात् प्राप्तमसम्पूर्णम् । तदेवं मूलस्य
 पञ्च पुस्तकानि खण्डानि ।

प्रकाशस्याप्येकं पुस्तकं सम्पूर्णं समीचीनञ्च ताजपत्रलिखितमस्यातिक-
 समाजात् प्राप्तम् । अन्यत् रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यादासादितम् । अपरं
 हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादानोतं प्रायः सम्पूर्णम् । इतरत् संस्कृत-
 विद्यामन्दिरात् संगृहीतमसम्पूर्णम् । अन्यत् काशीतः क्रीतमसम्पूर्णम् ।
 अपरं काशीसंस्कृतविद्यालयाध्यक्षात् आनीतं ताजपत्रलिखितं समीचीन-
 मसम्पूर्णम् । तदेवं प्रकाशस्य षट् पुस्तकानि खण्डानि ।

मकरन्दस्यैकं पुस्तकं रामनाथतर्करत्नात् प्राप्तम् । अपरं हरिनाथ-
 तर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादधिगतम् । अन्यत् काशीसंस्कृतविद्यामन्दिरस्थ-
 न्यावशास्त्राध्यापकश्रीयुक्तकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यात् समानीतम् ।
 तदेवं मकरन्दस्य त्रीणि पुस्तकानि खण्डानि । एतानि सर्वाण्येव सम्पूर्णानि
 समीचीनानि च ।

प्रकाशग्रन्थः मूलस्य समीचीनव्याख्यारूपो वर्द्धमानप्रणीतः । मकरन्द-
 ग्रन्थस्तु प्रकाशस्य व्याख्यारूपः समीचीनः सङ्गृह्यः सारगर्भश्च रुचिदत्तप्रणीतः ।

एतस्य मुद्रापथे प्रवृत्तेन मया प्रथमतः प्रकाशसहितं मूलमेव मुद्रयितु-
 भारब्धम् । स्थाने स्थाने टिप्पणं दत्तं मकरन्दसन्दर्भश्च निवेशितः । परन्तु
 प्रकाशस्यार्थवैमल्ल्याय नातिविस्तरः सारगर्भोऽन्युपादेयो मकरन्दसन्दर्भो-
 ऽप्यवश्यं मुद्रयमर्हतीत्यालोचयता मया तन्मुद्रणाय स्वर्गतो राजा राजेन्द्र-
 णालमित्रो व्यञ्जापि । तेन चानुमोदिते तन्मुद्रणे ४६ पृष्ठतः प्रवृत्ति
 यथारौति मकरन्दसन्दर्भोऽपि प्रकाशस्याधस्तान्मुद्रापितः । एवं ऋते मक-
 रन्दसन्दर्भस्य पूर्वातयै प्रथमोऽंशः पश्चात् पृथङ्मुद्रापितः । मकरन्दसन्दर्भस्य

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	..	Bs.	1
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1
Aitareya Brahmana, Fasc. 1-4 @ /6/	1
Anu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-2	0
Aphorisms of Sāndilya, (English) Fasc. 1	0
Ashtasāhasrikā Prajñapāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/	7
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	2
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	0
Brihaddevata (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1
Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1
Brihataryaka Upanishad (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0
Chaitandya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0
*Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-9 @ /6/ each	19
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	0
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10
Kūrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3-6 @ /6/ each	1
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	4
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	1
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2
*Mimāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	6
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	1
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-2	0
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4-6; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	8
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	1
Nyayabindutika, (Text)	0
Nyaya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	3
Parīśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	1

THE
NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM

BY UDAYANĀCHĀRYA

FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

VARDHAMĀNA AND THE GLOSS OF RUCHIDATTA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPADHYĀYA CHANDRAKĀNTA
TARKĀLANKĀR.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Bs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	...	4	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aitareya Brahmana, Fasc. 1-4 @ /6/	...	1	8
Aṇu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-2	...	0	12
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	0	6
Ashtasāhasrikā Prajñapāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/	...	7	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	...	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Chaitandya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
*Chaturvarga Chintamaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	19	8
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	...	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	8
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3-6 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	3
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	1
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	...	6	6
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-2	...	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4-6; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	8	10
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	1	8
Nyayabindutika, (Text)	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	3	0
Pañcīśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	...	1	14

THE
NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM

BY UDAYANĀCHĀRYA

FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

VARDDHAMĀNA AND THE GLOSS OF RUCHIDATTA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA
TARKĀLANKĀR.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

THE
NYĀYA-KUSUMĀÑJALI PRAKARAṆAM

BY UDAYANĀCARYA

SECOND PART

CONTAINING

THE 4TH AND 5TH STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

BUCIDATTA AND THE GLOSS OF VARDDHAMANA

EDITED BY

BANDYAGHAṬĪA
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRAKĀNTA
TARKĀLANKĀRA

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1895.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम् ।

(चतुर्थ-पञ्चम-स्तवकात्मकद्वितीयखण्डम्)

न्यायाचार्यपदाङ्कित-महामहोपाध्याय-

श्रीमदुदयनाचार्यविरचितम् ।

महामहोपाध्याय-वशिष्ठतन्त्र-मकरन्दोद्भासित-

महामहोपाध्याय-वर्द्धमानकृत-प्रकाशसमेतम् ।

वङ्गदेशीय-

श्रीश्री अष्टातिकसमाजानुमत्या

वन्द्यघटीय-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कार-परिशोधितम् ।

कलिकाता-महानगर्यां

बापूद्विष्ट मिश्रन् यन्त्रे मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८१६ ।

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header.

Handwritten text in the middle section of the page.

Handwritten text in the lower middle section of the page.

अनुक्रमणिका ।

न्यायकुसुमाङ्गलिप्रकरणमिदमुदयनाचार्यविरचितमुदारार्थमतीवोपा-
देयो ग्रन्थः । बौद्धाधिकापरनामधेयमात्मतत्त्वविवेकं विरचय्य प्रकरणमिदं
रचितवानाचार्यः । एतद्ग्रन्थे आत्मतत्त्वविवेकस्योक्तेखदर्शनेन ततः परा-
चीनत्वमेतस्य सुव्यक्तमवगम्यते । आत्मतत्त्वविवेके तावद्बौद्धानां क्षणभङ्गादि-
वादानिराकृत्य विज्ञानादतिरिक्तः स्थायी जीवात्मा निरूपितः । न्यायकुसु-
माङ्गलिप्रकरणे त्वस्मिन् यस्योपासनया जीवात्मा निःश्रेयसमधिगच्छति,
स भगवान् ईश्वरः परमात्मपदाभिधेयः सविस्तरं व्यवस्थापितः । अत्रत्या
चेत्श्वरानुमानप्रणाली समीचीना सत्कर्तृगर्भा च । इमामेव प्रणालीमनुसृत्य
गङ्गेश्वर ईश्वरानुमानचिन्तामणिं रचयाञ्चकार ।

सोऽयमनुपादेयोऽपि ग्रन्थो नेदानीमध्ययनाध्यापनयोः प्रचरति । तत्-
कारणञ्च ग्रन्थस्य काठिन्येनाध्येतव्यामनुत्साहः । वङ्गदेशे तदप्रचारे कारणा-
न्तरमप्यस्ति । इयं किल किंवदन्ती प्रचरति । पूर्वं किल मिथिलाप्रदेश-
एव बाङ्गल्येन समीचीना न्यायशास्त्रस्य चर्चाऽऽसीत् । गङ्गेशोपाध्यायादयो
ग्रन्थकाराश्च बहवस्तत्र प्रादुरभवन् । तदानीं न्यायाध्ययनेच्छ्वो वङ्गदेशीया
मिथिलाप्रदेशं गत्वा न्यायशास्त्राध्ययनमकार्षुः । मैथिलास्वध्यापकास्तान-
ध्याप्य तेषां स्वदेशप्रतिगमनसमये तस्मिंश्चितानि समीचीनानि न्यायपुस्त-
कानि बलादात्तप्य नयन्ति स्म । वङ्गदेशीयास्तावद्बुद्धिमन्तः, तत्र न्यायपुस्त-
कानां सौलभ्ये न्यायचर्चायां वङ्गदेशस्य प्राधान्यं भवेत् स्वदेशस्य प्राधान्यञ्च
विलुप्येतेत्येवं शङ्कमानास्ते किलैवं चक्रुः । तदेवं गते वङ्गदेशीयाः केचित्
कश्चित् केचिच्च कश्चित् ग्रन्थं कण्ठस्थं कृत्वा स्वदेशमागत्य लिखितुः । एवं
कालेन वङ्गदेशे न्यायग्रन्थानां सौलभ्यं जातम् । हरिदासभट्टाचार्यः कुसुमा-
ङ्गलिप्रकरणस्य कारिकांशं गद्यसङ्घेकं कण्ठस्थं कृत्वा स्वदेशमागत्य यथास्मृति
तद्व्याख्यानं कृतवान्—इति ।

सम्भाव्यते, अत एव स्मृतिश्रैयित्यात् पञ्चमस्तवके उद्देश एव तात्पर्य-
मिति मूलस्यैव कारिका तदुक्तमित्यन्योक्तिप्रकारेण तेनोद्धृता । अन्यत्रापि
क्वचित् किञ्चित् व्याख्यावैलक्षण्यं जातम् । कारिकात्मककुसुमाञ्जलेखपरि-
वहद्वीपनिवासिना रामभद्रसार्वभौमेनाप्येका टीका विरचिता । तत्र चोद्देश
एव तात्पर्यमित्यादिकारिका मूलकारिकातयैवोद्धृता वर्तते । एवं तत्र
मूलस्यं गद्यमपि क्वचित् क्वचिदुद्धृतमस्ति । ततोऽनुमीयते तदानीं गद्यपद्या-
त्मकस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशेऽपि कियान् प्रचारो जात इति ।
तार्किकशिरोमणिरघुनाथशिरोमणीनां प्रादुर्भावकालादारभ्य वङ्गदेशस्य
प्राधान्यं मिथिलाप्रदेशस्य प्राधान्यविलोपश्च न्यायचर्चायामासीत् । तस्मा-
दारभ्य न्यायाध्ययनेच्छ्वो मिथिलादेशीया वङ्गदेशमागत्याद्यपर्यन्तं न्याया-
ध्ययनं कुर्वन्ति । अतो रघुनाथशिरोमणिभ्यः परवर्तिनो रामभद्रसार्व-
भौमस्य समये कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशे प्रचारः सम्भाव्यतएव ।
हरिदासभट्टाचार्यकृतव्याख्यासमेतस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्यपद्यांशस्य स्वल्प-
ग्रन्थत्वात् मूलग्रन्थसारांशत्वात् मूलग्रन्थापेक्षया सुगमत्वाच्च मूलग्रन्थमन-
घोत्व स एव ग्रन्थः सर्वैरन्तेवासिभिरध्येतुमारब्धः । तदेवं क्रमेण देशान्तरे-
ष्वपि मूलग्रन्थस्याध्ययनमध्यापनश्च लुप्तकल्पं जातम् । सुतरां ग्रन्थोऽपि
लुप्तकल्प एव जातः ।

तमिममुपादेयं ग्रन्थं लुप्तकल्पमालोचयद्भिरेतद्देशीयग्रन्थरत्नरक्षावद्ध-
परिकरैर्विद्यानुरागिभिरस्यातिकसमाजविद्वद्भिरस्य मुद्रया प्रचारं कर्तव्यं
निश्चित्य शोधनमुद्रणायाहमनुरद्धः । मयाऽप्यस्य शोधनाय यथामति
कृतः प्रयत्नः । तथाप्यनवधानादिना यद्यत्र किञ्चिदशुद्धमुपलभ्येत तद्विद्वद्भिः
कृपया शोधनीयमिति कृतोऽयमञ्जलिः । यस्याः समितेरिच्छामात्रेण
लुप्तकल्पोऽयमुत्तमो ग्रन्थः कायथूहमिदानीं वहति, सेयं समीचीना
समितिरौवृष्टानि रत्नानि रक्षन्तौ चिरं जीवतादीश्वरानुग्रहेणेति मनसा
प्रार्थयामहे ।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्याहमेतस्य शोधनमकरवम्, तान्युच्यन्ते । एकं

तावदस्मिन्निखितं सम्पूर्णं मूलमात्रम् । अन्यत् शान्तिपुरनिवासित्रीयुक्त
रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यात् क्रीतं सम्पूर्णं मूलमात्रम् । अपरं काशीतः
क्रीतं मूलमात्रमेव शेषे किञ्चित् खण्डितम् । अपरमपि नवद्वीपनिवासि
हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यसकाशादानीतं मूलं शेषे किञ्चित् खण्डित-
मेव । इतरमूलपुस्तकं संस्कृतविद्यालयात् प्राप्तमसम्पूर्णम् । तदेवं मूलस्य
पञ्च पुस्तकानि खण्डानि ।

प्रकाशस्याप्येकं पुस्तकं सम्पूर्णं समीचीनञ्च तालपत्रलिखितमस्यातिक-
समाजात् प्राप्तम् । अन्यत् रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यादासादितम् । अपरं
हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादानीतं प्रायः सम्पूर्णम् । इतरत् संस्कृत-
विद्यामन्दिरात् संगृहीतमसम्पूर्णम् । अन्यत् काशीतः क्रीतमसम्पूर्णम् ।
अपरं काशीसंस्कृतविद्यालयाध्यक्षात् आनीतं तालपत्रलिखितं समीचीन-
मसम्पूर्णम् । तदेवं प्रकाशस्य षट् पुस्तकानि खण्डानि ।

मकरन्दस्यैकं पुस्तकं रामनाथतर्करत्नात् प्राप्तम् । अपरं हरिनाथ-
तर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादधिगतम् । अन्यत् काशीसंस्कृतविद्यामन्दिरस्य-
न्यायशास्त्राध्यापकश्रीयुक्तकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यात् समानीतम् ।
तदेवं मकरन्दस्य त्रीणि पुस्तकानि खण्डानि । एतानि सर्वाण्येव सम्पूर्णाणि
समीचीनानि च ।

प्रकाशग्रन्थः मूलस्य समीचीनव्याख्यारूपो वर्द्धमानप्रणीतः । मकरन्द-
ग्रन्थस्य प्रकाशस्य व्याख्यारूपः समीचीनः सङ्गृह्यः सारगर्भश्च तच्चिदत्तप्रणीतः ।

एतस्य मुद्रापत्रे प्रवृत्तेन मया प्रथमतः प्रकाशसहितं मूलमेव मुद्रयितु-
मारब्धम् । स्थाने स्थाने टिप्पणं दत्तं मकरन्दसन्दर्भश्च निवेशितः । परन्तु
प्रकाशस्यार्थवैमल्याय नातिविस्तरः सारगर्भोऽप्युपादेयो मकरन्दसन्दर्भो-
ऽप्यवश्यं मुद्रयामर्हतीत्यालोचयता मया तन्मुद्रणाय स्वर्गतो राजा राजेन्द्र-
लालमित्रो व्यञ्जापि । तेन चानुमोदिते तन्मुद्रणे ४६ पृष्ठतः प्रवृत्ति
यथारोति मकरन्दसन्दर्भोऽपि प्रकाशस्याधस्तान्मुद्रापितः । एवं ऋते मक-
रन्दसन्दर्भस्य पूर्वातायै प्रथमोऽंशः पश्चात् पृथङ्मुद्रापितः । मकरन्दसन्दर्भस्य

यथारोति मुद्रापणारम्भात् परतः क्वचित् क्वचित् मद्भक्तटिप्यन्तु []
एतच्चिह्नक्रोडीकृतमस्ति ।

अधेदानौमस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यविषयं विचारप्रणालीं च संक्षेपेण
दिक्ष्यामि प्रदर्शयामि । ग्रन्थेऽस्मिन् पञ्च स्तवकाः सन्ति । (यद्यपि मूले,
इति प्रथमस्तवकः—इत्येवमादिका पुष्पिका न दृश्यते, तथापि तत्र तत्र-
वान्तरप्रकरणोपसंहारकारिकायां दर्शनात् प्रकरणसमाप्तिसूचकलिपिस-
ङ्केतस्योपलम्भात् व्याख्यातभिः सर्वैरेव स्तवकविभागस्याङ्गीकृतत्वाच्च स्तवक-
विभाग इहादृतः) । तेषु च स्तवकेषु यथाक्रमं चार्वाक-मौमांसक-सौगत-
दिगम्बर-साङ्ख्यानमौश्वरसिद्धिप्रतिकूलानि मतानि निराकृतानि ।

तत्र तावद्दैदिकागामिहोत्रादिकर्मिणां स्वर्गादिफलकत्वं स्वर्गकामोऽभि-
होत्रं शुद्ध्यादित्यादिश्रुतिव्यवगतम् । स्वर्गश्च, यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च
ग्रस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदमित्युक्तलक्षणः
सुखविशेषः । यस्मिन् शरीरे अणुमात्रमपि दुःखं न भवति, तस्मिन्
शरीरे यः सुखविशेषो जायते स एव स्वर्ग इति वर्तुलार्थः । न चैव सुख-
विशेषोऽस्मिन् लोके सम्भवति । अस्मिन् लोके दुःखवर्जनेन सुखभोगस्या-
सम्भवात् । तस्मात् स्वर्गादिफलं कालान्तरे भवतीत्यवश्यं वाच्यं । तत्र
चाभिहोत्रादिकं हेतुः शास्त्रप्रामाण्यात् । अभिहोत्रादिकश्च क्रियारूपमु-
त्पन्नप्रध्वंसि न स्वर्गकालमवतिष्ठते । न च तत्काले अणवस्थितात् कारणात्
कार्योत्पत्तिः । तस्मादभिहोत्रादिजन्यः कश्चन व्यापारः स्वर्गपर्यन्तस्यागो-
स्वीकर्त्तव्यः । तेन व्यापारेण चिरविनष्टस्याप्यभिहोत्रादेः स्वर्गहेतुत्वमुप-
पद्यते । दृश्यते हि चिरातीतस्यानुभवस्य स्वजन्यसंस्कारद्वारा कालान्तरे
स्मृतिहेतुत्वम् । स चाभिहोत्रादिजन्यो व्यापारोऽदृष्टमिति धर्मे इति
पुण्यमिति चाख्यायते । तच्च पुण्यमचेतनं चेतनस्याधिष्ठानमन्तरेण न फल-
जनकं, रथप्रकटादौ सर्वत्र चेतनाधिष्ठितानामेवाचेतनाणां फलजनकत्वदर्श-
नात् । न च जीवात्मनां चेतनानामप्यदृष्टाधिष्ठातृत्वं सम्भवति । यो हि
यदधितिष्ठति स तद्गोचरापरोक्षज्ञानवान् भवति । वास्यादिगोचरापरोक्ष-

ज्ञानवान् हि तद्वादिर्वास्यादिकमधितिलन् दृश्यते । न च जीवात्मनाम-
दृष्टगोचरापरोक्षज्ञानमस्ति । अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वात् । तस्मात् यः पुण्य-
घौरेयोऽदृष्टगोचरापरोक्षज्ञानवानदृष्टमधितिलति स एवेश्वर इत्यदृष्टा-
धिष्ठाहृतयेश्वरसिद्धिः । एवं वेदकर्तृतया क्षित्यादिकर्तृतया चेश्वरसिद्धि-
रिति नैयायिकानां मतम् ।

तत्र चार्वाकादीनामित्यं प्रत्यवस्थानं । चार्वाकास्तावन्मन्यन्ते । यद्य-
दृष्टं नाम तिष्ठेत्, तदा तदधिष्ठाहृतयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति । तदेव तु
नास्ति प्रमाणाभावात् । न ह्यदृष्टं प्रत्यक्षं येन तत्स्वीकारः सम्भवति । न
चानुमानाददृष्टसिद्धिः सम्भवति । अनुमानस्याप्रमाणात्वात् । सर्वत्र व्यभि-
चारसंशयेन, व्यभिचरितसम्बन्धज्ञानाधीनस्यानुमानस्यासम्भवात् । अनुमा-
नस्याप्रामाण्ये च तदधीनसङ्घेतग्रहाधीनबोधजनकस्य शब्दस्यापि नास्ति
प्रामाण्यं । आत्माऽपि नाम देहातिरिक्तः कश्चिन्नास्ति यस्य परलोके स्वर्गा-
दिभोगः स्यात् । किन्तु देहएवात्मा तस्यैव चैतन्यमिति । तदेतन्मतं स्थूलतः
प्रथमस्तवके निराकृतम् ।

मीमांसकास्तु मन्यन्ते । नित्य एव वेदो न केनचित्कृत इति न वेदकर्तृ-
तयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति । वेदस्य नित्यत्वञ्च य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः
स एव मैत्रेयाप्यधीयते इति प्रत्यभिज्ञानबलात् सिध्यति । किं बज्जना, स
एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्दर्शानामपि नित्यत्वं । तत्कृतो वेदस्य
कर्ता सम्भवति इति । तदेतन्मीमांसकमतं द्वितीयस्तवके निराकृतम् ।

सौगतास्तु मन्यन्ते । प्रत्यक्षानुपलम्भबाधिते तावदनुमानं न प्रवर्तते इति
नैयायिकैरपि स्वीक्रियते । तथाच ईश्वरस्य प्रत्यक्षानुपलम्भबाधितत्वानु-
मानेश्वरसिद्धिः सम्भवति । अपि च यो हि कर्ता भवति स शरीरी
भवति इति लोके दृष्टं । ईश्वरस्त्वशरीरी नैयायिकैर्मन्यते । तस्मात्
शरीराभावान्नेश्वरः कर्ता भवितुमर्हतीति कुतः क्षित्यादिकर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः ।
एवं यो हि किञ्चित् करोति स किञ्चित् प्रयोजनमभिसन्धायैव प्रवर्तते ।
ईश्वरश्चाप्तकामो नैयायिकैरिष्यते । न चाप्तकामस्य किञ्चित् प्रयोजनं सम्भ-

वति, यदभिसन्धाय स कर्त्ता भवेदिति । तदेतत् सौगतमतं तृतीयस्तके निराकृतम् ।

दिग्म्बरास्तु मन्यन्ते । नैयायिकाभिमतस्येश्वरस्य न प्रमाणात्वं । प्रमाणापदं हि यदा करणे व्युत्पन्नं तदा प्रमाकरणाबोधकं, यदा तु कर्त्तरि व्युत्पन्नं तदा प्रमाकर्त्तृबोधकं । ईश्वरस्तावन्न प्रमाकरणं अस्मदादिप्रमायामीश्वरस्य करणत्वे मानाभावात् । ईश्वरस्य च ज्ञानं नित्यं सर्वविषयश्च नैयायिकैरङ्गीक्रियते । न च नित्यस्य वस्तुनः करणं कर्त्ता वा सम्भवति । अतः ईश्वरः स्वज्ञानस्यापि करणं कर्त्ता वा न भवितुमर्हति । न वा ईश्वरस्य ज्ञानं प्रमा । यदि ज्ञानं अज्ञाते विषये जायते सैव प्रमा । अतएव स्मरणात्मकं ज्ञानं पूर्वानुभूते विषये भवति इति स्मृतिर्न प्रमा । ईश्वरस्य च सर्वज्ञस्याज्ञातो विषयो नास्ति, यस्मिन् विषये तस्य ज्ञानं प्रमाभवेत् । तस्मादीश्वरज्ञानं न प्रमा, नापीश्वरः प्रमाणां । तथा चाप्रमाणापराधस्य वचसि का अद्वेति । तदेतन्मतं चतुर्थस्तवके निराकृतम् ।

साङ्ख्येस्तु मन्यन्ते । ईश्वरे प्रमाणामेव नास्ति । न हि जगत्कर्त्तृतयेश्वरानुमानं सम्भवति । प्रकृतेरेव जगत्कर्त्तृत्वात् । वेदोऽपीश्वरसङ्कावे न प्रमाणां तस्योपासनादिविधिपरत्वेन स्वार्थं तात्पर्याभावादिति । तदेतत् साङ्ख्यमतं पञ्चमस्तवके निराकृतम् । स्तवकान्तरेष्वपि प्रसङ्गादेतेषां मतानां किञ्चित् किञ्चित् निराकरणमस्ति ।

निराकरणप्रकारोऽपि संक्षेपेण किञ्चित् प्रदर्श्यते । चार्वाकानां निराकरणं तावत् । इह खलु जगति न सर्वो जनः समानः । किञ्चित् सुखी किञ्चिद्दुःखी इत्येवमादिकं वैचित्र्यं जगति बह्वलमुपलभ्यते । न च कारणमन्तरेण वैचित्र्यं शक्यं वक्तुं । वैचित्र्यस्य कार्यतया कारणजन्यत्वनियमात् । न च वृष्टं किञ्चित् कारणं तत्रास्तौत्ववश्यमवृष्टं कारणं वाच्यं । एवं बह्वित्तथ्यायाससाध्ये वैदिके कर्मणि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरपि न सम्भवति यद्यवृष्टं नाम न स्यात् । न हि तैः कर्मभिर्वृष्टं किञ्चित् फलं क्रियते । न च साभस्यातिसम्मानाद्यर्थं धर्माचरणमित्यपि शक्यते वक्तुं । साभादिरिपे-

क्षैरपि गिरिगुहारख्यादौ निर्जनस्थानेऽपि तदाचरणात् । धर्माभावे धर्माचरणात् जामादिकमपि न सम्भवति । धर्मबुद्ध्या हि लोको धार्मिकेभ्यो धनं ददाति । इतरथा बह्नायासोपार्जितस्य धनस्य त्यागानुपपत्तेः । न च कश्चित् प्रतारकः स्वर्गादिफलकतया यागादिकं परिकल्प्य परेषां विश्वासार्थं स्वयमपि तदनुष्ठितवान् ततस्तेन प्रतारित एव लोको यागादौ प्रवर्तते इत्यपि कल्पयितुं शक्यते । को हि नाम जन्तुरेवं भवेत् यः पर-प्रतारणार्थं बह्नायासार्चितस्य धनस्य अस्थान एव थयं करोति उपवासादि-मिच्छात्मानं क्लिप्नाति । न ह्येतावतो दुःखराशेः परप्रतारणसुखं गरीयः ।

अनुमानमपि प्रमाणमेव । व्यभिचारसंश्रयेन हि तस्याप्रामाण्यमुच्यते । व्यभिचारसंश्रयश्चानुमानाधीन एव । एकमुदाहरणमवलम्ब्यैतद्विशदी-कियते । वद्धिमान् धूमादित्येकमुदाहरणमनुमानस्य । धूमो हि न वद्धिं व्यभिचरति । अतो धूमेन वद्धिरनुमीयते । तत्र वद्धिधूमयोर्व्यभिचारसंश्रये-वानुमानस्याप्रामाण्यमभिमन्यते । तत्रेदं वक्तव्यम् । दृष्टयोस्तावद्वद्धिधूमयोः प्रत्यक्षोपलब्धमात्र व्यभिचारसंश्रयः सम्भवति । किन्त्वदृष्टयोस्तयोः कालान्तरे देशान्तरे वा व्यभिचारशङ्का स्यात् । कालान्तरस्थयोर्देशान्तरस्थयोश्च वद्धिधूमयोर्ज्ञानन्तु न प्रत्यक्षेण किन्वनुमानेनैव । तस्मात् सिद्धं प्रत्यक्षाति-रिक्तमनुमानमपि प्रमाणम् । व्यभिचारसंश्रयेन हेतोर्न साधकत्वमित्यप्यनु-मानेऽसति वक्तुमशक्यम् ।

यदि देह एवात्मा स्यात् तदा बाल्येऽनुभूतस्य वार्द्धके स्मरणं न स्यात् । बाल्यवार्द्धकयोः शरीरभेदात् । न खल्वन्येन दृष्टमन्यः स्मरतीत्येवमादि-कारणैरात्माऽपि देहव्यतिरिक्तोऽङ्गीकर्तव्य इति ।

मीमांसकानां विराकरणान्तु, वेदोऽपि न नित्यः किन्तु इतरवाक्यवदेव जन्यः वाक्यत्वादेव । वाक्यञ्च वक्तुर्भ्रमप्रमादादिदोषबलादप्रमाणं भवति । वेदवाक्यञ्च प्रेक्षावद्भिर्महाजनैः परिगृहीतत्वात् प्रमाणम् । अतस्तद्वक्षा भ्रमादिभ्रूय एव सिध्यति । स एव भगवानौश्वरः । गकारादयो वर्णा अपि न नित्याः, उत्पन्नो गकारः, विनष्टो गकारः, श्रुतपूर्वो गकारो नास्तीति

प्रत्यक्षत एव तदुत्पत्तिविनाशयोरनुभवात् । एवञ्च व्यक्तीनामुत्पत्तिविनाशित्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् स एवायं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञा गत्वादिजातिविषयिणी वक्तव्या । सैवेयं दीपशिखेतिवत् छिन्नपुनर्जातकेशादौ त एवामीकेशा इत्यादिवच ।

सौगतमतनिराकरणमित्यम् । प्रत्यक्षानुपलम्भनाधिते अनुमानं न प्रवर्त्तते इति सत्यं, परन्तु उपलम्भयोग्यस्यानुपलम्भेनाभावनिश्चयो न त्वनुपलम्भमात्रेणाभावनिश्चयः । तथात्वेऽतीन्द्रियाणामाकाशादीनामप्यभावः स्यात् । ईश्वरस्तु न प्रत्यक्षोपलम्भयोग्य इति प्रत्यक्षानुपलम्भादीश्वराभाव इत्युक्तम् । कस्मिंश्चिदाश्रये कस्यचिदनुमानं भवति । यथा पर्वते वस्त्रेः । शरीराभावात् प्रयोजनाभावाच्च ईश्वरे कर्तृत्वाभावानुमाने आश्रयस्थेश्वरस्याङ्गीकारप्रसङ्गः । तदनङ्गीकारे कुत्र कर्तृत्वाभावानुमानम् ? योहि कर्त्ता भवति, तेनावशं शरीरिणैव भवितव्यमित्यत्रापि प्रमायां नास्ति । विपक्षे बाधकाभावात् । यत्र धूमस्तत्रावश्यं वह्निना भवितव्यमित्यत्र तु वह्निधूमयोः कार्यकारणभाव एव विपक्षबाधकः । ईश्वरस्य निजप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् ।

दिगम्बरमतनिराकरणमेवम् । ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेऽपि तदाश्रय ईश्वरो भवत्येव । क्रियाश्रयस्यैव कर्तृत्वात् । सुतरामीश्वरः प्रमायां कर्तृव्युत्पन्नप्रमाशब्दस्य प्रमाकर्त्तरि प्रवृत्तेः । अज्ञातविषये यत् ज्ञानं जायते सैव प्रमा इत्यपि न । एकविषयकधारावाहिकबुद्धीनामुत्तरासामप्रमात्वप्रसङ्गात् । शुक्तिकायामिदं रजतमिति भ्रमज्ञानस्यापि प्रमात्वप्रसङ्गाच्च । किन्तु यथार्थोऽनुभवः प्रमा इत्येव प्रमालक्षणम् । स्मृतिस्तु नानुभव इति नासौ प्रमा । ईश्वरज्ञानन्तु यथार्थमनुभवश्चेति तत्रमा भवत्येव ।

साङ्गमतनिरासस्तु । यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यादिकार्यमपि । यच्च क्षित्यादिकर्त्ता स एवेश्वरः । न च प्रकृतिः कर्त्री सम्भवति । जड़याः प्रकृतेः कर्तृत्वासम्भवात् । कर्त्तुश्चैतन्यनियमात् । एवं सर्गाद्यकालीनद्वयकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्मपि ईश्वरप्रयत्नादेव जायते कर्म्मणां चेतनप्रयत्नजन्यत्वनियमात् । ईश्वरमुपासीतेत्यादिवेदवाक्या-

न्यपि ईश्वरसद्भावे प्रमाणम् । तत्रेश्वरादिपदं स्वार्थद्वारैव विधिपरम् । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गपदं स्वार्थद्वारा विधिपरं तद्वत् । अन्यथा स्वर्गेऽप्यनाम्नासः स्यात् ।

ग्रन्थेऽस्मिन्नन्येऽपि बहवोऽर्था विचारिताः । तद्यथा । प्रथमस्तवके तावत्, कार्यकारणभावव्यवस्थापनं, कार्यकारणप्रवाहस्यानादित्वं, आकस्मिकत्ववाद-खण्डनं, मीमांसकाभिमतशक्तिपदार्थखण्डनं, ब्रह्मकारणवादनिराकरणं, प्र-
कृतिकारणवादखण्डनं, अदृश्यस्य भोक्तृनिष्ठत्वं, अभावस्य कारणत्वव्यवस्थापनं, बुद्धेः कर्तृत्वनिराकरणं, आत्मनः कर्तृत्वव्यवस्थापनं, क्षणभङ्गवादनिराकरणं, कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वविचारः, नित्यविभोरपि कारणत्वव्यव-
स्थापनं इत्येतेऽर्थाविचारिताः ।

प्रमाया गुणजन्यत्वव्यवस्थापनं, प्रलयव्यवस्थापनं, वेदादिसंप्रदायस्य क्रमिक-
ज्ञास्यव्यवस्थापनं इत्येतानि द्वितीयस्तवके चिन्तितानि ।

अलौकिकस्य नाभावप्रतियोगित्वं न चाभावाधिकरणत्वमिति निरूपणं, यो-
ग्यानुपलब्धिनिरूपणं, ईश्वरबाधकानुमानखण्डनं, अनुमानप्रामाण्याभावेऽपि
सम्भावनामात्रात् प्रवृत्तिरिति चार्वाकमतखण्डनं, अनुमानप्रामाण्यव्यवस्था-
पनं, तर्कस्य शङ्कानिवर्त्तकत्वकथनं, सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वखण्डनं, मीमांस-
काभिमतोपमानखण्डनं, स्वमते उपमाननिरूपणं, उपमानस्य प्रमाणान्तरत्व-
व्यवस्थापनं, शब्दस्यानुमानत्वखण्डनं, लौकिकशब्दो न प्रमाणमिति प्रभा-
करमतखण्डनं, शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं, अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्व-
खण्डनं, अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनं इत्येतेऽर्थास्तृतीयस्तवके व्युत्पादिताः ।

प्रमालक्ष्यं, ज्ञातताखण्डनं, ज्ञानस्य विषयव्यवस्थोपपादनं, प्रमात्प्रामा-
ण्ययोर्निरूपणमित्येते चतुर्थस्तवकगताः ।

पञ्चमस्तवके तु, वेदस्य पौरुषेयत्वव्यवस्थापनं, ईश्वरबाधकानुमानापेक्षया
साधकानुमानस्य बलवत्त्वव्यवस्थापनं, तत्रानुकूलतर्ककथनं, प्रतिकूलतर्काणा-
माभासत्वव्यवस्थापनं, विधिपदार्थनिरूपणं, प्रवर्त्तकज्ञानविचारः, भावनापदा-
र्थनिरूपणं, आख्यातस्य यत्रार्थकत्वनिरूपणं, द्वात्स्वस्य वेदस्येश्वरपरत्वमित्येते

समाशोचिताः । अन्यदपि किञ्चित् किञ्चित् तत्र तत्र विचारितमस्ति ।
अत्र च विचार्यविषयं कारिकाया संक्षेपयोग्या गद्येन विकारेण तद्विचारः
कृतोऽस्ति ।

अथेदानीं ग्रन्थकर्तृणां विषये किञ्चिदाशोचयामः । उदयनाचार्येण
तावत् किरणावलीबोधसिद्ध्यात्मतत्त्वविवेकादयो बहवो ग्रन्था रचिताः ।
उदयनाचार्येणैवावत् शारीरकभाष्यकर्तुर्भगवतो भास्कराद् ब्रह्मपरिखाम-
वादिनः पराचीन इति ब्रह्मपरिखतेरिति भास्करगोत्रे युज्यते इत्यत्रैव
तदुल्लेखदर्शनात् ज्ञायते । सोऽयं ब्रह्मपरिखामवादः शङ्करभाष्ये खण्डितो
वर्तते इति शङ्कराचार्येण भास्करात् पराचीनः इत्यनुमीयते । आत्म-
तत्त्वविवेके सा चावस्था न हेया मोक्षनगरगोपुरायमाखत्वादित्यद्वैतवारे
मत्प्रतिश्रयं प्रदर्शयत उदयनाचार्यस्याद्वैतवादावकाशिनः गौडपादाचार्यात्
शङ्कराचार्याच्च पराचीनत्वमवगम्यते । परमात्मतत्त्वविवेकपरिसमाप्तेः—

बहुतरपरतन्मप्रान्तरध्वान्तमीतेः

मतितपधिकरक्षासार्थवाहेन यत्नात् ।

इदमुदयकरेण न्यायवर्त्मविकोक्त-

यतिहृतिमवधूय खण्डितं वर्त्म मुक्तेः ॥

इति लेखदर्शनादुदयकर इत्यपि नामान्तरं तस्येति प्रतीयते । एतत्
पद्यानुसारादुदयकरमेवोद्योतकरं मन्यमानाः केचिदुदयनोदयकरोद्योत-
कराखामेकात्ममाचक्षते । परमुद्योतकरकृतन्यायवार्त्तिकस्योपरि वाचस्पति-
मिश्रेण न्यायवार्त्तिकतात्पर्यनाम्नी टीका विरचिता । उदयनाचार्येण च
न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकोपरि न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिनाम्नी टीका
कृतेति गायमुद्योतकरः । तथाच न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धेरादिमः श्लोकः

मातः, सरस्वति, तवाङ्घ्रियुगं विभाव्य

भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।

वाक्चेतसोर्मम तथा भव सावधाना

वाचस्पतेर्वचसि न स्मरतो यथैते ॥

किरणावलीग्रन्थेऽपि इत्याचार्य्या इत्यनेनासङ्गतन्यायवार्तिकमुद्धृतमस्ति ।
 न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिबुद्धयनाचार्य्यंछतेति तद्ग्रन्थमध्य एव, इति
 न्यायाचार्य्यश्रीमदुदयनविरचितन्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ, इति तत्र तत्र
 लेखदर्शनात् स्फुटमवगम्यते । तस्मादुदयकरो न न्यायवार्तिकप्रणेतो-
 द्योतकरः । पूर्वोद्धृतात्मतत्त्वविवेकस्यस्योके इदमुदयकरेणेत्यत्र तदिदमु-
 दयेनेति केचित् पठन्ति । एतत्पाठपक्षे तूदयनाचार्य्यस्योदयकरेति नामा-
 कारसत्त्वे न प्रमाणातिबोधम् ।

भगवत्पादेन शङ्कराचार्य्येण बौद्धादौ निराकृते कालवशात् पुनरपि तेषां
 प्रादुर्भावे जाते उदयनाचार्य्येण ते निराकृता इत्यपि शब्दाः कथयन्ति । तत्रैषा
 किंवदन्ती प्रचरति । उदयनाचार्य्यो बौद्धानां पराजयात् परतः कदाचित्
 एवमोक्तमच्छेत्रं गतवान् । तत्र श्रीमन्दिरं प्रविश्य भगवन्मूर्तिं न वृष्टवान् ।
 ततः स्ववादिभिराराध्यापि यदा भगवद्दर्शनं गलभत तदाऽतिनिर्व्विस्त्रः,

पुनर्बौद्धे समायाते मदधोना तव स्थितिः ।

इत्युक्त्वा श्रीमन्दिरात् यदा निर्गन्तुमैच्छत् तदा भगवानपि दर्शनदानेन
 समकृतार्थयदिति ।

प्रसिद्धविक्रमादित्यसभामन्त्रवर्षाणेन महाकविना कालिदासेन स्पृष्ट-
 मानः सुतरां तत्समानकालीनो दिङ्नागनामा कश्चित् महापण्डित आसी-
 दिति किंवदन्ती प्रचरति ।

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावसेपान् ।

इति कालिदासोक्त्या संवदति च । दिङ्नागस्तु बौद्ध आसीदिति अष्ट-
 शहस्रीपरिमितप्रज्ञापारमिताटीकायामुपलभ्यते । उद्योतकरेण तन्मत-
 शङ्कनार्थमेव न्यायवार्तिकं निर्मितम् । अयं हि न्यायवार्तिकस्यादिमः
 श्लोकः,—

बदक्षपादः प्रवरो मुनीनां

श्रमाय लोकस्य जगाद् ग्राह्यम् ।

कुतार्किकध्वान्तनिरासहेतोः

करिष्यते तस्य मया निबन्धः ॥

अथ भगवता अक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते व्युत्पादिते च भगवता पक्षिणस्वामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिकारम्भ इति श्रद्धां निराचिकीर्षुः सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्वकं वार्त्तिकारम्भप्रयोजनं दर्शयति यदक्षपाद इति । यद्यपि भाष्यकृता कृतव्युत्पादनमेतत्, तथापि दिङ्नागप्रभृतिभिरर्वाचीनैः कुहेतुसन्तमससमुत्थापनेनाच्छादितं शास्त्रं न तन्न-निर्णयार्थं पर्याप्तमित्युद्योतकरेण स्वनिबन्धोद्योतेन तदपनीयते इति प्रयोजनवानयमारम्भः इति न्यायवार्त्तिकतात्यर्थ्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः । अत्र दिङ्नागप्रभृतीनामर्वाचीनत्वकथनात् तेषां समानकालीनत्वं तेभ्यः कियतः कालात् परतो वा प्रादुर्भावो वार्त्तिककारस्यावगम्यते ।

न्यायवार्त्तिकस्य पुष्पिकासु प्रायः सर्वत्रैव, इति औद्योतकरे न्यायवार्त्तिके इति लिखितं । क्वचित् पुस्तके कुत्रचित् इति परमर्षिभारद्वाजश्रीमदुद्योतकरन्यायाचार्यविरचिते इत्यादि लिखितं दृश्यते । एतदर्थनेन भारद्वाजर्षिरेवोद्योतकर इति केचिन्मन्यन्ते । नैतत् समीचीनमिति लक्ष्यते । दिङ्नागाचार्यात् पराचीनस्य तस्यर्षित्वासम्भवात् । परमर्षिन्यायाचार्यविशेषणोक्तेखस्य सम्प्रदायविरुद्धत्वाच्च । अतएव पातञ्जले व्यासभाष्ये तथाविधं किमपि न लिखितम् । परमर्षिभारद्वाजेत्युत्तरपदबुद्ध्याश्रयणेन कश्चित् सङ्गमनीयम् । तथाच भरद्वाजगोत्रोत्पन्नः स इत्यायाति । न हि भारद्वाजनामा कश्चिदृषिः प्रसिद्धः, भरद्वाज एव तु तथा प्रसिद्धः । अनेनैव प्रकारेण,

यदक्षपादप्रतिमो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।

अकारि महत्तस्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥

इति न्यायवार्त्तिकस्यान्तिमः श्लोकोऽपि सङ्गच्छते । ततश्च भाष्यकारो वात्स्यायनगोत्रोत्पन्न इति सिध्यति । पक्षिणस्वामीति नाम्नापि स न ऋषिरिति प्रतीयते । ऋषीणां तथाविधनाम्नः क्वचिदप्यश्रवणात् । यदक्ष-

पादप्रतिम इति वार्त्तिकश्लोके भारद्वाजेनेत्यस्य भरद्वाजगोत्रोत्पन्नेनेतिवत्
वात्स्यायन इत्यस्यापि वात्स्यायनगोत्रोत्पन्न इत्यर्थस्यैव प्रतीतिर्भवति । य-
दक्षपादप्रतिम इत्यनेन भाष्यकर्तुरक्षपादवत् न्यायविद्याप्रवीणत्वमेव प्रतीयते
न तु ऋषित्वमिति ।

तदेवं परतनानां बौद्धानां निराकरणं प्रथममुद्योतकरेण ततो भगवता
शङ्कराचार्येण ततोऽप्युदयनाचार्येण ह्यतमित्यवगम्यते । उद्योतकरो हि
विक्रमादित्यसमानकालीनस्ततः कियता कालेन परवर्त्ती वा । सोऽयं
भगवतः शङ्कराचार्यात् पूर्ववर्त्तीति सम्भाव्यते । यतः शङ्कराचार्यस्य शिष्यः
पद्मपादाचार्य एव भवान्तरे वाचस्पतिमिश्रो भूत्वा बहूनां दर्शनानां टीका-
विरचयाञ्चकार । सोऽयं वृत्तान्तो माधवाचार्यप्रणीतशङ्करदिग्विजये
दृश्यते । वाचस्पतिमिश्रस्तु भामतीसमाप्त्यवसरे महाराजन्तगस्य समये भाम-
त्यादि तेन चरितमित्याह स्म । एष हि भामत्या अन्तिमः श्लोकः,—

नरेश्वरा यच्चरितानुकार-
मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।
तस्मिन् महौपे महनीयकौर्त्तौ
श्रीमद्भृगोऽकारि मया निबन्धः ।

सोऽयं नृगः कस्मिन् देशे कस्मिन् समये राज्यं चकारेति निश्चेतुं न
शक्यते । परन्तु नानादर्शनटीकाकारो वाचस्पतिमिश्रो भगवतः शङ्करा-
चार्यस्य समानकालीनः किञ्चित्परवर्त्ती वेति माधवाचार्यसन्दर्भादवगम्यते ।
वाचस्पतिमिश्रस्य न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकास्थया,

इच्छामः किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपङ्कमन्नां ।

उद्योतकरगवौनामतिजरतीनां समुद्धरणात् ॥

इत्युक्त्या उद्योतकरस्य वाचस्पतिमिश्रादतौवप्राचीनत्वमवगम्यते । यतो-
ऽतिजरतीनामुद्योतकरगवौनामित्युक्तम् । उद्योतकरेण न्यायभाष्यस्योपरि-
वार्त्तिकं रचितम् । न्यायभाष्यञ्च भगवता वात्स्यायनेन प्रणीतम् । वात्स्या-
यनञ्च यदि,

वात्स्यायने मङ्गनागः कुटिलश्चणकात्मनः ।

त्रामिलः पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोऽङ्गुलश्च सः ॥

इत्यभिधानचिन्तामणिसन्दर्भात् चाणक्य एव भवेत्, तदा चन्द्रगुप्तसमये न्यायभाष्यमभूदित्यवगम्यते । सम्भाव्यते इदमेव तत्त्वम् । अतएव पूर्वोक्त-
न्यायवार्तिकतात्पर्य्यटीकासन्दर्भात् पक्षिलस्वामिना न्यायभाष्यं कृतमित्य-
वगम्यते । माधवाचार्य्योऽपि सर्व्वदर्शनसंग्रहे तथैवाभिहितवान् । ततश्च
वात्स्यायनः पक्षिलस्वामी चैकएवेति निःसन्देहमवगम्यते ।

न्यायसूत्रप्रणेता महर्षिर्गौतमस्तु वेदव्याससमकालीन इति सम्भाव्यते ।
एवं किल किंवदन्ती प्रचरति । वेदव्यासो गौतमस्य शिष्य आसीत् । तेन
च शारीरके, एतेन शिष्यापरिग्रहा अपि व्याख्याताः इत्यनेन सूत्रेण शिष्या-
परिग्रहतया गौतमादिमते निराकृते तत् अवगम्य भगवान् गौतमो नानेन
चक्षुषा वं शिष्यापसदं पश्यामीत्युक्तवान् । तत् श्रुत्वा भगवान् वेदव्यासो
गुरोः प्रसन्नतायै तच्छरणोपान्ते गत्वा तं तुष्टाव । ततः शिष्यवत्सलो महर्षि-
र्गौतमो योगबलात् पादे चक्षुस्तपाद्य तेन चक्षुषा वेदव्यासं दृष्टवान्,—
इति । अतएवाक्षपाद इति तस्यापराख्या प्रचरति । सोऽयं महर्षि-
र्गौतमो विहारदेशवास्तव्य आसीदित्यनुमीयते । अद्यापि तत्रदेशे गौत-
माश्रमनाम्ना प्रसिद्धं किञ्चित् स्थानमस्ति । भगवता रामचन्द्रेण विश्वामि-
त्राश्रमात् मिथिलागमनसमये पथि गौतमाश्रमः प्राप्तः । गौतमस्य
पुत्रः श्रतानन्दश्च मिथिलेश्वरस्य जनकस्य पुरोहित आसीत् । 'वक्सर'—
इत्याख्यस्य स्थानस्यानतिदूरे ताड़कावनं ततोऽप्यनतिदूरे विश्वामित्राश्रम
आसीदिति तद्देशवासिषु वृद्धपरम्परागता किंवदन्ती प्रचरति ।

तदेवं न्यायसूत्रप्रणेता महर्षिर्गौतमो वेदव्यासस्य समानकालीनः
भाष्यप्रणेता भगवान् वात्स्यायनश्चन्द्रगुप्तसमानकालीनः । ततो विक्रमादित्य-
काले ततः किञ्चित् परतो वा वार्तिककारस्योद्योतकरस्याविर्भावः । ततो
भगवतः शङ्कराचार्य्यस्याविर्भावः । ततो स्यास्य राजत्वकाले वाचस्पतिमिश्र-
स्योत्पत्तिः । तत उदयनाचार्य्यस्य प्रादुर्भावः ।

सोऽयमुदयनाचार्यः खड्गकर्तुर्हर्षमिश्रात् प्राचीनः । अतएव हर्ष-
मिश्रस्य पित्रा श्रीहरीरेण सार्द्धमुदयनाचार्यस्य शास्त्रीयविवाद आसीदिति
किंवदन्त्यपि सङ्गच्छते । हर्षमिश्र एव श्रीहर्षनामा । श्रीहर्षः किल
खड्गनादिषु सर्वत्रैव श्रीहर्षनाम्ना आत्मानमभिहितवान् इति परतः
प्रदर्शयिष्यामः । पञ्चदशीकारेण तु हर्षमिश्रपदेन तस्योक्तेषुः हतः ।

निरङ्गावभिमानं ये दधते तार्किकादयः ।

हर्षमिश्रादिभिस्ते तु खड्गवादौ सुप्रिच्छिताः ॥

इत्यनेन पद्येन । सोऽयं श्रीहर्षः खड्गनयत्रे उदयनाचार्यमृतं खड्गित-
वान् । कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्यां कारिकास्योदृत्य उपहासच्छ्लेनान्यथा पठित-
वान् । तथाहि खड्गखड्गखाद्ये ।

तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्प्रथा ।

त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ॥

व्याघातो यदि शङ्काऽस्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ॥

एषा हि कुसुमाञ्जलिस्था कारिका ।

शङ्का चेदनुमास्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥

सोऽयं श्रीहर्षः गौड़ाधिपतिना आदिशूरेण कान्यकुब्जदेशादानौतानां
पद्मानां ब्राह्मणानामन्यतमः । अतएव श्रीहर्षः कान्यकुब्जेश्वरस्य सभा-
यामासीदिति गौड़ोर्वीशकुलप्रशस्तितिलकं रचितवानिति च इयमपि
तद्ग्रन्थादुपलभ्यमानमुपपद्यते । तथाच नैषधचरितस्य खड्गखड्गखाद्यस्य
चान्ते श्लोकः,—

ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्

यः साक्षात् कुर्वते समाधिषु परब्रह्म प्रमोदार्षवम् ।

यत्काथं मधुवर्षि धर्मितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः

श्रीहर्षस्य कवेः ह्यतिः ह्यतिमुदे सम्प्रत्यदीयादियम् ॥

तथा नैषधचरितस्य,

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारह्रीरः सुतं
श्रीह्रीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
गौड़ोर्वीशकुलप्रशस्तितिलकभातर्य्यं तन्महा-
काव्ये चाखण्डि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् सप्तमः ॥

खण्डनोद्धारनामा वाचस्पतिमिश्रविरचित एको ग्रन्थोऽस्ति । तत्र च श्रीहर्षकृतस्य खण्डनग्रन्थस्य खण्डनं वर्तते । एतद्दर्शनात् श्रीहर्षात् पराचीनो वाचस्पतिमिश्रस्ततः पराचीन उदयनाचार्य्य इति केचिन्मन्यन्ते । तदेतदसमञ्जसं । यथा चोदयनाचार्य्यः श्रीहर्षात् पूर्ववर्ती तथोपपादितमघस्तादेव । तस्मात् खण्डनोद्धारकर्त्ता वाचस्पतिमिश्रो नानादर्शनटीकाकारवाचस्पतिमिश्रादन्य एव । नानादर्शनटीकाकाङ्क्षिर्वाचस्पतिमिश्रैः भामतीपरिसमाप्तवसरे स्वनिर्मितग्रन्थानामुल्लेखः कृतः । तथाहि,—

यन्नप्रायकणिका-तत्त्वसमीक्षा-तत्त्वविन्दुभिः ।
यन्नप्रायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥
समचैषं महत्पुण्यं तत्पुण्यं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥

तदत्र खण्डनोद्धारस्यानुल्लेखादन्य एव वाचस्पतिमिश्रस्तत्कर्त्तेति । अतएव खण्डनग्रन्थे पण्डकमुदाहृत्य सुगधायाः पुत्रप्रार्थनमिति वाचस्पतिरुपालम्भमवादीदिति श्रीहर्षेण वाचस्पतेरुल्लेखः कृतः सङ्गच्छते । सोऽयं नवीनो वाचस्पतिमिश्रः गङ्गेशोपाध्यायकृततत्त्वचिन्तामणियग्रन्थस्योपरि टीकां रचितवान् । गङ्गेशोपाध्यायेन, इति वाचस्पतिवचनयोरविरोध इत्यनेन नानादर्शनटीकाकृतो वाचस्पतिमिश्रस्यैवुल्लेखः कृतः । नूतनस्तु वाचस्पतिः स्मृतिनिबन्धानपि रचयाच्चकार । अतएव खण्डनोद्धारस्य आङ्गचिन्तामण्यादिस्मृतिबन्धानाञ्च परिसमाप्तौ, इति महामहोपाध्यायसन्मिश्रवाचस्पतिविरचिते इति समानाकार एव लेखोऽदृश्यते । न्यायवार्तिकतात्पर्य्यटीकायान्तु इत्याचार्य्य श्रीमिश्र श्रीवाचस्पतिविरचितायामित्यादि तत्र तत्र लिखितं । भामत्यादौ

तु इति वाचस्पतिमिश्रविरचिते इत्यादि लेखोद्दृश्यते । अपि च खखनो-
द्धारस्य प्रारम्भे,

क्षीराब्धेरञ्जिह्वाणां त्रिदशपरिषदि प्रोक्तसद्भूरिभङ्गी-
भङ्गीकुर्वन् कटाक्षैस्त्रिभुवनजननीं त्रीडया नम्रमौलिम् ।

देवः पायादपायात् कुसुमशरपरौरम्भसङ्घातभावः

सद्यः स्निद्यत्तरेण स्मितकमलमुखीमाददानः करेण ॥

इत्यर्चं मङ्गलाचरणश्लोकोऽस्ति । विवादचिन्तामणिप्रारम्भेऽप्ययमेव मङ्ग-
लाचरणश्लोकोऽस्ति । तदनयोरेक एव कर्त्तृति नास्ति सन्देहः । अपि च
नानादर्शनटीकाकारो वाचस्पतिमिश्रो महाराजन्वयस्य राजत्वसमये प्रादु-
रासीदित्युक्तम् । अथ च स्मृतिनिबन्धादिप्रणेतृ वाचस्पतिमिश्रो भैरवेन्द्र-
वृषतेर्महिष्यास्तत्युत्रस्य च राजाधिराजपुरवृषोत्तमदेवस्य समये प्रादुरासीत्
निखिलशास्त्रवेत्ता चासीदिति तत्कृतद्वैतनिर्णयादवगम्यते । तथाच द्वैत-
निर्णयस्योपक्रमश्लोकाः—

श्रीभैरवेन्द्रधरणीपतिधर्मपत्नी

राजाधिराजपुरवृषोत्तमदेवमाता ।

वाचस्पतिं निखिलतन्त्रविदं नियुज्य

द्वैते विनिर्णयविधिं विधिवत्तनोति ॥

तस्माद्भिन्नावेवैतौ वाचस्पतिमिश्राविति ध्रुवम् । नानादर्शनटीकाकारस्तु
वाचस्पतिमिश्रः भगवतः शङ्कराचार्यस्य समानकालीनस्तस्मात् किञ्चित्परा-
चौनो वा । भगवान् शङ्कराचार्यस्तु कलियुगस्य एकोनवत्यधिकशता-
धिकत्रिसहस्रमिते (३७८६) वर्षे प्रादुर्भूतः । तथाचाहुः साम्प्रदायिकाः,

निधिनागेभवद्भ्रष्टे विभवे मासि माधवे ।

शुक्ले तिथौ दशम्यां तु शङ्करार्थोदयः स्मृतः ॥

अद्यपि श्लोके कलियुगस्योद्देशो नास्ति, तथापि सम्प्रदायविदां समयानु-
सारात् कलियुगस्यैवेयं वर्षसंख्येति निश्चीयते । शङ्करमन्दारसौरभेऽप्युक्तम्,

प्रास्तृत तिव्यशरदामभियातवत्या-

मेकादशाधिकशतोनचतुःसहस्रगाम् ।

साम्यतश्च कलियुगस्य पञ्चनवत्यधिकनवशताधिकचतुःसहस्रमितो (१६६५) वर्षो वर्त्तते । तेन इतःपूर्वं पञ्चाधिकैकादशशतमिते (११०५) वर्षे नवाधिकसप्तशतमिते (७०६) शकवर्षे वा भगवान् शङ्कराचार्यः प्रादुर्भूवेति लभ्यते । ततः कियत्कालानन्तरं नागादर्शनटीकाहृतो वाचस्पतिमिश्रश्च प्रादुर्भावः । ततो वाचस्पतिमिश्रहृतन्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकाया उपरि न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिहृत उदयनाचार्यस्याविर्भावः । तथाचोदाहृतं पुरस्तात्, वाचस्पतेर्वचसि ये भव सावधाना इत्यादि । न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिहृतुदयनाचार्यहृतेति तु “इति न्यायाचार्य श्रीमदुदयनविरचित न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिसुद्धौ” इति पुष्पिकादर्शनाभिखीयते इत्युक्तम् । अध्यापकपरम्परागता प्रसिद्धिरप्येवम् । * *

वङ्गदेशवास्तव्या वारेन्द्रश्रेणीस्थाः केचिद्ब्राह्मणामन्यन्ते, यदेतेषां कस्माच्चिद्दशमः कस्माच्चिद् द्वादशः पूर्वतन उदयनभादुड़िर्नामासीत् । स एवोदयनाचार्यः स एव च कुसुमाञ्जलिप्रणेतित । इदमसमञ्जसं पश्यामः । यतः श्रीहर्षस्तावदादिश्रूरेणानीतो गौड़देशं, ततो बङ्गतिथे काले गते बल्लालसेनदेवेन आदिश्रूरसमानीतब्राह्मणवंश्यानां कौलिन्यमर्यादास्थापिता ततएव वारेन्द्रश्रेणीनां केषाञ्चित् भादुड़िरित्युपाधिः । बल्लालसेनदेवश्च उनविंशत्युत्तरसहस्रपरिमिते १०१६ शकाब्दे जीवित आसीत् । तथाहि, निखिलनृपचक्रतिलकश्रीबल्लालसेनदेवेन ।

पूर्वो नवशश्विदशमिते शकाब्दे दानसागरो रचितः ॥

अतः कथं श्रीहर्षादपि प्राचीन उदयनाचार्य उदयनभादुड़िरिति शक्यते वक्तुम् । अपि च मकरन्दघोषस्तावत् कान्यकुजादानीतानां ब्राह्मणानामन्यतमेन भट्टनारायणेन समं गौड़देशमायातः । तत्सन्ततीनामद्यते केषाञ्चित् त्रयोविंशतिपर्यायः केषाञ्चिदष्टाविंशतिपर्यायः केषाञ्चिद्द्वान्दृशो वर्त्तते । तत्कथं भादुड़िवंश्यानां दशमो द्वादशो वा पूर्वतन उदयन-

भादुङ्गिदयनाचार्यो भवितुमर्हति । तस्मादन्य एवोदयनभादुङ्गिदयना-
चार्यादिति नास्ति सन्देहः ।

प्रशस्तश्रदाचार्यकृतपदार्थधर्मसंग्रहस्योपरि उदयनाचार्येण किरणाबलो-
नाम्नी टीका निरमायि । भट्टश्रीधराचार्येणापि न्यायकन्दलीनाम्नी टीका
निरमायि । तदनयोः पदार्थधर्मसंग्रहटीकाकारयोः कतरः पूर्वतर इति
तत्त्वतो निर्णेतुं न शक्यते । श्रीधराचार्येण वार्त्तिककारमते यद्दूषणं दत्तं
उदयनाचार्येण किरणाबल्यां तद्दूषणस्य कथञ्चिदुद्धारः कृतः । तथाहि
न्यायकन्दलीसन्दर्भः,—

तस्याः (दुःखात्यन्तनिवृत्तेः) सद्भावे किं प्रमाणं, दुःखसन्ततिर्धर्मिणी
अत्यन्तं समुच्छिद्यते सन्तित्वाद्दीपसन्ततिवदिति तार्त्तिकाः । तद-
युक्तम् । पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्तानेन व्यभिचारात् । अशरीरं वाव
सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादयो वेदान्ताः प्रमाणमिति तु वयम् ।

उदयनाचार्येण तु किरणाबल्यामेवमुक्तम्,

किं पुनरत्र प्रमाणं । दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्तित्वात् प्रदीप-
सन्ततिवदित्याचार्याः । पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्तानेनानैकान्तिक-
मिदमिति चेन्न । सर्वात्मगतदुःखसन्ततिपक्षीकरणे फलतस्तस्यापि
पक्षोऽन्तर्भावात् ।

तदनेन श्रीधराचार्यात् परवर्ती उदयनाचार्य इति भवति प्रतीतिः ।
परमेतद्व्यभिचारवारणस्यानतिसमीचीनत्वादख्या उदयनाचार्यात् परवर्त्ति-
नाऽपि श्रीधराचार्येण तद्दूषणदानं नात्यन्तमसम्भवि । उदयनाचार्योऽप्यु-
क्तानुमाननिर्भरं त्यक्त्वा, उपसंहारे

अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रियेस्पृशत इत्याद्यागमाच्चायमर्थोऽध्य-
वसेयः । इत्याह स्म । अत्रैवोदयनाचार्यो विरराम । श्रीधराचार्यस्तु

आगममुपदर्शय सिद्धार्थे वेदानां न प्रामाण्यमित्याशङ्क्य परतो विचारान-
न्तरमुत्थापितवान् । उदयनाचार्येण सञ्क्षेपेण विचारितस्य विस्तरतो विचा-
रोऽपि श्रीधराचार्येण कृतो वृष्यते । अपि चोदयनाचार्यः किरणाबलीप्रारम्भे,

अतिविरसमसारं मानवार्त्ताविहीनं
परिततवज्ज्वेलप्रक्रियाजालदुःस्थम् ।
उदधिसममतन्त्रं तन्वमेतद्वदन्ति
प्रखलजङ्घिधयो ये तेऽनुकम्पयन्त एते ।

इत्यभिहितवान् । तदनेन किरणाबलीरचनात् पूर्वं पदार्थधर्मसंग्रहस्यो-
परि समीचीना कापि टीका नासीदिति प्रतीयते । तत्पूर्वं न्यायकन्दल्याः
सत्त्वे हि तस्याः समीचीनतया मानवार्त्तादियुक्ततया च तदुक्तिर्न समझसा
स्यात् । तस्मादुदयनाचार्यः श्रीधराचार्यात् पूर्ववर्त्तीति, द्वावपि भिन्नप्रदेश-
वास्तथौ समानकालीनौ वेति सम्भाष्यते । उभयोर्भिन्नदेशत्वे समानकालीनत्वे
च एकस्य ग्रन्थो नापरेण दृष्ट इति द्वयोरपि तत्तदुक्तिर्भवितुमर्हति । श्रीध-
राचार्यस्तु गौड़देशीयश्चासीत् । एतच्च न्यायकन्दलीशेषस्थात्

आसीद्वृत्तिगणराज्ञायां द्विजानां भूरिकर्मणाम् ।
भूरिदृष्टिरिति ग्रामो भूरिदृष्टिजनाश्रयः ॥

इत्यादिलेखादवगम्यते । उदयानाचार्यस्तु गौड़देशीय इति केचिन्नन्यन्ते ।
मैथिल इत्यपरे । गौड़देशीयत्वेऽपि गौड़देशस्य प्रदेशान्तरे तस्य सत्त्वमासी-
दिति सम्भाष्यते । न्यायकन्दली तु त्रयोदशाधिकनवशतशकाब्दे विरचिता ।
तथा हि च न्यायकन्दल्या अन्तिमः श्लोकः,—

व्यधिकदशोत्तरनवशतशकाब्दे न्यायकन्दलीरचिता ।

श्रीपाण्डुदासयाचितमदृश्रीश्रीधरेणोयम् ॥

तस्मादुदयनाचार्य एतत्पूर्वकालीन एतत्समानकालीनो वेति सम्भाष्यते ।

प्रकाशकारो बर्द्धमानोपाध्यायोऽपि महान् पण्डित आसीत् । तेनाचार्य-
ग्रन्थाणां प्रायः सर्वेषामेवोपरि तत्त्वचिन्तामणियग्रस्यस्योपरि मौमांसाया-
स्योपरि प्रकाशाभिधानाः टीका विरचिताः । सोऽयं मैथिलः । तत्त्वचिन्ता-
मणिकारस्य गङ्गेशापरनामधेयस्य गङ्गेश्वरस्य पुत्रः । तत्कृतप्रकाशास्-
टीकाप्रारम्भे प्रायः सर्वत्रैव,—

न्यायान्भोजपतङ्गाय मौमांसापारवृश्वने ।

गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽत्रभवते नमः ॥

इत्ययं श्लोको दृश्यते । तत्त्वचिन्तामणिप्रारम्भे तु,

गङ्गेश्वरस्तुते मितेन वचसा श्रीतत्त्वचिन्तामणिं

इत्युक्तम् । पुष्पिकायां च क्वचित् गङ्गेश्वरविरचिते इति क्वचित् गङ्गेश्वर-
विरचिते इति च लिखितमस्ति । तस्मात् गङ्गेश इति गङ्गेश्वर इति च
तत्त्वचिन्तामणिकारस्य नामद्वयमिति ज्ञायते । कुसुमाञ्जलिप्रकाशे, अस्मत्-
पिढचरणा इति ज्ञत्वा बज्जशस्तत्त्वचिन्तामणिसिद्धान्तस्योल्लेखदर्शनाच्चैवं
निश्चीयते । सुतरां बर्द्धमानोपाध्यायो गङ्गेशोपाध्यायसमानकालीनः ।

गङ्गेशोपाध्यायकृत तत्त्वचिन्तामणेरुपरि अयदेवभिन्नेषालोकनाम्नी टीका
प्रणीता । स्वर्गत डाक्तररानेन्द्रलालमित्रसम्पादिते हस्तलिखितग्रन्थानां सूची-
पुस्तके अयदेवप्रणीतप्रत्यक्षालोकस्यैकं पुस्तकं उनघद्यधिकशततमे लक्ष्य
संवत्सरे लिखितं तेनोपलब्धमिति दृश्यते । तच्च पुस्तकं सूचीपुस्तकस्य
षट्सप्तत्यधिकोनविंशतिशत (१६७६) संख्यकम् । मिथिलाप्रदेशे लक्ष्य-
सेन संवत्सरस्य बज्जलः प्रचार आसीत् । मिथिलादेशस्य प्राचीनलिखित-
ग्रन्थानामन्ते लिपिकालतया लक्ष्यसंवत्सर एव बाज्जल्येन व्यवहृतो दृश्यते ।
लक्ष्यसंवत्सरश्च चतुःषष्ट्युत्तरैकादशशततमे विक्रमवर्षे त्रिंशदधिकसहस्र-
मितशकवत्सरे पञ्चदशोत्तरपञ्चशतसम्मिते 'सन्'—इत्याख्यातवङ्गदेशप्रच-
लितवत्सरे च प्रवृत्तः । तथाच बज्जपरम्परागता गाथा,—

शाके सो सन जानब सोइ । रहित वाण शशि वाण यो होइ ॥

जा सन जमा रहै सो देख ऊ । शरशशि वाण हीन करि लेख ऊ ॥

वाकी रहै सो ल० सं० प्रमाण । गुब खानीजन भाषा भान ॥

अब चौघट् एकादश दी जे । ल० सं० सहित संवत् करि लीजे ॥

तदेवमुक्तालोकपुस्तकं एकोनवत्यधिकैकादशशततमे शकवर्षे लिखित-
मिति सिद्ध्यति । ततश्च तत्पूर्वं तद्ग्रन्थकरणं निश्चीयते । ततोऽपि पूर्वं
बर्द्धमानोपाध्यायस्य गङ्गेशोपाध्यायस्य च स्थितिरायाति ।

अतिविरसमसारं मागवार्त्ताविहीनं
परिततवज्ज्वेलप्रक्रियाजालदुःस्थम् ।
उदधिसममतण्णं तन्वमेतद्ददन्ति
प्रखलजङ्घिधयो ये तेऽनुकम्पयन्त एते ।

इत्यभिहितवान् । तदनेन किरणाबलीरचनात् पूर्वं पदार्थधर्मसंग्रहस्यो-
परि समीचीना कापि टीका नासीदिति प्रतीयते । तत्पूर्वं न्यायकन्दल्याः
सत्त्वे हि तस्याः समीचीनतया मागवार्त्तादियुक्ततया च तदुक्तिर्न समझसा
स्यात् । तस्मादुदयनाचार्यः श्रीधराचार्यात् पूर्ववर्त्तीति, द्वावपि भिन्नप्रदेश-
वास्तथ्यौ समागकालीनौ वेति सम्भाष्यते । उभयोर्भिन्नदेशत्वे समागकालीनत्वे
च एकस्य ग्रन्थो नापरेण वृष्ट इति द्वयोरपि तत्तदुक्तिर्भवितुमर्हति । श्रीध-
राचार्यस्तु गौड़देशीयश्चासीत् । एतच्च न्यायकन्दलीशेषस्यात्

आसीद्विद्विषयाणां द्विजानां भूरिकर्मणाम् ।
भूरिदृष्टिरिति ग्रामो भूरिदृष्टिजनाश्रयः ॥

इत्यादिलेखादवगम्यते । उदयनाचार्यस्तु गौड़देशीय इति केचिन्मन्यन्ते ।
मैथिल इत्यपरे । गौड़देशीयत्वेऽपि गौड़देशस्य प्रदेशान्तरे तस्य सत्त्वमासी-
दिति सम्भाष्यते । न्यायकन्दली तु त्रयोदशाधिकनवशतशकाब्दे विरचिता ।
तथा हि च न्यायकन्दल्या अन्तिमः श्लोकः,—

व्यधिकदशोत्तरनवशतशकाब्दे न्यायकन्दलीरचिता ।

श्रीपाण्डुदासयाचितभट्टश्रीश्रीधरेणोद्यम् ॥

तस्मादुदयनाचार्य एतत्पूर्वकालीन एतत्समानकालीनो वेति सम्भाष्यते ।

प्रकाशकारो बर्द्धमानोपाध्यायोऽपि महान् पण्डित आसीत् । तेनाचार्य-
ग्रन्थाणां प्रायः सर्वेषामेवोपरि तत्त्वचिन्तामणियग्रन्थस्योपरि मौमांसाया-
श्चोपरि प्रकाशाभिधानाः टीका विरचिताः । सोऽयं मैथिलः । तत्त्वचिन्ता-
मणिकारस्य गङ्गेशापरनामधेयस्य गङ्गेश्वरस्य पुत्रः । तत्कृतप्रकाशास्-
टीकाप्रारम्भे प्रायः सर्वत्रैव,—

ध्यायाम्भोजपतङ्गाय मीमांसापारवृन्दने ।

गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽजमवते नमः ॥

इत्थं श्लोको दृश्यते । तत्त्वचिन्तामणिप्रारम्भे तु,

गङ्गेशस्तनुते मितेन वचसा श्रीतत्त्वचिन्तामणिं

इत्युक्तम् । पुष्पिकायां च क्वचित् गङ्गेशविरचिते इति क्वचित् गङ्गेश्वर-
विरचिते इति च लिखितमस्ति । तस्मात् गङ्गेश इति गङ्गेश्वर इति च
तत्त्वचिन्तामणिकारस्य नामद्वयमिति ज्ञायते । जुसुमाञ्जलिप्रकाशे, अस्मत्-
पिटचरणा इति कृत्वा बङ्गेशस्तत्त्वचिन्तामणिसिद्धान्तस्योल्लेखदर्शनाच्चैवं
निश्चीयते । सुतरां बर्द्धमानोपाध्यायो गङ्गेशोपाध्यायसमानकालीनः ।

गङ्गेशोपाध्यायद्वयं तत्त्वचिन्तामणोत्तरपरि जयदेवमिश्रेणालोकनाम्नी टीका
प्रणीता । स्वर्गतं डाक्तरराजेन्द्रलालमित्रसम्पादिते हस्तलिखितग्रन्थानां सूची-
पुस्तके जयदेवप्रणीतप्रत्यक्षालोकस्यैकं पुस्तकं उनवद्यधिकशततमे लक्ष्य
संवत्सरे लिखितं तेनोपलब्धमिति दृश्यते । तच्च पुस्तकं सूचीपुस्तकस्य
षट्सप्तत्यधिकोन्विंशतिशत (१६७६) संख्यकम् । मिथिलाप्रदेशे लक्ष्मण-
सेन संवत्सरस्य बङ्गलः प्रचार आसीत् । मिथिलादेशस्य प्राचीनलिखित-
ग्रन्थानामन्ते लिपिकालतया लक्ष्मणसंवत्सर एव बाङ्गल्येन व्यवहृतो दृश्यते ।
लक्ष्मणसंवत्सरश्च चतुःषष्ट्युत्तरैकादशशततमे विक्रमवर्षे त्रिंशदधिकसहस्र-
मितशकवत्सरे पञ्चदशोत्तरपञ्चशतसम्मिमे 'सन्'—इत्याख्यातवङ्गदेशप्रच-
रितवत्सरे च प्रवृत्तः । तथाच बृद्धपरम्परागता गाथा,—

शाके सो सन जानब सोइ । रहित वाण शशि वाण यो होइ ॥

जा सन जमा रहै सो देख ऊ । शरशशि वाण हीन करि लेख ऊ ।

वाकी रहै सो ल० सं० प्रमाण । गुब आनीजन भाषा भान ॥

अब चौघट् एकादश दी जे । ल० सं० सहित संवत् करि लीजे ॥

तदेवमुक्तालोकपुस्तकं एकोनवत्यधिकैकादशशततमे शकवर्षे लिखित-
मिति सिद्ध्यति । ततश्च तत्पूर्वं तद्ग्रन्थकरणं निश्चीयते । ततोऽपि पूर्वं
बर्द्धमानोपाध्यायस्य गङ्गेशोपाध्यायस्य च स्थितिरासाति ।

दण्डविवेककारो बर्द्धमानस्वस्माद्भिन्नः । स हि भवेशस्य पुत्रः । तथाहि
दण्डविवेकसमाप्तौ,—

श्रीवित्त्वपञ्चान्वयसम्भवेन
श्रीमद्भवेशस्य तनूद्भवेन ।
श्रीबर्द्धमानेन विदेहभर्तुः
हते हतो दण्डविधौ विवेकः ॥

सर्गतेन राजेन्द्रलालमित्रेण श्रीधरदासकृतसदुक्तिकर्णामृतग्रन्थस्यान्तस्थं
शाके सप्तविंशत्यधिकशततोपेतदशश्रते शरदाम् ।
श्रीमल्लक्ष्मणसेनक्षितिपस्य रसैकविंशे ॥
सवितुर्गत्या फाल्गुनविंशेषु परार्थहेतावकुतुकात् ।
श्रीधरदासेनेदं सूक्तिकर्णामृतं चक्रे ॥

इति लेखं दृष्ट्वा षड्विंशत्यधिकशतमितलक्ष्मणसेनसंवत्सरे ग्रन्थोऽयं
निर्मित इति लिखितम् । तथा सति, लक्ष्मणसेनवत्सरशककालयोः समी-
करणं न मिलति । तथाहि उक्तगाथया त्रिंशदधिकसहस्रमिते शकवर्षे
लक्ष्मणसेनवत्सरस्य प्रवृत्तिर्ज्ञायते । प्रकृते च षड्विंशत्यधिकशतसंख्यया
त्रिंशदधिकसहस्रमितसंख्याया योजने हते मिलित्वा सप्तपञ्चाशदधिकै-
कादशशतमितः शकवत्सर आयाति न सप्तविंशत्यधिकशततोपेतदशशत-
मितवत्सरः ।

परं षड्विंशत्यधिकशतमित लक्ष्मण संवत्सरः ग्रन्थनिर्माणकालः कथं
तेन निरूपायौति न खल्वधिगच्छामि । अङ्गानां वामतो गतिरिति ज्योति-
र्विदां समयात् वामक्रमेण रसस्यैकविंशस्य च स्थापने षोडशाधिकशत-
द्वयमितो वर्ष आयाति । स तु न सम्भवति । यतः श्रीधरदासस्य पिता
श्रीवटुदासो लक्ष्मणसेनस्य समानकालीनस्तस्य मित्रं चासीत्,—इति सदुक्ति-
कर्णामृतग्रन्थादेवावगम्यते । न च लक्ष्मणसेनस्य राज्याभिषेकात् परं पिता-
पुत्रयोर्मध्ये षोडशाधिकद्विशतवर्षपरिमितकालात्ययः सम्भवति । यदि
चैकविंशसंख्यया घट्संख्या योज्यते तदा मिलित्वा सप्तविंशतितमो लक्ष्मण-

सेनसंवत्सरं आयाति । तदपि न समीचीनं भवति । यतो लक्ष्मणसेनो
वह्नन् संवत्सरान् राज्यं चकारेति वृद्धाः कथयन्ति । सदुक्तिकर्णामृत-
निर्माणासमये च लक्ष्मणसेनस्तत्सखः श्रीवट्टदासश्च नासीदिति श्रीधरदासो-
क्तैवावगम्यते । तथाहि सदुक्तिकर्णामृतस्योपक्रमणिकायां तेनैवमुक्तम् ।

शौर्याशीव तपांसि बिभ्रति भवं यस्मिन्न यस्यावधि-
ज्ञाने दान इव द्विषामिव जयो येनेन्द्रियाणां कृतः ।
सम्भ्राजामिव योगिनामपि गुरुर्यश्च क्षमामखले
स श्रीलक्ष्मणसेन एव नृपतिर्मुक्तश्च जीवन्नभूत् ॥
तस्यासीत् प्रतिराजडम्बरमहासामन्तचूडामणि-
र्गाम्ना श्रीवट्टदास इत्यनुपमप्रेमैकपात्रं सखा ।

+ + + + + + +

श्रीमान् श्रीधरदास एव (इत्य ?) धिगुणाधारः स तस्मादभूत् इत्यादि ।
तदत्रातीतविभक्तिनिर्देशात् ग्रन्थकरणकाले लक्ष्मणसेनस्य श्रीवट्टदासस्य च
स्थितिर्नासीदिति प्रतीयते ।

तत्र वङ्गवत्सर-संवत्-शकवर्षैर्लक्ष्मणाब्दस्य समीकरणं वृद्धपरम्परागताया-
मुक्तगाथायामुपलभ्यते । तस्यास्तु निर्मूलत्वं न वक्तुमुचितम् । यदि तु बल-
वत्प्रमाणेन विरोधः स्यात्, तदा कामं तदपि स्वीक्रियेत । न त्वेवमस्ति ।
सदुक्तिकर्णामृतादुद्धृतस्यार्थाद्वयस्य पाठवैलक्षण्यप्रतीतेः । तथाहि । सदु-
क्तिकर्णामृतादुद्धृते आर्याद्वये च्छन्दोभङ्गदोषोऽस्ति । कालनिर्देशकप्रथ-
मार्थायामर्थोऽपि न सङ्गच्छते । तत्र हि शाके इत्युक्त्वा धरदामित्युक्तम् ।
धरदां शाके इत्यस्य कोऽप्यर्थो न भवति । स्वर्गतेन मित्रेण सदुक्तिकर्णा-
मृतस्य वङ्गाक्षरलिखितमेकं पुस्तकमुपलब्धम् । तच्च पुस्तकं पञ्चदशशतमिते
शकाब्दे लिखितम् । तदानीन्तनं वङ्गाक्षरं च मैथिलाक्षरविकारादि-
बहुलं नेदानीन्तनवङ्गाक्षरेण मिलति । सम्भाव्यते तस्मिन् पुस्तके लेखक-
प्रमादोऽपि भूयानस्ति । यतः छन्दोऽपि न तावन्मिलति । अर्थोऽपि न
सङ्गच्छते । एवं तावदक्षरस्य कूटता लेखकप्रमादश्चेति द्वयं तत्र मिलितम् ।

तदेतत्, कपिरपि कापिश्रायणमस इति न्यायमनुहरतीति तस्मिन् पुस्तके कथमप्यास्या स्थापयितुं न शक्यते । अस्यातिकसमाजपुस्तकालये एकं सदुक्तिकर्णामृतमभिनवलिखितं वर्त्तते । तत्रापि पूर्वोक्तासङ्गत एव पाठो दृश्यते । अनुमीयते तदपि पुस्तकमुक्तादर्शपुस्तकानुसारेणैव लिखितमिति । संस्कृतविद्यालयेऽप्येकमभिनवलिखितं सदुक्तिकर्णामृतमस्ति । तत्र सप्तविंशत्यधिकेत्यत्र षष्ठविंशत्यधिकेति पाठो विद्यते । परं षष्ठ इत्यस्योपरिभागे सप्त इति लिखितमस्ति । एवं तत्र रसैकविंशे इत्यत्र रस्यैकविंशे इति पाठोऽस्ति । तत्र च रेफात् पूर्वं एकस्य द्वयोर्वाऽक्षरयोर्जेखनोपयुक्तं स्थानमलिखितं वर्त्तते । तेन तल्लेखकोऽप्यादर्शपुस्तकस्य तमंशं स्पष्टं पठितुं न शक्यात् इत्यनुमीयते । द्वितीया त्वार्था संस्कृतविद्यालयपुस्तके समीचीना वर्त्तते । तद्यथा ।

सवितुर्गत्वा फ्राण्गुगविंशेषु परार्थहेतवे कुतुकात् ।

श्रीधरदासेनेदं सदुक्तिकर्णामृतं चक्रे ॥

प्रथमायामप्यार्थायां स्वर्गतमित्रदृष्टपुस्तकेऽभ्युद्धः पाठ आसीदित्यत्र न सन्देहः । मम तु इत्थं प्रतिभाति । प्रथमार्थायां श्राके इत्यत्र वाते इति पाठः । सप्तविंशेत्यत्र षड्विंशेति पाठः । द्वितीयाद्द्वेषेभांशे रसैकविंशे इत्यत्र रसाङ्गवर्षे च इति पाठ इति । तथा सति गाथयाकालो मिलति । लक्ष्मणसेनवत्सरप्रवृत्तिस्त्रिंशदधिकसहस्रमितश्राकवर्षे इति गाथावासुक्तम् । तथाच त्रिंशदधिकसहस्रसंख्यया षडधिकनवतिसंख्याया योजने कृते षड्विंशत्यधिकशतोपेतदशशतमितश्राकवत्सरो लभ्यते । उक्तगाथा तावन्न्यासेनवत्सरप्रवृत्तिकालबोधनार्थमेव प्रवृत्ता । तस्यां संशयं कर्तुं कारणं न दृश्यते ।

मकरन्दकारो रुचिदत्तोऽपि जयदेवमिश्रस्य शिष्यः तत्समानकालीन-
एव । एतच्च,

अधीत्य रुचिदत्तेन जयदेवाञ्जगद्गुरोः ।

चिन्तामणौ ग्रन्थमणौ प्रकाशोऽयं प्रकाशयते ॥

इति तदुक्ततन्निनामभिप्रकाशे तदुक्तौ ज्ञायते । सोऽयं ऋषिदत्तः देव-
दत्तस्य पुत्रः,—इति तदुक्ततन्निने पुत्रिकादर्शनादुपलभ्यते ।

सोदरभगरनिवासौ ऋषिदत्तः सूरिभूजंभ्यः ।

चिन्तामणिप्रकाशं चरचयदान्निष्किकौकोशम् ॥

इति तदुक्तिदर्शनात् सोदरभगरनिवासौ स इत्यपि ज्ञायते ।

चिन्तामणेराजोक्तकारो जयदेवश्च न केवचं दार्शनिकः, कविरप्यासीत् ।

तदुक्तव-प्रसन्नप्रसन्नराघव-नाटकस्य प्रस्तावनायां किञ्चैवं वृत्तते ।

सूत्रधारः । कवीशः कौशिल्यः स तव जयदेवः अवग्रथो-

रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः ।

सद्यस्येव यस्यास्य सुमित्राकुञ्जिजन्मनः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजे भ्रमद्भृङ्गायते मनः ।

नटः । नन्दयं प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते । तदिह चन्द्रिकाचङ्घातपयो-

रिव कवितातार्किकत्वयोरेकाधिकरयतामालोक्य विस्मितोऽस्मि ।

सूत्रधारः । क इह विस्मयः ।

येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावतीभारती

तेषां कर्कशतर्कचक्रवचनोद्गारेण किं ह्यीयते ।

एतद्दर्शनादवगम्यते तर्कशास्त्रटीकाकार एव नाटककार इति । इदम-

प्रसन्नान्यत्रे यद्दर्शं जयदेवः कौशिल्यः महादेवस्य पुत्रः सुमित्राप्रामर्शे समुत्पन्न-

इति सूत्ररां मीतगोविन्दकारो जयदेवोऽस्माद्भिः । तस्य हि पिताश्रीभोज-

देवः माता च रामदेवी । तथा हि मीतगोविन्दपरिसम्पन्नौ त्रेणोक्तम् ।

श्रीभोजदेवप्रभवस्य राम-

देवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।

पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे

श्रीमीतगोविन्दकवित्तमस्य ॥

आप्तोक्तकारस्य जयदेवस्य पञ्चधर इति नामान्तरेणापि प्रतिष्ठिरस्ति ।

तत्रय किंवदन्ती । स्वग्रहे पञ्चाङ्गस्याभावमालोक्यता गुणव्या वास्ये जयदेवः

समादिष्टः, यत् पक्षमात्रस्य पञ्चाङ्गं तावन्निखित्वा आनीयतामिति । स तु कस्यचित् प्रतिवेशिणो गृहं गत्वा पक्षमात्रस्य पञ्चाङ्गं दृष्ट्वा आगतवान् । ततः किमिति पञ्चाङ्गं निखित्वा गानीतवानसीति गुरुणा पृष्ठः स प्रत्युवाच । पक्षमात्रस्य पञ्चाङ्गं दृष्ट्वा समागतोऽस्मि, तत्सर्वमेव स्मृतिप्रत्युपस्थितं वर्त्तते किं लेखनेनेति न निखितं । ततो गुरुणाऽऽदिष्टः पक्षमात्रस्य तिथिनक्षत्र-योगादिकं तत्परिमाणञ्च यथावदुक्तवान् । ततः सन्तुष्टो गुरुत्तं पक्षधर-नाम्नाऽभिहितवान् । ततः प्रभृति तस्य पक्षधरनाम्ना प्रसिद्धिर्जाता । अत-एव जयदेवकृतस्यालोकग्रन्थस्योपरिटीकां रचयता गदाधरेण पक्षधरनाम्ना आलोककारस्य निर्देशः कृतः । तद्वयथा ।

निगुण्माविष्कुरुते प्रयत्नाद्-

गदाधरः पक्षधरस्य भावम् ।

पक्षधरमिश्रेण सह तार्किकशिरोमणेरघुनाथस्य संवादश्चासीदिति किं-वदन्ती प्रचरति । रघुनाथशिरोमणिः किल पक्षधरमिश्रसकाशं गत्वा सामान्यलक्षणां खण्डयामास । ततः पक्षधरमिश्रस्तमुद्दिश्य इदमुक्तवान्,

वक्षोजपानकृत्, काण, संग्रये जायति स्फुटम् ।

सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मादपलप्यते । इति ।

तदनेन तदानीं पक्षधरमिश्रो वयसा बृद्धतरः शिरोमणिश्च वयसा न्यूनतर इति प्रतीयते । यतः पक्षधरमिश्रः, वक्षोजपानकृत्—इति शिरोमणिं संबोधयाम्कार । परं स पक्षधरमिश्र आलोककारात् जय-देवापरनामधेयात् पक्षधरमिश्रादन्य इति सम्भाव्यते । तत्रेदं बीजम् । पूर्वमुपदर्शितात् कारणात् जयदेवापरनामधेयः पक्षधरस्तावत् एकोनव-त्यधिकैकादशशतमितशकवर्षात् पूर्वमासीदिति स्थितम् । रघुनाथशिरो-मणिस्यैतन्न्यस्येति द्वावपि सहाध्यायिणौ वासुदेव सार्वभौमस्यान्तेवासिनौ । चैतन्न्यश्च सप्ताधिकशतुर्दशशतमितशकाब्दे प्रादुरासीत् । तथाच चैतन्-अत्रोदये ।

श्राक्ते चतुर्दशश्रते रविवाजियुक्ते
गौरोहरिर्धरणिमखल आविरासीत् ॥

तस्याविर्भावकालात् परत एव तयोरध्ययनसम्भवात् आलोककारेण
पक्षधरमिश्रेण साङ्गं शिरोमणिभट्टाचार्यस्य संवादः कथमपि न सम्भवति ।
सुतरां स पक्षधरमिश्त्र आलोककारपक्षधरमिश्रादन्य इति सिद्धम् ।
तदेवमालोककारपक्षधरमिश्राणां समागकालीनो वचिदत्त इति स्थितम् ।

कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याकारो हरिदासभट्टाचार्यो रघुनाथशिरोमयोः
पूर्ववर्तीं प्रकाशकारात् परवर्तीत्यसन्देह एव । तदीयव्याख्यायां प्रकाश-
स्रोत्सेखो हि दृश्यते । सम्भाव्यते आलोककारादपि परवर्तीं स इति ।
शिरोमणिभट्टतदीधितेरूपरि टीकां कुर्वाणा मथुरानाथजगदीशगदाधर-
भट्टाचार्यास्तु शिरोमयोः परवर्तिनः एव । जगदीशगदाधरौ समकाल-
वर्तिनौ । तदानीं जगदीशः प्राचीनः गदाधरस्तु नवीनः । तयोरपि पूर्व-
वर्तीं मथुरानाथः । दौधितेष्टीकाकारो भवानन्दस्तु मथुरानाथात् पूर्व-
वर्तीति सम्भाव्यते । कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याकर्त्ता रामभद्रस्तु जगदीश-
स्यान्तेवासी । रघुनाथशिरोमणिः प्रसिद्धस्मार्त्तोरघुनन्दनश्च पूर्ववक्त्रवास्तव्य
आसीत् । गदाधरोऽप्युत्तरवक्त्रवास्तव्यः । पश्चान्नवद्वीपे अधीत्य तत्रैव निवासं
कुरुः । तदेवं नवद्वीपे ये प्रसिद्धा ग्रन्थकारा आसन्, ते प्रायो वक्त्रदेशीया
एवेति ज्ञायते ।

अथेदानीं इहोक्तिखितानां प्रसिद्धानां नैयायिकानां पौर्वापर्यक्रमेण
नामान्युपन्यस्यन्ते ।

गौतमः	न्यायसूत्रकारः ।
वात्स्यायनः	भाष्यकारः ।
उद्योतकरः	वार्त्तिककारः ।
वाचस्पतिमिश्रः	न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकाकारः ।
उदयनाचार्यः	न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धादिकारः ।
श्रीधराचार्यः	न्यायकन्दलीकारः ।

श्रीहर्षः	खड्गवन्दारः ।
गणेश्वरः	लक्ष्मिन्नामबिन्दारः ।
वर्द्धमाकः	प्रकाशकारः ।
बकदेवः (पञ्चधरमिश्रः)	आचोककारः ।
रघुदेवः	मन्तरन्दादिकारः ।
हरिदासः	कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याकारः ।
रघुनाथशिरोमणिः	दीधितिदिकारः ।
भवानन्दशिखात्मजागीश्वरः	दीधितिटीकादिकारः ।
मधुरानाथवर्कवागीश्वरः	”
जगदीश्वरकाञ्चनारः	”
रामभद्रसार्वभौमः	कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याकारः ।
महाधरभट्टाचार्यः	दीधितिटीकादिकारः ।

कलिकाता-महामन्युः }
राजकीयसंस्कृतविद्यालयः }
शकाब्दाः १८१६ । }

श्रीचन्द्रकान्तदेवप्रभा ।

इति, श्रुतानुरोधेन तथा कल्प्यताम् । व्यापारद्वारा

मैवम् । चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति निरूपाध्य-
न्यव्यतिरेकाभ्यां व्याप्त्यवधारणात् । न चाप्रयोजकत्वं, यागो यदि
चिरध्वस्तत्वे सति सव्यापारो न स्यात्, स्वर्गसाधनं न स्याद्दृष्टवदिति
विपक्षबाधकात् । न चात्र कारणताग्राहकाभाव उपाधिः, तेनापि
समं व्याप्त्यवधारणेन तस्याप्यापादनात् ।

तथापि देवताप्रीतिर्यागव्यापारोऽस्तु । न च तत्र मानाभावः,
यजिघातोः पूजार्थतया तस्याश्चाराध्यप्रीतिहेतुक्रियात्वात् । तथाच
यागस्य देवताप्रीतिसाधनत्वेन कालान्तरभावि स्वर्गं प्रति तद्वारा
साधनतोपपत्स्यते । प्रीतेः क्षणिकत्वेऽपि तदनुभवजनितसंस्कारद्वारा
तत्सम्भवात् ।

अत्राहुः । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागेन देवताप्रीतिर्जन्यते इत्यत्र माना-
भावः । यज देवपूजायामिति ग्राह्यिकस्यतिः, स्यतित्वादेव न स्वतः
प्रमाणम् । तन्मूलञ्च मानान्तरं नास्त्येव । न वा स्वर्गस्य प्रीतदेवता-
साध्यत्वे मानम् । वस्तुतो साधवात् कर्तृगतफलावसानिकव्यापारस्य
कल्पनाच्च देवताप्रीतिर्यापारः । न च स्वर्गभागिदेहान्तरमेव
तद्व्यापारः, प्रकृत्ये विच्छेदेऽपि तद्व्यापारानुवृत्तेः । शरीरस्य च
कार्यद्रव्यतया अभावात् । नापि ध्वंसएव तद्व्यापारः, तस्थानन्धे-
ऽपि स्वभावात् सावधिफलजनकत्वमिति वाच्यम् । प्रतियोगिध्वंस-
योरेकत्राजनकत्वादिति संक्षेपः ।

शङ्कते । व्यापारेति । न च प्रकृते तथेति शेषः । कारणस्था-

कथञ्चित् स्यात् । न तु भिन्नकालयोर्व्यापारव्यापारि-
भावः । कारणत्वञ्च व्यापारेण युज्यते । अव्यवधानेन
पूर्वकालनियमश्च तत्रम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति
चेत् । न । पूर्वभावनियममात्रस्य कारणत्वात् । कार्यानु-
गुणावान्तरकार्यस्यैव व्यापारत्वात् । कृषिचिकित्सादौ
बहुलं तथा व्यवहारात् । लाक्षणिकोऽसाविति चेत् ।
न । मुख्यार्थत्वे विरोधाभावात् ।

अस्तु तर्हि पुत्रेण हते ब्रह्मणि चिरध्वस्तस्य पितु-
स्तमवान्तरव्यापारीकृत्य कर्तृत्वम् । तथाच लोकयाचा-
विश्व इति चेत् । न । सत्यपि सुते कदाचित्तदकरणात्
तस्मिन्नसत्यपि कदाचित् करणादनिर्वाहकतया तस्य

वान्तरव्यापारयोगः, यागश्च न स्वर्गकारणं, कार्यव्यवहितप्राक्-
कालसत्त्वस्य कारणत्वादित्यर्थः । अत्राव्यवहितत्वमतन्त्रं, गौरवात् ।
अतएव न सहभावेन कारणत्वम् । न च विनश्यदवस्त्वसमवायिनः
कारणत्वापत्तिः, तावता समवायिकारणस्यैव तथात्वादिति परि-
हरति । पूर्वभावेति । कार्येति । यज्जन्यं सज्जन्यजनकं, सएव तस्य
व्यापार इत्यर्थः । कृषीति । यथा माघमासौषधभूकर्षणस्य पाकज-
परम्पराव्यापारद्वारा हेमन्तभाविग्रस्यजनकत्वम् । यथा वा दृश-
मूलीकषायपानस्य धातुसाम्यद्वारा भाविज्वरग्रान्तिजनकत्वमित्यर्थः ।
व्यवहितस्य कारणत्वेऽतिप्रसङ्गमाह । अस्त्विति । येन विना यत्का-
रणत्वं न निर्वाहति तस्य स व्यापारः, न च पितुः कारणत्वं पुत्रं

व्यापारत्वायोगात् । यं जनयित्वैव हि यं प्रति यस्य
पूर्वभावनिर्वाहः, स एव तं प्रति तस्य व्यापारोनापरः ।
यथाऽनुभवस्य स्मरणं प्रति संस्कारः । तस्य ह्यन्वयव्यति-
रेकानुविधाने सिद्धे तदन्यथाऽनुपपत्त्या संस्कारः
कल्प्यते, न त्वन्यथा । तथेहापि । न चेदेवं, तवापि
ब्रह्मभिदुरशरविमोक्षसमसमयइतस्य इन्तृत्वं न स्यात् ।
स्याच्च स्वनिवेशनशयानस्य तत्पितुरिति । एतेनोभयं
वेति निरस्तम् ।

अस्तु तर्हि क्रियाधर्मैव कार्यत्वं विधिः । सर्वोहि
कर्तव्यमेतदिति प्रत्येति । ततः कुर्यामिति सङ्कल्प्य प्रव-
र्तते इति चेत् । न । कर्तव्यं मयेति कृत्यध्ववसायार्थोवा
स्यात्, कर्तव्यं मयेत्युचितार्थोवा स्यात्? तत्र प्रथमः
सङ्कल्पान्न भिद्यते । व्यवहितकार्यसङ्कल्पोहि कर्तव्यो-
मयेति, सन्निहितकार्यसङ्कल्पस्तु कुर्यामिति । स च न

विना न निर्व्वहतीति न स व्यापार इत्याह । सत्यपीति । तदेव
सृष्टयति । यं जनयित्वैवेति । यदि च कार्यसमानकालस्यैव कार-
णत्वं, तदा तवाप्यनिष्टमित्याह । न चेदेवमिति । उभयं वेति ।
कार्ष्णमपूर्व्वस्य सिद्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । कृत्यध्ववसायः,
कृत्यनुकूलेच्छा । उचितार्थोऽर्हार्थः । तत्रैव कृत्यविधानादिति भावः ।
व्यवहितेति । प्रवृत्त्यपेक्षयेति शेषः । स चेति, उभयरूपोऽपि सङ्कल्पः ।

खिड्यर्थः । सत्तामात्रेण प्रवर्तनादित्युक्तम् । तदेतत्
कर्त्तव्यतायां जातायां प्रवर्त्तते इति वस्तुस्थितौ भ्रान्तै-
र्ज्ञातायामिति गृहीतम् ।

त्रौचित्यन्तु क्रियाधर्मः प्रागभाववत्त्वं, तस्मिन्
सति शक्यत्वं वा, तस्मिन् सति कर्त्तारं प्रत्युपकारकत्वं
वा ? प्रथमे कुतश्चिदपि न निवर्त्तते । द्वितीये दुःखेऽपि
तथाविधे प्रवर्त्तते । तृतीये तु वक्ष्यते ।

अस्तु तर्हि करणधर्मः । न । करणं हि शब्दः,
तद्धर्मोऽभिधा वा स्यात्, तदर्थोभावनादिर्वा, तद्धर्म-
दृष्टसाधनता वा ? न प्रथमः ।

तस्याज्ञातस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रवर्त्तकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः ।
सङ्कल्पविधिवादिनमुपहसति । तदेतदिति । शक्यत्वं, कृतिसाध्यत्व-
मित्यर्थः । कुतश्चिदिति । अनिष्टादपीत्यर्थः । तृतीये इति । दृष्टसा-
धनार्थत्वनिरासेनेत्यर्थः । तद्धर्मोऽभिधा वेति । वाक्यार्थज्ञानानुकूला
भावना-शब्दव्यापारादिपदवाच्या अभिधा शब्दधर्मो वा खिड्यर्थः ।
तदाङ्गर्भदृष्टपादाः ।

“अभिधां भावनामाङ्गरन्यामेव खिडादयः ।

अर्थात्मभावना चान्या सर्वाख्यातेषु गम्यते”—इति ।

तदर्थो भावनादिर्ष्वेत्यत्र (१)करणमित्यनुषङ्गनीयम् । खिड्यर्थो-

(१) करणमित्यनुसङ्गनीयमिति यदि हि धर्मविकल्पश्रवायमपि स्यात्,
तदाऽस्य पृथग्दोषात् न्यूनत्वापत्तिः । करणविकल्पे च शब्दः

असत्त्वाद्प्रवृत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी ।

बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः ॥ १३ ॥

सङ्गतिप्रतिसन्धानाधिकायां तस्यां प्रमाणाभावात् ।

अन्यसमवेतस्यापूर्ववदन्यव्यापारत्वेनाप्युपपत्तेः । विषय-

भावनादिः प्रयत्नादिः करणं, तद्धर्म इष्टसाधनता वेत्यर्थः ।

पराभिमतशब्दधर्मस्वरूपाभिधायां मानाभावादित्याह । असत्त्वादिति । तत्सत्त्वेऽपि पदान्तरेण तदुपस्थितौ ततोऽपि न प्रवृत्तिरित्याह । अप्रवृत्तेश्चेति । सर्वत्रान्यत्र पक्षेषु बाधकसत्त्वात् परिशेषेणाभिधा लिङ्गर्थ इत्यपि नास्ति, तत्रापि बाधकसत्त्वादित्याह । बाधकस्येति ।

ननु शब्दस्य वाक्यार्थधीकारणत्वात् तस्य व्यापारेण भाव्यमवश्यमित्यभिधेयं तद्व्यापारः । किञ्च, पदानां प्रत्येकमर्थज्ञानाजनकत्वादाशुविनाशितया क्रमभावितया च तन्मेलकस्याभावादर्थज्ञानानुपपत्त्या अभिधा कल्प्यते इत्यत आह । सङ्गतीति । सङ्गतिस्मृतिरेव पदस्यावान्तरव्यापारः, एकस्मृतिविषयानुपूर्वीविशेषविशिष्टपदमालैव पदार्थस्मृतिव्यापारा वाक्यार्थधीकरणमिति न तत्र मानमित्यर्थः ।

प्रयत्नादिश्च करणत्वेन विकल्पितः, तद्धर्मस्वाभिधा इष्टसाधनता वेति विकल्पद्वयं पर्यवस्यति । तच्च दूषितमेव । किञ्च, धर्मविकल्पपक्षे प्रयत्नादेः शब्दधर्मत्वाभावाद्विरोध इति भावः ।

तयाऽपि च* स्वव्यापारं प्रति लिङ्गवद्भेदुभावाविरोधात् । अधिकत्वेऽपि ततोऽप्रवृत्तेः । बालानां तद्भावे-

ननु सङ्गतिस्मृतिर्न शब्दव्यापारः, व्यापारिणं विद्यायान्यत्रात्मनि तत्समवायात्, ततो यः शब्दसम्बन्धस्तद्व्यापारः साऽभिधा स्यादित्यत-
 आह । अन्येति । यथाऽऽत्मसमवेतमपूर्वं यागादेः करणस्य व्यापारः,
 तथा सङ्गतिस्मृतिरपि तादृशी शब्दव्यापार इत्यर्थः । अतएव,
 यद्व्यापारे कर्तृ तदेव करणं, यथा पाककरणानि कष्ठानि ज्वलना-
 वान्तरव्यापारकर्तृणि, न च (१) स्वविषयज्ञाने शब्दः कर्ता किन्तु कर्म-
 त्यापास्तम् । कर्तृपदस्य मुखार्थतायामचेतनस्य व्यापारासम्भवात्,
 हेतुमात्रविवक्षायाञ्च (२) प्रकृतेऽप्यदोषादिति भावः ।

(२) ननु व्यापारौ व्यापारकारणं भवति, न च सङ्गतिस्मृतौ पदं
 कारणम् । अतः शब्दजन्याभिधा मन्तव्येत्यत आह । विषयताया-
 मपीति । यथा लिङ्गस्य स्वविषयपरामर्शं विषयतया हेतुत्वं, तथा
 शब्दस्यापि सङ्गतिस्मृतावित्यर्थः । अस्मान्मते स्मृतेर्विषयाजन्यत्वेऽपि
 परमतेनेदमुक्तम् । अस्तु वा शब्दव्यापारोऽभिधा लिङ्वाद्या, तथापि

* विषयतायामपि,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

- (१) स्वविषयज्ञाने, सङ्गतिग्रह रूपशब्दव्यापारतया अभिहिते इत्यर्थः ।
 (२) प्रकृतेऽपीति विषयतया कथञ्चित् लिङ्गवद्भेदुत्वादिति मूलवदोक्त-
 त्वादित्यर्थः ।
 (३) तदेव दर्शयितुं शङ्कते नन्विति ।

ऽपि तद्भावात् । शब्दान्तरेण तत्श्राविषामप्यप्रवृत्तेः ।

न च विलक्षणैव सा लिङ्गेविषयः । तद्वैलक्षण्यं प्रतिपत्तिं* प्रति चेत्, अर्थविशेषोऽपि स्यात् । प्रवृत्तिमात्रं प्रति चेत्, अभिधासमवेतं तदिति कुतः ? तत्सन्नि-

नासौ प्रवृत्तिहेतुः (१) अपुरुषार्थत्वादित्याह । अधिकत्वेऽपीति । अभिधायामव्युत्पन्नानामभिधाज्ञानाभावेऽपि प्रवृत्तिसत्त्वादित्याह । बालानामिति । अभिधादिपदैरभिधां ज्ञातवतोऽप्यप्रवृत्तेरित्याह । शब्दान्तरेणेति ।

अथाभिधादिपदान्तत्सामान्यज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिः । लिङ्गभिधेय-विलक्षणाभिधाज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्य ततोऽनुत्पादात्, अतएव नाख्या-तान्तरेण तज्ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिः, अत्राह । न चेति । प्रतिपत्तिं प्रतिपत्तिं । प्रतिपत्तिविशेषकमित्यर्थः । अर्थविशेषोऽपीति । अर्थविशेषं विना बुद्धिविशेषस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः । यदि प्रवर्त्तकज्ञानविशेषादेव सोऽर्थः प्रतिपद्यते; तदा लोके (२) यत्प्रतीयमानं प्रवर्त्तकत्वेन ज्ञातं तत्-लिङ्गा वाच्यम् । न चाभिधायां तत्सम्भवतीति भावः ।

अथाभिधाज्ञानमात्रस्याप्रवर्त्तकत्वात् प्रवृत्त्यैव तद्वैलक्षण्यमनुमेयं, तथाह । प्रवृत्तिमात्रमिति । तदिति । अभिधायाः सन्निहितत्वा-

* प्रतिपत्तिं,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(१) अपुरुषार्थत्वादिति पुरुषार्थसुखादिप्रतिसन्धानं विना प्रवृत्त्यभावादिति भावः ।

(२) यत्प्रतीयमानमिति इष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः ।

धानादिति चेत् । न । अनियमात् । अन्यस्य सर्वस्य निषेधादिति चेत् । न । प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधस्य तल्यत्वात् । तत्सन्निधिनिषेधस्य चाशक्यत्वात् । शब्दैकवेद्यत्वे चाव्युत्पत्तेः ।

प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिसिद्धे व्युत्पत्तिरित्यपि वार्त्तम् । न हि प्रवृत्तिहेतुः कश्चिदस्तीति प्रवर्त्तते । इष्टसाधनता तु स्यात् । सर्वे हि मया क्रियमाणमेतन्मम समीहितं साधयिष्यतीति प्रतिसन्धत्ते, तत इच्छति कुर्यामिति, ततः करोतीति सर्वानुभवसिद्धम् ।

तद्वैलक्षण्यं प्रवर्त्तकमित्यर्थः । नानियमादिति । बौद्धसन्निधानं धाल्यर्थे इष्टसाधनत्वे चास्तीत्यर्थः । प्रवृत्तिहेतुत्वस्य निषेधः प्रमाणान्तरात्, विधिवादसन्निधेर्वा? आद्ये, प्रवृत्तिहेतुत्वेति । अन्ये, तत्सन्निधीति । यथाऽभिधायां विधिसन्निधिनिषेधोऽग्रक्यः, तथा धाल्यार्थादावपीत्यर्थः ।

ननु मानान्तरादभिधाज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिः, खिडादिपदेकवेद्याभिधाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादित्यत आह । शब्दैकेति । एवं तत्र खिडादिशक्तिग्रहएव न स्यात्, मानान्तरेण तदनुपस्थितेरित्यर्थः । न हीति । प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या हि तद्धेतुः कश्चिदित्येव ज्ञानं स्यात्, न च तत्प्रवर्त्तकमित्यर्थः । द्वितीयं पञ्चमाह । इष्टसाधनता त्विति । करणधर्माविधिरिति शेषः । तदुपपादयति । सर्वोहीति । मये-

तदयं व्युत्पत्सुर्यज्ञानात् प्रयत्नजननीमिच्छाम-
वाप्तवान्, तज्ज्ञानमेव लिङ्गप्राविणः प्रवृत्तिकारण-
मनुमिनोति ।

त्यादिनाऽसाध्ये कृत्यसाध्ये स्वकृत्यसाध्ये च प्रवृत्तिर्निवारिता ।

तदयमिति । ननु कार्यत्वमेव विधिः । तथाहि । ज्ञानस्य कृतावु-
त्पाद्यायां चिकीर्षाऽतिरिक्तं न कर्त्तव्यम् । सा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका
कृतिसाध्यविषयेच्छा । पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् ।
पाकं कुर्यामित्यस्य पाकं कृत्या साधयामीति विवरणाच्च । सा
स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या । इच्छायाः स्वजनकज्ञानसमानप्रकारक-
त्वनिश्चयमात् । अतएव स्वकृतिसाध्ये प्रवर्त्तते, न विष्टसाधनेऽपि
स्वकृत्यसाध्ये ।

अथ कृत्या साध्येऽपि विषभक्षणादावप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वमादाय
विधिः । न च तच्चानिष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । प्रवृत्तौ तद-
भावस्य हेतुत्वे गौरवापत्तेः । तद्वरं साधवादिष्टसाधनत्वं विषयता-
वच्छेदकमस्तु । न च, प्रवृत्तेः पूर्वमनिष्टसाधनताज्ञानविरह उभय-
सिद्धः, इष्टसाधनताज्ञानञ्च सन्दिग्धम्, अतो युगपदुपस्थित्यभावाच्च
साधवावतार इति वाच्यम् । तयाऽपि प्रवृत्तेः पूर्वमिष्टसाधनता-
ज्ञानविनियोगस्वीकारात् । यच्च शब्दादनुमानाद्वा तदधिगतं, तच्च
तदभावाच्च । तस्माद्विषभक्षणादौ वृक्षादौ च प्रत्येकं व्यभिचारात्
कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं विधिरिति ।

न । विषभक्षणादौ खल्वतिसाध्यत्वाभावात् । न हि कश्चिद्विष-
भक्षणं चिकीर्षति ततः करोतीति दृश्यते । (१)जीवनयोनिहृति-
साध्यञ्च तन्न भवत्येव । न चान्या हृतिरस्ति ।

अथेष्टसाधनताभ्रमानन्तरं विषभक्षणमपि चिकीर्षाजन्यहृति-
साध्यम्, अतो विशेषदर्शनेऽपि तत्र प्रवर्त्ततेति चेत् । न । द्विधा हि
हृतिरनुभूयते; बलवदनिष्टजनिका यथा विषभक्षणादौ, तदजनिका
च यथा पाकादौ । तदिह बलवदनिष्टाजनकहृतिसाध्यत्वं विव-
चितम् । न च विषभक्षणे तदस्ति ।

अतएव तत्र प्रथममिष्टसाधनतया तथाविधहृतिसाध्यत्वमविद्य-
मानमवगत्य प्रवर्त्तते, प्रवृत्त्यनन्तरञ्च बलवदनिष्टहेतुहृतिसाध्यत्वं
विरोधि तत्रावगतमिति न प्रवर्त्तते ।

तथाभूतहृतिसाध्यत्वं पूर्वानुभूतं सृत्वा प्रवर्त्ततेति चेत् । न ।
विशेषदर्शनेन भ्रमाहितसंस्कारोन्मूलनात् । अन्यथेष्टसाधनतास-
रणेऽप्यप्रतीकारात् । न चैवं अमेऽपि प्रवर्त्तते, खेच्छाजन्यहृतिसा-
ध्यस्य विवचितत्वात् । अस्य च नियमतोऽन्येच्छाधीनहृतिसा-
ध्यत्वं, दुःखत्वेन तत्रेच्छाविरहात् । अतएव स नान्तरीयक इत्यु-
च्यते । न चैवमिच्छाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गः, कृतौ परिचायकमा-
त्रत्वात् ।

(१) ननु चिकीर्षाजन्यहृतिसाध्यत्वाभावेऽपि जीवनयोनिहृतिविसाध्यत्वं स्या-
दित्यत आह जीवनेति ।

यदा, कृतौ स्वरूपसतीच्छा जनिका, (१) इच्छायान्नु तज्ज्ञानं जनकमस्तु, को विरोधः । न हि यदेकच स्वरूपतो हेतुस्तज्ज्ञानमन्यच न जनकम् । एवं चिकीर्षाहेतुतया कृतिसाध्यताज्ञाने व्यवस्थिते विषभक्षणादौ व्यावर्त्तकं कृतिवृत्ति (२) बलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाधीनत्वमेव, न त्विष्टसाधनत्वम् । कृतिवृत्तिधर्मापेक्षया वहिरङ्गत्वात् । (३) जीवनयोनि कृतिजन्यप्राणादिसञ्चारनिवृत्त्यर्थमावश्यकत्वात् । (४) भोगचिकीर्षायां व्यभिचाराच्च ।

- (१) इच्छायान्त्विति चिकीर्षायामित्यर्थः । तथाचेच्छाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्व-प्रसङ्गोवारितएव, कृतौ स्वरूपसदिच्छायाएव हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः । वस्तुतश्चिकीर्षाहेतुज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमितौच्छाज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वे प्रवर्त्तकत्वापिप्सरिति प्रथमकल्पएव साधुरिति ।
- (२) यद्यपि बलवदनिष्टाजनकत्वं कृतौ विशेषणीकृतं प्राक्, तथापि चिकीर्षाविशेषणत्वेऽपि न दोषइत्याशयवानाह बलवदनिष्टाजनक-चिकीर्षाधीनत्वमिति । वस्तुतो बलवदनिष्टाजनकत्वे सति चिकीर्षाधीनत्वमित्यर्थः । तथाच न पूर्वविरोधः, क्वचित्तु बलवदनिष्टा-जनकचिकीर्षाजन्ययत्नेचिकीर्षाधीनत्वमिति पाठः । तत्र बलवद-निष्टाजनकचिकीर्षाजन्ययत्ने यच्चिकीर्षाधीनत्वमुक्तारूपं, तदेव विशेषे-ष्यमिति योजनया तादृशार्थलाभ इत्याहुः ।
- (३) ननु यागस्येव कृतेरपीष्टसाधनत्वं धर्मइति तुल्यमेवान्तरङ्गत्वमत-स्याह जीवनयोनिजेति । यद्यपि तद्भावसंकेतं चिकीर्षाधीनत्वमात्रं न तु बलवदनिष्टाजनकत्वमपि, तथापि मधुविषसंप्लान्नभोजनस्था-हृत्यर्थं तदावश्यकमिति भावः ।
- (४) भोगेति तस्य स्वतः पुत्रसाधनत्वेनेष्टसाधनत्वाभावादित्यर्थः ।

न चोपायचिकीर्षेष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् वृष्टी-
 श्चावदिति वाच्यम् । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्य-
 त्वात् । असिद्धतां सिद्धताच्चादाय तयोर्बवस्थितेः । न च (१) यदसुतः
 कृतिसाध्यं तद्विष्टसाधनमिति ज्ञायते इति युक्तम् । (२) कृतिसाध्यतो-
 त्तीर्णज्ञानात् चिकीर्षाऽनुत्पत्तेः । अपि च, साधनत्वस्य सिद्धमात्र-
 धर्मात् साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि । न हि कश्चित्कृतिसिद्ध-
 मिच्छति । अतोऽसुन्दरे वृष्ट्यादौ चेच्छा तत्साध्येष्टज्ञानात् ।

अथ तादृशकृतिसाध्यत्वे कृतिर्न विगेषणम्, असत्त्वात् । सत्त्वे वा,
 कृतौ सत्यां कृतिसाध्यताज्ञानं, तथा ज्ञाने च कृतिर्वैत्यन्योन्याश्रयः ।
 नोपलक्षणम्, अनतिप्रसक्तोपलक्ष्याभावादिति चेत् । न । ज्ञाने विषय-
 तथा कृतेर्विगेषणत्वात् । साध्ये च प्रवृत्तिविषये परिचायकतयोप-
 लक्षणत्वात् । अन्यथेष्टसाधनतापक्षेऽपीष्टस्य तथाविधविकल्पयासात् ।

ननु तादृशकृतिसाध्यत्वं कृतेः प्राक्कथमवगन्तव्यम् ? न प्रत्यक्षात् ।
 कृतिसाध्यत्वज्ञानाच्चिकीर्षा ततः कृतिः कृतौ सत्यां प्रत्यक्षेण कृति-
 साध्यताज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । कृतिसाध्यतोत्तीर्णे चिकीर्षाकृत्यो-
 रसम्भवाच्च । नानुमानात् । कृतक्रियमाणयोः पक्षे कृतिसाध्यतो-
 त्तीर्णत्वेन बाधात्, भाविपक्षे चाश्रयासिद्धेः ।

(१) वस्तुत इति यदा कदापीत्यर्थः ।

(२) कृतिसाध्यतोत्तीर्णेति सिद्धत्वज्ञानादित्यर्थः । अन्यथा साधनत्व-
 सैवायद्वादिति भावः । शेषं शब्दप्रकाशे प्रपञ्चितमनुसन्धेयम् ।

उच्यते । पाकोमत्कृतिविशेषसाध्यः मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वात् मद्भोजनवत् । यस्य यदिष्टसाधनं यदा यत्कृतिं विना न सिध्यति, तत् तदा तत्कृतिविशेषसाध्यमिति व्याप्तेः । असिद्ध-
स्येष्टसाधनत्वाभावात् ।

न च पचानुपपत्तिः, पाके कृतिसाध्यत्वं हि सिध्यत् सिद्धे बाधा-
दनागतं पाकमादाय सिध्यति, पचतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यां
साध्यमानस्य हेतुना सिध्यतीत्यनुमाने कृत्तत्वात् । यथा प्रसिद्धवज्जि-
बाधेऽपि वज्जिमात्रं न बाधितमित्यप्रसिद्धोऽपि वज्जिः सिध्यति, तथा
प्रसिद्धपाके कृतिसाध्यत्वबाधेऽपि पाकमात्रे न बाधितमित्यप्रसिद्धं
पाकमादाय सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पचसाध्ययोः सिद्धावविशेषात् ।

तथापि प्राथमिकत्वादावशकत्वाच्च सिद्धज्ञानमेव प्रवर्तकमस्तु ।
न च साधवात् कृतिसाध्यत्वं तथा, तदा कृतिसाध्यत्वानुमितौ
मानाभावेन युगदुपस्थित्यभावादिति चेत् । न । सिद्धज्ञाने कृति-
साध्यत्वाप्रकाशे तत्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात् ।

ननु कृतिसाध्यत्वस्य विधिले न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थ-
निषेधानुपपत्तिः । कलञ्जभक्षणं न कृतिसाध्यमित्यस्यायोग्यत्वात् ।
न । तत्रापूर्वस्य लिङ्गर्थत्वेन कलञ्जभक्षणप्रवृत्तं प्रति कलञ्जभक्षणा-
भावविषयकापूर्वस्य कृतिसाध्यत्वेन बोधनात् । न चानादित्वेन प्राग-
भावो न साध्यः, भक्षणप्रवृत्तस्य हि भक्षणप्रागभावस्तत्कृतिं विनोत्तर-
काले न भवति तत्कृत्या तु भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्कृतिसाध्य-
एवानुभूयते । न हि कृत्यनन्तरक्षणे घटस्वरूपं कृत्यधौनमित्यतो-
ऽन्यत् कृतिसाध्यत्वं घटे । इत्यास्तु विशेषः । कश्चित् कृत्यधौनः प्राक्कास-

योगः क्वचिदुत्तरकालयोग इत्युभयोरपि योगचेमयोः कृतिसाध्यत्व-
मानुभविकम् । (१) अतएवेदं मत्तोभूतमिति व्यवहारः ।

ननु कृतौ नष्टायां सन्नपि धर्मी न कार्यः, तथा सति कथम-
पूर्वं कार्यं कामिनोऽन्वयः ? आशुविनाशितया क्रियातुच्छलात् ।
मैवम् । यद्वृत्ति काम्यसाधनत्वं तच्च कार्यताबुद्धिः प्रयोजिका, न तु
कार्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनताविशिष्टतेति व्याप्तिः । तस्मात्
कृतिसाध्यत्वमेव विधिः ।

अत्रोच्यते । कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे दृप्तोऽपि भोजने
प्रवर्त्तत । तथा विशेषदर्शनेऽपि चैत्यवन्दनादौ ।

अथ स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकम् ।
तथाहि । काम्ये पुरुषविशेषणं कामना, ततः काम्यसाधने यागपा-
कादौ कार्यताज्ञानम् । नित्ये च कालग्रौचादि स्वविशेषणम् । दृप्तस्य
दृप्तौ कामनाविरहेणेष्टसाधनताज्ञानाभावात् न तथा बोधः । विशेष-
दर्शने च भ्रमदशायामिव चैत्यवन्दने नेष्टसाधनताज्ञानं, येन तत्कल्प-
कार्यताबोधात् प्रवर्त्तत ।

मैवम् । कृतिसाध्यत्वज्ञाने लाघवादिषयतयेष्टसाधनत्वस्यैवाव-
च्छेदकत्वात् । न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं तच्च विशेषणं,
गौरवात् । न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः, निर्विशेषितयोस्तयोर-
विरोधात् । तदा साध्यत्वसाधनत्वयोरेव विरोधात् । तथात्वस्य चा-
नभ्युपगमात् । अन्यथा साध्यत्वसाधनत्वयोरन्यतरमेव स्यात् पाप्मे,

(१) अतएवेदं मत्तोऽभूतमित्यत्राकारप्रसङ्गः, अमवयवस्य प्रागभावरूप-
त्वादित्यर्थः । अतएव क्वचित् मत्तो न भूतमित्येव पाठः ।

न तु समयभेदादुभयम् । तस्मात् समयभेदमादाय साध्यत्वसाधन-
त्वयोर्ज्ञानमबाधितम् । न चैवं गौरवं, समयभेदस्य प्रवृत्तावनुपयो-
गात्, ज्ञानोत्पत्तावेव तदुपचयात् ।

कथं वा दृष्टसाधनत्वेन कार्यत्वानुमानं, पक्षे साध्यसाधनयो-
रन्यतरसत्त्वे बाधासिद्धोरन्यतरप्रसङ्गात् । समयभेदेन तयोरविरोध-
इति तु तुल्यम् । अपि च, स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यकार्यताज्ञाना-
भावात् कथं सुखे चिकीर्षा ?

अथोपायचिकीर्षायां तद्भेदः । इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसा-
ध्यत्वं यदा विषयः, तदा सुखे चिकीर्षा; नो चेदिच्छामात्रमित्युभयं
चिकीर्षाहेतुः । तर्हीच्छाहेतुज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा भासते, तदा
चिकीर्षा ; नो चेदिच्छामात्रमित्यनुगतमेव सुखतदुपायचिकीर्षा-
हेतुरसु, साधवात् । सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनत्वज्ञानस्यापि इच्छा-
हेतुत्वात् । अतएव पाकादाविष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय-
इति चिकीर्षा, दृष्टादाविष्टसाधनताज्ञाने तु न तद्विषय इतीच्छा-
मात्रम् । सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके
चिकीर्षाहेतुत्वावधारणात् ।

परमार्थतस्तु, दैवाधीनवृष्टीच्छादौ स्वतोऽसुन्दरविषयेच्छा-
मात्रं प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणं क्लृप्तम् । अतः पाकादिचिकीर्षा-
ऽपि तज्जन्या । न हि यज्जातीयं प्रति यत्कारणं गृहीतं, तद-
तिपत्यं तद्भवति । न च चिकीर्षान्यत्वे सत्युपायेच्छात्वं तत्र तद्वत्,
गौरवात् । न च साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि, निर्विशेषितयोः
सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् ।

यत्तु तस्मात्स्येष्टज्ञानादृष्ट्यादाविच्छेद्युक्तम् । तन्न । असिद्धावासा-
वतोदृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेस्तस्यावश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यम्, दृष्ट्यानुरोधा-
द्यासिद्धत्वमिति तत्रापि विरोधात् । दृष्टिसाधनत्वमादायैवेष्टसाध-
नत्वगहाच्च । एवमेष्टसाधनतामात्रज्ञानात् कृतिसाध्यताप्रकारिकेष्वा-
नोत्पत्तुमर्हति, न चातिप्रसङ्गनिवृत्तिरिति कृतिसाध्यत्वमपि तत्र
विषयतयाऽवच्छेदकमसु ।

ननु कृताविच्छा चिकीर्षा, मनः प्रकृत्यर्थगोचरेष्वावाचितात् ।
न च कृतिविषयपाकादिविषये कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेष्वावाचितम् ।
तथाच कृताविष्टसाधनताज्ञानादिच्छा, दृष्ट्यादौ तथा कल्पनात् ।
यदा कृताविच्छा, तदा सैव चिकीर्षा, अन्यत्रेष्वात्रामात्रम् । न तु
कृतिसाध्यताज्ञानात् । कृतौ कृतिसाध्यत्वाभावात् ।

अथ पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा अनुभवसिद्धा । सा च
कृतिसाध्यताज्ञानात् । सा च चिकीर्षापदाप्रतिपाद्याऽपि कृतिहेतुः,
समानविषयकत्वात् । न तु कृतीच्छा कृतिहेतुः, कृतिविषयाविषय-
त्वादिति चेत् । अस्ति तावत् पाककृताविच्छा दृष्टीच्छावत्, अस्ति
च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका तत्रेच्छा । तथापि कृतीच्छैव कृतिहेतु-
त्वात्, न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा, गौरवात् । न चावगति-
प्रवृत्त्योः समानविषयत्वमुभयसिद्धं, तस्यैव विचार्यत्वात् । कथन्तर्हि
पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा? येन रूपेण यस्सेष्टसाधनत्वं तेन
रूपेण तत्रेच्छासत्त्वात् । यथा स्वकेदारदृष्टित्वेनेष्टसाधनत्वान्तथैवेच्छा,
तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्सेष्टसाधनत्वात् तथैवेच्छासत्त्वात् । अन्यथा
तत्तदुपायसाध्यत्वेनेच्छा तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्य-

ततश्च कर्त्तव्यतैकार्थसमवायिनी इष्टसाधनता लि-
ङ्ग्य इत्वधधारयति । न च धाच्यमेवञ्चेत् वरं कर्त्तव्य-
तैवास्तु, अघश्याभ्युपगमनीयत्वात्, कृतमिष्टसाधनत-
येति । यथा हि नेष्टसाधनतामात्रं प्रतीत्य प्रवर्त्तते,
असाध्येषु व्यभिचारात् । तथा प्रयत्नविषयस्वरूपमपि
प्रतीत्य न प्रवर्त्ततएव । किन्तु प्रयत्नविषयसमवायि-
नीमिष्टसाधनतामधिगम्याधिकारी* प्रवर्त्तते इत्यनु-
भवः ।

नन्तकारणकल्पनापत्तिः । मम त्वापायेच्छायामिष्टसाधनज्ञानमेव
हेतुः । अतएवैकप्रत्ययाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गतया विधिप्रत्यया-
भिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृत्यर्थः । तथैव चिकीर्षाहेतु-
ज्ञानजनकत्वात् । प्रकृत्यर्थस्य च कृतौ विधेयत्वेनान्वयः ।

उच्यते । पाकस्य वज्रिसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन वा नेष्टसाधनत्वं,
गौरवात् । किन्तु पाकत्वेन । स च कृतिं विना नेत्यन्यदेतत् ।
कथं तर्हि वज्रिना साधयामीतीच्छा । इष्टसाधनत्वेन ज्ञाते यत्र
यत्साध्यत्वं ज्ञायते, तत्र तत्साध्यत्वेनेच्छासत्त्वात् । यथा हीष्टसाधनत्वेन
ज्ञाते वज्रिसाध्यत्वज्ञानाद्वज्रिना पाकं साधयामीतीच्छा, तथा कृति-
साध्यत्वेन ज्ञाते पाके इष्टसाधनत्वज्ञानात् कृत्या साधयामीतीच्छा ।
तथाचेष्टसाधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च ज्ञाते कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा

* समवायिनीमिष्टोपायतामवगम्याधिकारी,—इति का० ।

तत्र विषयो धातुना भावनाऽऽस्थामाचेण शेषन्तु
तद्विशेषेण लिङ्ग इत्येवमिष्टाभ्युपायतायामधिगता-
यामन्वयबलात् तद्विषयस्येष्टसाधनत्वावगतिरिति कर्त्त-
व्यतैकार्थसमवायिनीष्टाभ्युपायता* लिङ्गः प्रवृत्तिनि-
मित्तमित्युक्तम् ।

न लिष्टसाधनताज्ञानमात्रादिति कृतिसाध्येष्टसाधनता विधिः । नित्ये
च खानादौ यथेष्टसाधनताज्ञाने सत्यपि न नित्यताचतिः, तथा
निपुणतरमुपपादितं द्वितीयाध्यायप्रकाशे इति संक्षेपः ।

तत्रेति । पञ्चतीत्यादौ भावनाविषयः पाकादिर्धातुनोच्यते,
भावना त्वाख्यातेनेत्यर्थः । शेषमिति । यजेतेत्यादौ लिङ्ग भावना-
विषयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमुच्यते इत्यर्थः । अन्वयबलादिति ।
प्रकृतिसमभिव्याहारादित्यर्थः । तद्विषयस्येति । इष्टसाधनौभूतस्य
भावनाविषयस्येत्यर्थः । (१) भावनाया इष्टसाधनतया तत्कारणकोया-
गोऽपि तथेति भावः । कर्त्तव्यतैकेति । यद्यपि पूर्वं तदर्थोभावना-
दिसाङ्गमिष्टसाधनता वेत्यनेन भावनाधर्मएवेष्टसाधनत्वं लिङ्ग्येति

* समवायिनीष्टसाधनता,—इति क्री० ।

(१) भावनाया इष्टसाधनतयेति यद्यपि भावनाकारणं न यागः प्रकृत-
भावनैव यागजनिका, तथापि तत्कारणत्वेन बलवद्बोद्धिः, कारण-
पदेन विषयविवक्षा वेति भावः ।

करणस्येष्टसाधनताऽभिधाने ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयया न भवितव्यमिति तु देश्यमवैयाकरणस्यावधीर-
खीयमेव । तत्सङ्ख्याऽभिधानं हि तदभिधानमाख्यातेन ।
न च तत् प्रकृते । न च यागेष्टसाधनताऽभिधानं
लिङ्ग, किन्त्वन्वयबलात्तस्मात् इत्युक्तम् ।

विकल्पितम्, अधुना च भाव्यस्योच्यते इति विरोधः, तथापि
(^१)तत्रादिपदेन भाव्यस्याप्यभिधानाददोषः ।

ननु यदौष्टसाधनता लिङ्गार्थः, तदा ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ
द्वितीया न स्यात्, यागकरणत्वस्य लिङ्गैवाभिधानादित्यत आह ।
करणस्येति । लिङ्गत्राख्यातेन यागसंख्याभिधानरूपं तदभिधानं
वाच्यं, न चैवमिहास्तीत्याह । तत्संख्येति । यजेतेत्यत्र हि न करणे
लकारो येन तद्गतसंख्यामभिदध्यात्, किन्तु कर्त्तरीति तत्संख्या-
ऽभिधाने (^२)द्वितीयोपयोगः, (^३)द्वितीयातोऽपि लभ्ये करणत्वे नेह

(१) तत्रादिपदेनेति न च तदर्थइत्यस्य पूर्वं लिङ्गार्थइति विवरणाद्-
यागस्य च लिङ्गार्थत्वाभावाद्बिरोध इति बाध्यम् । लिङ्गार्थत्वेन तस्यापि
विकल्पे दोषाभिधाने दोषाभावादित्यर्थः । तदर्थइत्यत्र तच्छब्देन
शब्दस्यैव विवक्षा, उपस्थितत्वात् । न लिङ्गः, अतुपस्थितत्वात् ।
प्रकाशे च लिङ्गार्थइति विवरणं भावनामात्रमिप्रायेणेत्याहुः ।

(२) द्वितीयोपयोगइति द्वितीयासम्भवइत्यर्थः । कारणसङ्ख्याया अनभि-
हितत्वादिति भावः ।

(३) नन्वेवं द्वितीयया कारणत्वस्याभिधानात् लिङ्गाऽपि च तदभिधाने
पौनस्यमित्यत आह द्वितीयातोऽपीति । गौरवाद्बुद्धदोषाच्चेति
भावः । वाजपेयाधिकारग्रन्थायात् कर्मनामधेयतया द्वितीयायाः
प्रथमं मूकत्वादित्यन्ये ।

यत्तु सिद्धापदेशादपि* प्रतीयते इष्टसाधनता, न चातः सङ्ख्यात्मा प्रवृत्तिरस्तीति वेद्यम् । नच समुत्कृष्टपात्राभिलाषस्य समर्थस्य तत्साधनताऽक्वमेऽपि प्रवृत्तिरिति कः प्रतीयात् । सर्व्वपद्मसमानञ्चेतत् समानपरीहारञ्चेति किन्तेन ।

अत्राभिधीयते । अस्तु प्रयत्नविषयसमवायिनीष्टसाधनता प्रवृत्तिहेतुः ; तथापि नासौ लिङ्गार्थः, सन्देहात् । सा हि किं साक्षादेव लिङ्गाऽवमम्यते, स्तन-

तात्यर्थमित्यर्थः । लिङ्गा चेष्टसाधनतामात्राभिधानेऽपि न यागस्य तदभिधानमित्याह । न चेति । यद्यप्येवमप्यभिधानमस्ति, तथापि वाक्यार्थतया न पदार्थतया, तथाऽनभिधानज्ञानभिहित इति सूत्रे विवक्षितमित्येके । लिङ्गत्तद्धितैः परिमंख्यानं नियामकमित्यन्ये^(१) ।

यत्त्विति । यागः स्वर्गसाधनमिति सिद्धार्थवाक्यादिष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिरिति नायं विधिरित्यसिद्धं, ततोऽपि स्वर्गकामस्य तत्साधनताज्ञानवतः प्रवृत्तेरित्यर्थः । अन्येषामपि विधौनां सिद्धार्थात् प्रतीतावप्रवृत्त्या न ते विधयः स्युरित्याह । सर्व्वफलेति । एतद्दूषणमित्यर्थः । एवमिष्टसाधनतां विधिं व्युत्पाद्य स्वसिद्धान्तेन निराकर्तुं सन्देहं तावदाह । अस्त्विति । स्तनपानादाविति । यथा

* सिद्धोपदेशादपि,—इति क्री० ।

(१) परिसङ्ख्यानमित्यभिधानपर्यायएव अन्यस्य दुर्बलत्वादित्यनुशयविष्करोति इत्यन्ये इति ।

पानादावनुमानादिव बालेन; किं वा तत्प्रतिपादितात्
कुतश्चिदर्थादनुमीयते, चेष्टाविशेषानुमितादिवाभि-
प्रायविशेषात् समयाभिज्ञेनेति सन्दिह्यते । एवञ्च सति
सा नाभिधीयते इत्येव निर्णयः ॥

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः ।

अन्यत्र कृतसामर्थ्यात् निषेधानुपपत्तितः ॥ १४ ॥

तत्राहि । अग्निकामोदारुणी मध्नीयादिति श्रुत्या
कुत इत्युक्ते वक्तारो वदन्ति, यतस्तन्मन्थनाद्ग्निरस्य
सिध्यतीति । तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते

स्नानपानादेरिष्टसाधनत्वं साक्षादेव पानादवगम्यते इत्यर्थः । तत्प्रति-
पादितादिति । लिङ्ग बोधितादाप्ताभिप्रायादिष्टसाधनत्वमनुमी-
यते, ततः प्रवृत्तिरित्यर्थः । समयस्येच्छाविशेषः सङ्केतः । एवञ्चेति ।
दृष्टसाधनता न लिङ्गाऽभिधीयते, किन्त्वाप्ताभिप्रायविषयत्वेनानु-
मीयते इत्यर्थः ।

तदुपपादयति । हेतुत्वादिति । अनुमानादिति । विधेरिति
शेषः । मध्यमादाविति । मध्यमपुरुषोत्तमपुरुषलिङ्गदृष्टसाधनतावि-
योगादित्यर्थः । अन्यत्रेति । आज्ञाऽश्लेषणादौ लिङ्गदृष्टसाधनता-
वक्ष्यनात् लिङ्गमात्रस्य तथौचित्यादित्यर्थः । निषेधेति । सर्वत्र
विधिप्रकारेषु न हन्यादिति निषेधानुपपत्तेरित्यर्थः ।

हेतुत्वादिति ध्याचष्टे । अग्निकाम इति । लिङ्गैवेष्टसाधनत्वा-
भिधाने यतस्तन्मन्थनादिति हेत्वभिधानं व्यर्थमित्यर्थः । अनुमा-

इत्यादाविष्टाभ्युपायतायामेवावगतायामनुमिमते तान्त्रिकाः, यदश्वमेधेन यजेत मृत्युब्रह्मइत्यातरणकाम-
इत्यादिविधिम् । निन्दया च निषेधम् । तत् यथा ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनेजनाः—

इत्यतो नात्मानं हन्यादिति । कुर्याः कुर्यामित्यत्र
विधिविहितैव लिङ् नेष्टाभ्युपायतामाह, किन्तु वक्तृ-
सङ्कल्पम् । न हीष्ट्याभ्युपायोममायमिति कुर्यामिति
पदार्थः ; किन्तु तत्प्रतिपत्तेरनन्तरं योऽस्य सङ्कल्पः—
कुर्यामिति, स एव । सर्व्वं च चान्यत्र वक्तुरेवेष्ट्याऽभि-
धीयते लिङेत्यवष्टतम् । तथाद्याज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञासं-
प्रश्नप्रार्थनाऽऽशंसालिङि नान्यत् चकास्ति ।

यां वक्तुरिच्छामननुविदधानस्तत्क्षोभादिभेति, सा
आज्ञा । या तु श्रोतुः पूजासम्मानव्यञ्जिका, सा अध्ये-
षणा । वारणाभावव्यञ्जिका अनुज्ञा । अभिधानप्र-

णादिति विवृणोति । तरतीति । लिङेष्टसाधनताऽभिधाने विधे-
रनुमानं व्यर्थं, तदर्थस्य वाक्यादेव प्रतीतेरिति तदन्यएव लिङर्थ-
इत्यर्थः । मध्यमादाविति व्याचष्टे । कुर्या इति । तवेदमिष्टसाधन-
मतः कुर्याः, ममेदमिष्टसाधनमतः कुर्यामिति व्यवहारान्माधम-
पुरुषादौ संकल्पएव लिङर्थ इत्यर्थः । अन्यत्र कृप्तसामर्थ्यादिति

योजना संपन्नः । लाभेच्छा प्रार्थना । शुभाशंसनमा-
शीरिति ।

न च विधिविकल्पेषु निषेधउपपद्यते । तथाहि ।
यदाऽभिधा विधिः, तदा न हन्यात् हननभावना
नाभिधीयते इति वाक्यर्थोऽव्याघातान्निरस्तः । यदा
कालत्रयापरामृष्टा भावना, तदा नेति संबन्धेऽत्यन्ता-

विदूषोति । सर्वचेति । अन्तिमं हेतुं व्याचष्टे । न चेति ।

हन्यादिति निषेधेन सह हननान्वये हननाभावविषया भावना
तदर्थः स्यात् । तत्र च विधिवैयर्थ्यं, हननप्रागभावात्यन्ताभावयोर-
साध्यत्वात् । हननभावना नास्तीत्यन्वयस्य न सम्भवति, बाधात् ।
ततोहननविषयभावनाऽभिधायानिषेधोवाच्यः । तत्राह । व्याघाता-
दिति । अभिधाविधिवादिनां हन्यादिति पदं हननभावनाऽभिधा-
यकमेवेति तन्निषेधे व्याघात इत्यर्थः । (१)यद्यपि भट्टानामभिधा
न सङ्केतः किन्तु शक्यनिष्ठं धर्मान्तरं, तथापि सिद्धसिद्धिव्या-
घाताभ्यां तन्निषेधो न शक्य इति भावः ।

यदा कालत्रयापरामृष्टा भावनेत्यत्र विधिरित्यनुषज्यते । एव-
मुत्तरत्र । कदाचिद्धननभावनायाः सत्त्वात्तन्निषेधस्यात्यन्ताभावरूपत्वं

(१) यद्यपीति तथाच नोक्तव्याघातः, वाच्यवाचकभावसम्बन्धात्मकाभिधा-
यकत्व एव तत्सम्भवादिति भावः ।

भावमित्या । यदा कार्यं, तदा न हन्यात् न हननं*
कार्यमित्यनुभवविरुद्धम् । क्रियतएव यतः । न हन-
नेन कार्यं † हननकारणकं कार्यं नास्तीत्यर्थे इत्यपि
नास्ति । दुःखनिवृत्तिसुखाद्योरन्यतरस्य तत्र संज्ञा-
वात् । हननकारणकमदृष्टं ‡ नास्तीत्यर्थे इति तु निरा-
तङ्गं दृष्टार्थिनं प्रवर्त्तयेदेवेति साधु शास्त्रार्थः । अह-
ननेनापूर्वं भावयेदिति त्वशक्यम् । कारणस्यानादित्वेन
कार्यस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । भावनायाश्च तद-

नास्तीत्याह । तदा नेतीति । कार्यताविधिपक्षे निषेधानुपपत्ति-
माह । यदा कार्यमिति । यद्याख्यातेन नञन्वयः, तदा हने
कृतिसाध्यत्वकृत्युद्देश्यत्वयोरुभयोरपि सत्त्वान्निषेधोबाधित इत्यर्थः ।
हननस्य कार्यमाह । दुःखनिवृत्तीति ।

निरातङ्गेति । अत्र किं सुकृतापूर्वस्य निषेधः, दुरितापूर्वस्य
वा ? आद्ये धर्मानुत्पादेऽप्यधर्मात्पादकमानाभावाद्दृष्टफलार्थी
हनने प्रवर्त्तत । अन्ये च सुतरां प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अथ नञा-
धात्वर्थान्वयः, तच्चाह । अहननेनेति । कारणस्येति । हननप्रागभा-
वस्यानादित्वाद्नाद्यपूर्वं स्यादित्यर्थः । ननु हननप्रागभावविषया

* हननं—इति आ० ।

† हननकार्यं—इति क्री० ।

‡ मपूर्वं—इति क्री० ।

विषयत्वात् । अहननसङ्कल्पेनेति यावज्जीवमविच्छि-
न्नतत्सङ्कल्पः स्यात् । सङ्घत् इत्येव वा निवृत्तिः ।
पश्चाद्बन्धादेवाविरोधात् । सम्पादितोद्यनेन नियो-
गार्थः ।

यावद् यावद्हननसङ्कल्पवान् तावत्तावद्विपरीतस-
ङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः, तथाभूतस्याधि-
कारित्वादित्यपि वार्त्तम् । तदश्रुतेः । प्रसक्तं हि प्रति-

भावनाऽपूर्वमुत्पादयिष्यतीत्यत आह । भावनायाश्चेति । प्रागभाव-
सदा भावनाविषयः स्यात्, यदि तत्स्वरूपं भावनासाध्यं स्यात्,
न चैवमित्यर्थः ।

सङ्कल्पविधिपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह । अहननेति । सर्वदा
किमहननसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदित्यर्थः, यदा कदाचिदा ? आद्ये,
(१)यावज्जीवमिति । अन्ये, सङ्घदिति । नियोगार्थोविध्यर्थः । विप-
रीतेति । अहननसङ्कल्पेनेत्यर्थः । तथाभूतस्येति । प्रवृत्तिमतएव
निषेधापूर्वेऽधिकारादित्यर्थः । तदश्रुतेरिति । हननसङ्कल्पवतोविप-
रीतसङ्कल्पकलाश्रुतेरित्यर्थः । ननु प्रसक्तं हननं निषेधं, प्रसङ्गश्च
तत्करणसङ्कल्पएव, (२)दृष्ट्याएवाद्यप्रवृत्तित्वादित्यश्रुतमपि तस्मभ्यते

(१) यावज्जीवमिति न च तत्सम्भवति, सुषुप्त्यादिदशायां तद्विच्छेदादिति
भावः ।

(२) ननु प्रवृत्तिमतोनिवृत्तिनियोगाधिकारात् प्रसङ्गः प्रवृत्तिः न तु सङ्कल्प-

विध्यते नाप्रसक्तमिति चेत् । न वै किञ्चिदिह प्रति-
विध्यते । तदभावः प्रतिपाद्यते इति निषेधार्थः ।
हननकरणकमपूर्व* वाक्यार्थः ।

किञ्च । न हन्यादिति अहननेनापूर्वस्य कर्त्त-
व्यताप्रत्ययोजातोवेदात् । जातश्च हननक्रियायां
रागात् । निष्फलाश्च कार्यादपेक्षितफलं गरीय इति
न्यायेन हन्यादेवेत्यहो वेदव्याख्याकौशलमास्तिष्वा-
भिमानीनोमीमांसकदुर्दुरुढस्य ।

इत्याह । प्रसक्तमिति । नात्र हननं निषिध्यते, किन्तु हननाभाव-
सङ्कल्पकारणकमपूर्वं विधीयते इत्याह । न वै किञ्चिदिति ।

किञ्चेति । अपूर्ववाच्यत्वेऽपि न कलञ्जं भक्षयेदित्यादितः
कलञ्जभक्षणाभावविषयकमपूर्वमवगम्यापि तदभावे न प्रवर्त्तत ।
तथाहि । कलञ्जभक्षणे रागादस्य कर्त्तव्यताबुद्धिर्जाता, शब्दात्
भक्षणाभावे । निःफलाश्च कार्यात् सफलं गरीय इति न्यायेन
सुखहेतौ भक्षणएव प्रवर्त्तत, न तदभावे, तस्य निःफलत्वात् । न
च निषेधापूर्वमेव फलं, तस्य सुखदुःखाभावान्यतथा पक्षत्वेन
तदजनकतया च गौणसुख्यप्रयोजनत्वाभावात् ।

* इह त्वहननसङ्कल्पकरणकमपूर्वं,— इति श्री० ।

इत्यत आह इच्छायाएवेति । आद्या प्रवृत्तिरिच्छैवेत्यभिधानारिति
भावः ।

दृष्टसाधनतापक्षेऽपि न हन्यात् न हननभावना
दृष्टाभ्युपाय इति वाक्यार्थः । तथाचानिष्टसाधनत्वं
कुतोऽलभ्यते । न हीष्टसाधनं यन्न भवति तदवश्यम-
निष्टसाधनं दृष्टमुपेक्षणीयस्यापि भावात् ।

यत् रागादिप्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसा-
धनं दृष्टम् । यथा सविषमन्नं न भुञ्जीथा इति ।
तेन वेदेऽप्यनुमास्यते इत्यपि न साधीयः । प्रतिषे-
धार्थस्यैव चिन्त्यमानत्वात् ।

अथ प्रवृत्तिमतोनिवृत्तिनियोगाधिकार इति यदा भक्षणे
प्रवृत्तिस्तदा तन्निषेधे शब्दकार्थ्यज्ञानात्तद्विपरीतप्रयत्ने जनिते
रागात् क्रियोत्पत्तिः, तेनैव प्रतिबन्धादिति चेत् । निवृत्तिका-
र्थताज्ञानेऽपि निःफलत्वे निवृत्तौ प्रयत्न एव नोत्पद्यते, यस्य प्रति-
बन्धकता स्यात् । न च शास्त्रस्य शास्त्रजकर्त्तव्यताज्ञानं बलवदिति
वाच्यम् । तस्य सफलविषयत्वादेवास्त्य च निःफलविषयत्वात् । अथ
कलञ्जभक्षणस्य निन्दार्थवादेन बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानात् तद्गच्छणे
न प्रवर्त्तते इति चेत् । एवमपि कलञ्जभक्षणे न प्रवर्त्ततां, तदभावे-
ऽपि निःप्रयोजनत्वेनाप्रवृत्तौ किमायातमित्यर्थः ।

तथाचेति । वस्तुतः शत्रुहननभावनायाः कलञ्जभक्षणभावनाया-
सेष्टसाधनत्वमस्येवेति भावः । अतएव वक्ष्यति^(१), न हीति । अत्य-

(१) अतएव न हि कर्त्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य वा अभावः प्रतिपादयितुं
शक्यते इति वक्ष्यतीत्याह न हीति ।

न हि कर्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य भावनाया वा
अभावः प्रतिपादयितुं शक्यते । लौकिकानां लौकिक-
प्रमाणसिद्धत्वात् । तथापि प्रतिपाद्यते तावदिति चेत् ।
न । पाषण्डागमनिषेधेनानैकान्तात् । नासौ प्रमा-
णमितिचेत् । न । अर्थविपर्ययप्रतिपादनाविशेषे-
ऽस्यापि तथाभावात् ।

तात्पर्यतः प्रामाण्यमिति चेत् । न । विधिनि-
षेधयोरनन्यपरत्वात् । न विधौ परः शब्दार्थ इति
वचनात् । तथापि निषेधे तथा भविष्यतीति चेत् ।

न्नासत्यपि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हीति न्यायेनाह । तथापीति ।
प्रसक्तैव हिंसा यागादिविषया पाषण्डेन प्रतिषिध्यते, न च सा
अनिष्टसाधनमिति व्यभिचार इत्याह । पाषण्डेति । नासाविति ।
प्रमाणत्वेन हेतुर्विशेष्य इत्यर्थः । प्रमाणबाधितार्थविषयत्वेन पाषण्ड-
गमस्येव न हन्यादित्यस्याप्यप्रमाणत्वादित्याह । अर्थेति ।

ननु गङ्गायां घोषइत्यस्येव न हन्यादित्यस्याप्यर्थान्तरे निषेध-
मानानिष्टसाधनत्वरूपे तात्पर्यान्तद्बोधकत्वं स्यादित्याह । तात्प-
र्यत इति । अर्थवादवचनानामन्यत्र विधौ तात्पर्यं न तु विधि-
वचनस्येत्यभ्युपगमात् तदनुरोधेनान्यत्र सञ्चयानुक्ता न तु तत्रैव-
त्याह । न विधाविति । भावविधावेव तथा न तु निषेधविधा-

न । अविनाभावतद्द्वेषप्रवृत्त्योरभावात् । नाप्यसुरा-
विद्यादिवदस्य नञो विरोधिवचनत्वम् । क्रियासङ्ग-
तत्वात् । असमस्तत्वाच्च । तस्मात् ।

विधिर्वक्त्ररभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङ्गादिभिः ।

अभिधेयोऽनुमेया तु कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१५॥

तत्र स्वयङ्कर्त्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्यामिति ।
सम्बोध्यकर्त्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्यात् इति । शेष-

वपीत्याह । तथापीति । यत्र लक्षणीयार्थेनाविनाभावस्तद्द्वेषेन
प्रयोगश्च तत्रैव लक्षणा, न च न हन्यादिति वाक्यमन्यपरत्वेन
प्रयुक्तं, न वाऽमिष्टसाधनत्वेनाविनाभाव इत्याह । अविनाभावेति ।
ननु यथा असुरादिपदे न निषेधो नञर्थः किन्तु तदन्यद्विरोधि,
तथाऽचेष्टसाधनविरोधमिष्टसाधनमर्थः स्यादित्यत आह । नापीति ।
क्रियासङ्गतस्य नञः प्रसज्यप्रतिषेधवाचकत्वात् ^(१)समासएव तस्य
पर्युदासवृत्त्या तदितरविरोधिपरत्वादित्यर्थः ।

नियोक्तृधर्मोवेत्यभिमतं पञ्चमुपसंहरति । विधिरिति । प्रवृ-
त्त्यादावित्यादिपदास्त्रिष्टुप्तिः । विषयसप्तमीयम् । तेन प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिविषय आप्ताभिप्रायोस्त्रिरुच्यं इत्यर्थः । प्रवर्त्तकमिष्टसाधनता-

(१) समासएवेति यद्यपि न घटः पटइत्यादौ आसेऽपि पर्युदासवृत्त्या
तदितरपरत्वमस्येव, तथापि शब्दप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम् ।

कर्तृकक्रियेष्वाऽभिधानं कुर्वीतेति । तथाचाग्निका-
 मोदारुणी मथनीयादित्यस्य लौकिकवाक्यस्यायमर्थः
 सम्पद्यते । अग्निकामस्य दारुमथने प्रवृत्तिर्ममेष्टेति ।
 ततः श्रोताऽनुमिनोति, नूनं दारुमथनयत्नोऽग्नेरुपाय-
 इति । यद्विषयो हि प्रयत्नोयस्याप्तेनेष्यते, स तस्यापे-
 क्षितहेतुः । तथा तेनावगतश्च, यथा ममैव पुत्रादेर्भो-
 जनविषय इति व्याप्तेः ।

विषं न भक्षयेदित्यस्य तु विषभक्षणगोचरा प्रवृ-
 त्तिर्मम मेष्टा इत्यर्थः । ततोऽपि श्रोताऽनुमिनोति, नूनं
 विषभक्षणभावना अनिष्टसाधनम् । यद्विषयो हि
 प्रयत्नः कर्तुरभिमतसाधकोऽप्याप्तेन नेष्यते, स ततो-
 ऽधिकतरानर्थहेतुः । तथा तेनावगतश्च, यथा ममैव

ज्ञानमेव, चिद्धर्यस्वाप्ताभिप्रायो लाघवादिति भावः । वक्त्रभिप्रायस्य
 विधिले कुर्यामित्यादावर्थभेदमानुभविकमुपपादयति । तचेति ।

स्वर्गकामोयजेतेत्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यतया यागो याग-
 यत्नो वा आप्तेष्ट इत्यर्थः । ततो यो व्यापारो यस्य कृतिसाध्यतया
 यज्ञापारविषयः प्रयत्नो वा यस्याप्तेनेष्यते, स तस्य बलवदनिष्ठाननु-
 बन्वीष्टसाधनमिति व्याप्तिपश्चाद् यागखेष्टसाधनत्वमनुमिनोति ।
 तथाहि । (१) यागोमदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया मदाप्तेष्वमाह-

(१) यागोमदिष्टसाधनमिच्छानुमानं शब्दप्रकाशे विपश्चितमनुबन्धेयम् ।

पुत्रादेः स्त्रीङाकर्दमविषभक्षणादिविषय इति व्याप्तेः ।

लौकिकएव वाक्ये अयं प्रकारः कदाचिदुद्धिम-
धिरोहति न तु वैदिकेषु, तेषु पुरुषस्य निरस्तत्वात्
इति चेत् । न । निरासहेतोरभावात् । तदस्तित्वेऽपि
प्रमाणं नास्तीति चेत् । मा भूदन्यत्, विधिरेव ताव-
द्गर्भइव पुंयोगे प्रमाणं श्रुतिकुमार्याः किमत्र क्रिय-
ताम् । लिङो वा लौकिकार्थातिक्रमे यएव लौकि-

त्वात् । यथा मत्पिचा मत्प्रयत्नविषयतया इत्यमाणं भोजनं
मदिष्टसाधनम् । न कलञ्चं भक्षयेदित्यस्य कलञ्चभक्षणं मम वक्ष-
वदनिष्टसाधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यपि मदाप्तेन मत्प्रयत्नविषयतया-
ऽनिश्चिमाणत्वात् । यथा मत्पिचा मत्प्रयत्नविषयतयाऽनिश्चिमाणं
मधुविषसंपृक्ताभोजनं ममानिष्टसाधनम् ।

खिडादीनां साक्षात् प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वे बाधकाभावात्
परम्पराजनकत्वमिति न वाच्यम् । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वनिश्चये
कर्त्तादेरिवान्यलभ्यत्वस्य (१) हेतुत्वादित्यादेश्य बाधकत्वात् । तथा-
ऽपि स्मृत्तिसाध्येष्टसाधनतामन्तराऽनुमापयता शब्दस्य साक्षात्
प्रवर्त्तकत्वानङ्गीकाराच्चेति भावः ।

विधिरेवेति । नन्वेवमन्योन्याश्रयः न वा साधवं तात्पर्यगौर-
वात्, ईश्वराद्यनन्तकल्पनापत्तेश्च । मैवम् । लोके आप्ताभिप्राये लिङः
शक्तियद्वादे परिशेषादीश्वराभिप्राये पर्यवसानात् । न तु तत्रैव

(१) हेतुत्वादित्यादेश्चेति हेतुत्वादानुमानाच्चेत्यादेश्चेत्यर्थः ।

कास्तएव वैदिकास्तएव चैषामर्था इति विज्ञवेत ।
तथाच जवगडदशादिवदनर्थकत्वप्रसङ्ग इति भव
सुस्थः ।

स्यादेतत् । तथापि वक्तृणामुपाध्यायानामेवाभि-
प्रायोवेदे विधिरस्तु कृतं स्वतन्त्रेण वक्त्रा परमेश्वरे-
णेति चेत् । न । तेषामनुवक्तृतयाऽभ्यासाभिप्रायमा-
त्रेण प्रवृत्तेः शुकादिवत् तथाविधाभिप्रायाभावात् ।
भावे वा न राजशासनानुवादिनाऽभिप्राय आज्ञा, किं
नाम राज्ञएवेति लौकिकोऽनुभवः । श्रुतेः स्वल्पपि ।

कृतस्त्रएव हि वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।

स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥१६॥

शक्तिः । यथा तवैव कार्यशक्तस्य सिद्धादेरपूर्वं पर्यवसानम् । फल-
सुखञ्च गौरवं न दोषाय । शक्तिग्रहकाले सिद्धसिद्धिपराहतत्वात्,
ईश्वरे मानान्तरोपदर्शनाच्चेति भावः ।

एतदेवाभिप्रेत्याह । यएवेति । लोकदृष्टाएव पदार्था वेदे
प्रत्यभिज्ञायमानाः कथमन्ये इत्यर्थः । अनर्थकत्वेति । गृहीतसङ्गते-
लौकिकपदादन्यत्वेनागृहीतसङ्गतित्वादित्यर्थः । तेषामिति । उपा-
ध्यायवंग्रानामतीन्द्रियार्थज्ञानाभावात्तच्चेष्टा न सम्भवतीति शुका-
दीनामिव तावत्पदज्ञानात् विवक्षातस्योच्चारयित्वात्तन्मात्रमित्यर्थः ।

स्वार्थद्वारैवेति । सुस्थार्थाबाधान्तचैव श्रुतेस्तात्पर्यमिति गान्त-
परत्वमित्यर्थः ।

न सन्त्येव हि वेदभागा यत्र परमेश्वरो न गीयते ।
तथाहि । स्रष्टृत्वेन पुरुषसूक्तेषु, विभूत्या रुद्रेषु, शब्द-
ब्रह्मत्वेन मण्डलब्राह्मणेषु, प्रपञ्चं पुरस्कृत्य निस्पृपञ्चत-
योपनिषत्सु, यज्ञपुरुषत्वेन मन्त्रविधिषु, देहाविर्भा-
वैरूपाख्यानेषु, उपास्यत्वेन च सर्व्वचेति ।

सिद्धार्थतया न ते प्रमाणमिति चेत् । न ।

सिद्धार्थतयेति । इदमत्राभिसंहितम् । व्यवहारतएवाद्या व्युत्प-
त्तिरूपायान्तरस्य व्युत्पत्त्यधीनत्वात् । तथाहि । प्रयोजकवाक्योच्चा-
रणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो व्युत्पित्सुः प्रेक्षावद्वाक्योच्चार-
णस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयाद्यनुविधानादुपस्थितत्वाच्च प्रयो-
ज्यप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति ।

तच्च तनुकूलव्यापारं विनाऽनुपपद्यमानं कार्यताज्ञानमेव व्यापारं
कल्पयति । स्रष्टृत्तौ तस्यैव कारणत्वनिश्चयात् । एवञ्च तत्र शब्दस्य
हेतुत्वमवधार्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति, उपस्थितत्वात् । पश्चादावा-
पोद्वापाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति
प्रथमं सामान्यतस्तत्रैव शक्तिग्रहादिति कार्यान्वितएव पदानां
शक्तिरिति सिद्धार्थः शब्दो न प्रमाणम् ।

अथाकाङ्क्षादेस्त्वयाऽपि वाक्यार्थज्ञानहेतुत्वोपगमात् ततएव
कार्यपदसमभिव्याहारात् कार्यत्वज्ञानसम्भवेनान्यलभ्यत्वान्न कार्यांगेऽपि
शक्तिः । परम्परयाऽपि शब्दस्य कार्यत्वज्ञानानुकूलत्वादर्थोपत्तेः परिच-
यात् । किञ्च, कार्यत्ववाचिसिद्धिदौनामाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वित-

स्वार्थबोधकत्वस्यावश्यकत्वात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु साधवात् ।
 मैवम् । पदानां कार्यान्वितज्ञाने (१) साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेन तथैव
 हेतुत्वस्य न्याय्यत्वात् । अन्वितपदार्थज्ञाने च हेतुत्वे परम्परया-
 अन्याय्यत्वात् । अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविषयत्वेन साक्षादुपपादके
 कार्यान्वितज्ञाने पदानां शक्तिकल्पनात् । लिङ्गदीनां शक्तेरकल्प-
 नादन्यलभ्यत्वतर्कस्याप्यभावात् । आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् । न च
 कार्यवाचिलिङ्गदीनां व्यभिचारः । कार्यत्वविशिष्टज्ञानजनकत्वं हि
 सर्वपदानाम् । तच्च कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतया इतरान्वितस्वा-
 र्थकार्यप्रतिपादकतया वेति न कश्चिद्विशेषः ।

अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति । तथाहि । उपलब्धचैत्र-
 पुत्रजन्मा बालस्तादृगेनैव वार्त्ताहारेण समं चैत्रसमीपं गतः 'चैत्र,
 पुत्रस्ते जातः,'—इति वार्त्ताहारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य सुखप्रसादं
 पश्यन् श्रोतुर्हर्षमनुमिनोति । हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं
 कल्पयति, उपस्थितत्वादुपपादकत्वादन्योपस्थितौ गौरवाच्च तत्र
 वाक्यस्य कारणतां कल्पयति साधवात् ।

मैवम् । हर्षहेतुनां बहूनां सम्भवात् हर्षेणापि लिङ्गेन पुत्रज-
 न्मज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषयि-
 त्तुमशक्यत्वात् । अतएव विधिशेषीभूतार्थवादानां स्वर्गादिपदप्र-
 क्रियाहकाणाञ्च प्रवृत्तिपरत्वेन परम्परया कार्यान्वयात् कार्यान्वि-
 तस्वार्थबोधकत्वमिति ।

(१) साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति यथा च कार्यान्वितव्युत्पत्त्या साक्षात्
 कार्यान्वितज्ञानं नान्वितव्युत्पत्त्या, तथा शब्दप्रकाशे अनुसन्धेयम् ।

तद्धेतोः* कारणदोषशङ्कानिरासस्य भाव्यभूतार्थसा-
धारणत्वात् । अन्यत्रामीषां तात्पर्यमिति चेत् । स्वार्थ-
प्रतिपादनद्वारा, शब्दमात्रतया वा ? प्रथमे स्वार्थे-
ऽपि प्रामाण्यमेषितव्यम् । तस्यार्थस्यानन्यप्रमाणक-
त्वात् । अतएव तत्र तस्य स्मारकत्वमित्यपि मिथ्या ।

तत्रप्रतिपादकत्वेऽपि न तत्र तात्पर्यमिति चेत् ।
स्वार्थापरित्यागे ज्योतिःशास्त्रवदन्यत्रापि तात्पर्यं
कोदोषः । अन्यथा स्वर्गनरकव्रात्यश्रोत्रियादिस्वरूप-

तद्धेतुत्विति । साध्यार्थानामिव सिद्धार्थानामपि वक्तृदोषनिव-
न्धनाप्रामाण्यनिरसादित्यर्थः । अन्यत्रेति । कार्यं तदन्विते च
शब्दशक्तेरवधारणात् सिद्धार्थानामपि तत्रैव तात्पर्यमिति न
मुख्येऽर्थे प्रामाण्यमित्यर्थः । स्वार्थेति । कार्यं तेषां तात्पर्यं किं
प्रतिपाद्यमानसिद्धार्थान्वयपुरस्कारेण, किं वा स्वार्थमप्रतिपाद्येत्यर्थः ।

प्रथमे इति । अबाधितं पदसमन्वयलभ्यमर्थमादायैव तेषां
कार्यपरत्वात् स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमवर्जनीयमित्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रव-
दिति । यथा ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गस्य दर्शादिकालं स्वार्थमादायैव
दर्शादियागविधौ तात्पर्यं, तथा सिद्धार्थवादानामपि स्वार्थं
प्रतिपाद्यतामेव कार्यं प्रामाण्यमित्यर्थः । अन्यथेति । यदि
स्वार्थमप्रतिपाद्यैवान्यपरत्वमिति द्वितीयः कल्प इत्यर्थः । तादृश-

* तद्धेतुः,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

प्रतिपादकानामप्रामाण्ये बहु विस्तरेण । तत्रावाधना-
नयेति चेत् । तुल्यम् ।

न तादृगर्थः* क्वचित् दृष्ट इति चेत् । स्वर्गादयोऽपि
तथा । तन्मित्यगत्वे तदर्थिनामप्रवृत्तौ विधानानर्थक्य-
प्रसङ्ग इति चेत् । इहापि तदुपासनाविधानानर्थक्य-
प्रसङ्गः । तन्मित्यगत्वे हि सालोक्यसायुज्यादिफलमि-
थ्यात्वे कः प्रेक्षावांस्तमुपासीतेति तुल्यमिति ।

इति । वेदान्तबोधनित्यज्ञानादिरूप इत्यर्थः । इहापीति । ईश्व-
राभावे ईश्वरमुपासीतेत्यादिविधेरानर्थक्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । सालोक्यं,
समानलोकता । (१) सायुज्यं, सार्वज्ञ्याणिमादिकम् । आदिपदात्
सारूप्यादि ।

अत्रापीदमभिप्रेतम् । यद्यर्थापत्त्या साक्षादुपपादक एव पदानां
शक्तिः, तदा घटानयनकार्यताज्ञान एव पदशक्तिप्रसङ्गः । घटमा-
नयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनप्रवृत्त्या घटानयन-
कार्यताज्ञानस्यैवानुमानात् । न तु कार्यान्वितज्ञानस्य, प्रवृत्ति-
विशेषे तस्याहेतुत्वात् ।

अथ घटानयनक्रियायां प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्तिमात्रा-
नुमानं, तेन च कार्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्यमात्रस्य कारणता

* तादृशोऽर्थो न,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(१) ननु सायुज्यं संयोगः, स च परमेश्वरेण शरीरस्य सर्वदा अवल-
सिद्ध एव, आत्मनस्तु न कदाऽपीत्वन्यथा वाच्ये सायुज्यमिति ।

गृहीत्वा शक्तिं कल्पयति, तदुत्तरं विशेषयोः कार्यकारणभावग्रह-
रति चेत् ।

न । प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं भवति
क्रमेणेत्यत्र मानाभावात् । घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनाऽपि
सम्भवात् । न च सामान्ययोः कार्यकारणभावग्रहो विशेषयो-
स्तथात्वज्ञाने हेतुरिति वाच्यम् । विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
तद्ग्रहात् । विशेषयोः कार्यकारणभावज्ञानात् सामान्ययोरपि
तथात्वमनुमापयतीति चेत् । तर्हि विशेषयोः कार्यकारणभावज्ञानं
प्राथमिकमिति तन्मूलकः पदविशेषग्रहएव स्यात् । निःप्रयोजन-
त्वेनान्तराऽनुमितौ मानाभावात् ।

किञ्च, ममेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं प्रवृत्त्या
स्वकारणत्वेनानुमितम् । अतस्तत्र शक्तिं गृहीयात् । साक्षादुपपा-
दकविषयत्वात् कल्पनायाः । न त्विदं कार्यमिति ज्ञाने, तस्य
साक्षादुपपादकोपपादकत्वात् । अथेदं कार्यमिति ज्ञानशक्त्यैव एर-
परयाऽनुमानद्वारा ममेदं कार्यमिति ज्ञानसम्भवादन्यस्यत्वे न
तत्र शक्तिकल्पनमिति तुल्यम् ।

अपि च । अस्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्
कारणताबोधान्तत्र शक्तिग्रहः, तथाप्यावापोद्वापाभ्यां पदविशेष-
खेतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति, साधवात् । न तु कार्यत्वांग्रे,
गौरवादन्यस्यत्वाच्च । अन्यथासिद्धिमपश्यतो हि वाक्यस्य पूर्वं
तत्सम्भवेऽपि पश्चाद्गौरवान्यस्यत्वंतर्कसहकृतमानेन तद्वाधैवोचिता ।

न च प्रवृत्तिहेतुतथोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानं हित्वा कल्पयि-

वाक्यादपि । संसर्गभेदप्रतिपादकत्वं* ह्यत्र वाक्य-
त्वमभिप्रेतम् । तथाच यत्पदकदम्बकं यत्संसर्गभेद

त्वाऽन्वितज्ञानं तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तमुभयथा गौरवादिति वाच्यम् ।
कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानस्यापि सत्त्वात् । तद्विशेषत्वात्तस्य । तथा-
त्वेऽपि तदुपस्थितावन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तदुपस्थित्यन्तरं
कल्पयामिति चेत् । न । कार्यान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानं विशेष्यमिति
तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् । विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषय-
त्वनियमात् । अन्यथा अन्यजातिज्ञानमन्यच्च जातिविशिष्टव्यक्ति-
ज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं कापि नोपस्थितमिति न
तव जातिरेव पदार्थः स्यात् ।

यच्च हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवादित्युक्तम् । तन्न । स्वतोऽहो-
तहर्षहेतुस्तनपानादेर्बाधावतारादन्यस्य हर्षहेतोरग्रहात् । अत
उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानमेव हर्षहेतुतया कल्पयति ।
न चान्यदपि प्रियं हर्षहेतुर्भविष्यतीति शङ्कया कथमेवमिति
वाच्यम् । कार्यान्वितज्ञानेऽपि शक्तिग्रहानापत्तेः । प्रयोज्यज्ञानहे-
तूनां बहुत्वात् । अनन्यथासिद्धशब्दार्थविधानञ्च तुल्यमिति संक्षेपः ।

यत्पदकदम्बकमिति । (१) एतद्देवाक्यसमानकालोत्पत्तिकज्ञाना-

* संसर्गविशेषप्रतिपादकत्वं,—इति आ० ।

(१) एतद्देवाक्येति समानकालपदेन स्थूलकालोपाधेर्विवक्षणात् पूर्व-
कालएव विवक्षितः । समानकालोत्पत्तिकस्य जनकत्वासम्भवेन तदादाया-

प्रतिपादकं, तत् तदनपेक्षसंसर्गज्ञानपूर्वकं, यथा
लौकिकं, तथाच वैदिकमिति प्रयोगः । विपक्षे च
बाधकमुक्तम् । संख्याविशेषादपि ।

स्यामभ्रुवं भविष्यामीत्यादिसंख्या च वक्तृगा ।

समाख्याऽपि न शाखानामाद्यप्रवचनादृते ॥१७॥

कार्यतया हि प्राक् संख्योक्ता, सम्प्रति तु प्रतिपाद्य-
तयोच्यते । तथाद्युत्तमपुरुषाभिहिता संख्या वक्ता-
रमन्वेतीति सुप्रसिद्धम् । अस्ति च तत्प्रयोगः प्राय-
शोवेदे । ततस्तदभिहितया तयाऽपि सएवानुगन्तव्यः ।

जन्मिदं वेदवाक्यं समानविषयकज्ञानजन्यं वाक्यत्वात् लौकिक-
वाक्यवदित्यत्र तात्पर्यम् । विपक्षे चेति । पुरुषगुणाभावे तज्जन्य-
प्रामाण्यभङ्गः श्रुतार्थापत्त्यनर्थक्यमित्यादीत्यर्थः । ततस्तदभिहितया
तयाऽपीति । वैदिकोत्तमपुरुषोवक्तृसंख्यापरः उत्तमपुरुषत्वात् लौकि-

र्यान्तरादिशङ्काऽनवकाशात् । एवञ्चाध्यापकादिज्ञानजन्यत्वेनार्थान्तरवारणा-
याजन्यान्तम् । न चैवमप्यसिद्धिः तादृशपदज्ञानादिजन्यत्वादिति वाच्यम् ।
समानविषयत्वेनापि ज्ञानविशेषणात् । न चैवमपि वाक्यार्थं ज्ञात्वा अस्म-
दादिनेवोच्चरिते इदानीन्तनवेदे दोषतादवस्थामिति वाच्यम् । तद्भिन्नवेद-
स्यैव पक्षत्वादित्वाज्जः । यद्यपि सोत्पत्तिकतादृशज्ञानजन्यत्वविशेषणादेव
पक्षघर्म्मताबलादजन्यज्ञानसिद्धाविवृत्तिसिद्धिः, तथाप्यन्यकालोत्पत्तिकस्य ज-
नकत्वशङ्कैव नेति स्वरूपतानिर्वचनपरं तदिति मन्यथम् । न च श्रुतादि-
वाक्ये व्यभिचारः, तस्यापि पक्षसमत्वादिति भावः ।

अन्यथाऽनन्वयप्रसङ्गात् ।

अथवा । समाख्याविशेषः संख्याविशेष उच्यते । काठकं कालापकमित्यादयोहि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुस्मर्यन्ते । ते च न प्रवचनमाचनिबन्धनाः प्रवक्तृणामनन्तत्वात् । नापि प्रकृष्टवचननिमित्ताः । उपाध्यायेभ्योऽपि प्रकर्षे प्रत्युतान्यथाकरण-दोषात् । तत्पाठानुकरणे च प्रकर्षाभावात् । कति चानादौ संसारे प्रकृष्टाः प्रवक्तार इति कोनियामक-इति । नाप्याद्यस्य वक्तुः समाख्येति युक्तम् । भवद्भिस्त-

कोत्तमपुरुषवत् । ^(१)वक्तुरि स्वातन्त्र्यादिविशेषणान्मानुवक्ताऽर्थान्तर-मिति भावः । अन्यथेति । वक्त्रा समन्वयानभिधाने तदन्येनाय-न्वयानभिधानादपार्थक्यमित्यर्थः । प्रवक्तृणामिति । ^(२)आगन्तुक-निबन्धनत्वे समाख्याविशेषानां तेषामानन्त्यात् तत्तदाख्याऽपि शाखानां स्यादित्यर्थः । येन या शाखा प्रकर्षेणाधीता सा तत्समाख्या इत्यत्राह । नापीति । उपाध्यायान्वयपठितानुपूर्व्वीभिन्नानुपूर्व्वी यदि प्रकर्षः, तत्राह । उपाध्यायेभ्योऽपीति । अथ यथैव सा तैरधीता तथैव तत्पाठः, तदा न प्रकर्ष इत्याह । तत्पाठेति । यदि

(१) वक्तुरीति न च वक्तृत्यानुवक्तृत्ययोर्भेदादनुवक्त्रा न वक्तृति न तद्विशेषणमर्थवदिति वाच्यम् । वक्तृत्वं हि वचनकर्मत्वं, तच्च तत्रापि ।

(२) आगन्तुकेति तथा च कठादिशरीरमधिष्ठायाद्यवक्तुरीश्वरस्यैव तत्समाख्याविशेषे निबन्धनत्वमिति भावः ॥

दनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा सखास्माकं वेदकार-
इति वृथा विप्रतिपत्तिः ।

स्यादेतत् । ब्राह्मणत्वे सत्यवान्तरजातिभेदाय
कठत्वादयः । तद्ध्येया तदनुष्ठेयार्था च शाखा तत्स-
माख्यया व्यपदिश्यते इति किमनुपपन्नम् । न । श्चि-
यादेरपि तत्रैवाधिकारात् । न च यो ब्राह्मणस्य
विशेषः, स श्चियादौ सम्भवति । न च श्चिया-
देरन्योवेदइत्यस्ति । न च कठाः काठकमेवाधीयते
तदर्थमेवानुतिष्ठन्तीति नियमः । शाखासञ्चारस्यापि
प्रायशोदर्शनात् । प्रागेवायं* नियम आसीदिदानी-
मयं विज्ञवते इति चेत् । विज्ञवएव तर्हि सर्वदा,

शोभनवर्णाञ्चारयित्वं प्रकर्षः, तत्राह । कति चेति । न च ब्राह्म-
णव्याप्यं कठत्वादि श्चिये सम्भवतीत्याह । न चेति । ननु श्चिया-
द्यधीयमानाऽपि शाखा कठादिपदवाच्येत्यत आह । न च कठा
इति । प्रागेवमिति । पूर्वं कठैः स्वशाखैवाधीता, अधुना
शाखान्तराध्ययनरूपोविज्ञव इत्यर्थः । विज्ञवएवेति । कठत्वादिशाखा-
व्याप्यजातिविज्ञवः कठादिसमाख्या^(१)व्यवस्थायतिरेकश्चेत्यर्थः । तस्मा-

* प्रागेवं,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(१) व्यवस्थायतिरेक इति नियमगर्भस्योक्तनियामकस्यासिद्धेरिति भावः ।

कठाद्यवान्तरजातिविज्ञवादित्यगतिरेवेयम् । तस्मादाद्यप्रवक्तृवचननिमित्तएवायं समाख्याविशेषसंबन्धइत्येव साध्विति । सएव* भगवान् श्रुतोऽनुमितश्च, कैश्चित् साक्षादपि दृश्यते प्रमेयत्वादेः† घटवत् ।

ननु तत्सामग्रीरहितः कथं द्रष्टव्यः । सा हि वहिरिन्द्रियगर्भा मनोगर्भा वा तत्र न सम्भवति । चक्षुरादेर्नियतविषयत्वात् । मनसो वहिरस्वातन्त्र्यात् । तदुक्तं, हेत्वभावे फलाभावादित्यादि ।

दिति । कठादिग्ररीरमधिष्ठाय सर्गादावीश्वरेण या शाखा कृता, सा तत्समाख्येति परिशेष इत्यर्थः । अत्र (१) अनित्यज्ञानवदकृकवाक्यावाचकानि श्रौतकपदादीनि किञ्चित्प्रवक्तृकवाच्यवाचकानि वाक्यवाचकपदत्वात् मन्वादिसंहितापदवदिति मानमभिप्रेतम् ।

इयता प्रबन्धेन मननरूपां प्रतिज्ञातामुपासनां निर्वाह्य न तावन्मात्रान्मोक्षोऽनुमितिरूपविशेषदर्शनस्य प्रत्यक्षभ्रमानुच्छेदकत्वात्, अपि तु प्रत्यक्षरूपं तत्तद्धेतुरिति दर्शयितुमाह । सएवमिति । अत्र प्रत्यक्षसामग्रीमुपाधिमाह । नन्विति । सामख्या-

* सएवं,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

† प्रमेयत्वात्,—इति श्री०]

(१) अनित्यज्ञानवदिति तन्मते अपौरुषेयत्वात् असम्भते नित्यज्ञानवदकृकत्वाद्भयसिद्धविशेषणमिति बोध्यम् । शेषं सुबोधम् ।

न । कार्यैकव्यङ्गायाः सामग्र्यानिषेद्धुमशक्यत्वात् ।
 अपि च । दृश्यते तावद्दहिरिन्द्रियोपरमेऽपि अस-
 न्निहितदेशकालार्थसाक्षात्कारः स्वप्ने । न च स्मृतिरे-
 वासौ पटीयसी । स्मरामि स्मृतं वेति स्वप्नानुसन्धाना-
 भावात् । पश्यामि दृष्टमित्यनुव्यवसायात् । न चारो-
 पितं तत्रानुभवत्वम् । अबाधनात् । अननुभूतस्यापि*
 स्वशिरश्छेदनादेरवभासनाच्च ।

स्मृतिविपर्ययासोऽसाविति चेत् । यदि स्मृतिविषये
 विपर्ययास इत्यर्थः, तदाऽनुमन्यामहे । अथ स्मृतावेवा-
 नुभवत्वविपर्ययासः,—इति, तदा प्रागेव निरस्तः ।

अतीन्द्रियतया योग्यानुपलब्धेन निषेधोऽपास्तः । न च तस्याः
 कार्यव्यङ्गतया तदभावादेवाभाव इति वाच्यम् । कार्यस्यापि पुरुषा-
 न्तरप्रत्यक्षज्ञानत्वेन योग्यव्यतिरेकत्वात् । साधनव्यापकतया स
 नोपाधिरित्याह । कार्यैकेति । अथ प्रत्यक्षहेतुयावद्विशेषाभावाद्-
 योग्याया अपि सामग्र्या अभाव उन्नेयः । तन्न । यथा स्वप्नज्ञाने
 सहकारिविशेषान्मनसोवहिः स्वातन्त्र्यं, तथा प्रकृतेऽपि योगजध-
 र्मान्तस्य तथात्वमित्याह । अपि चेति । पटीयस्त्वम्, असन्दिग्धवि-
 षयत्वम् । स्मृतिविपर्ययासः, विपर्यस्ता स्मृतिः । प्रागेवेति । अनु-

* अनुपलब्धस्यापि,—इति श्री० ।

न च सम्भवत्यपि । न ह्यन्येनाकारेणाध्यवसितो-
ऽन्येन ज्ञानावच्छेदकतयाऽध्यवसीयते । तथाच स घट-
इत्युत्पन्नार्यां स्मृतौ भ्राम्यतस्तं घटमनुभवामीति स्यात्,
न त्विमं घटमिति । न ह्ययं घट इति स्मृतेराकारः ।
तस्मादनुभवएवासौ स्वीकर्त्तव्यः ।

अस्ति च स्वप्नानुभवस्यापि कस्यचित् सत्यत्वं,
संवादात् । तच्च काकतालीयमपि न निर्निमित्तम् ।
सर्वस्वप्नज्ञानानामपि तथात्वप्रसङ्गात् । हेतुश्चात्र
धर्मएव । स च कर्मजवत् योगजोऽपि योगविधेरव-
सेयः । कर्मयोगविध्योस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् ।

तस्मात् योगिनामनुभवो धर्मजत्वात् प्रमा, साक्षा-
त्कारित्वात् प्रत्यक्षफलं, धर्माननुगृहीतभावनामात्र-
प्रभवस्तु न प्रमेति विभाग इति । अतस्तत्साम-
ग्रीविरहोऽसिद्धः ।

भवत्स्वाबाधनादित्यर्थः । न च सम्भवत्यपि इत्यत्र स्मृतावनुभवत्वं
विपर्यास इत्यनुषञ्जनौयम् । यदि स घट इति स्मृतावनुभवत्वा-
रोपः, तदा तं घटमनुभवामीति स्यात्, न तु इमं घटमनुभ-
वामीत्याह । न हीति । ननु प्रमायामेव मनसोवहिरस्वातन्त्र्यं
स्वप्नज्ञानं त्वप्रमा इत्यत आह । अस्ति चेति । तथापि साक्षात्का-
रोभ्रमोवाचनाप्रभवत्वात् कामातुरकामिनीसाक्षात्कारवदित्याशङ्क

तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत् । हे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादियोगविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । अशक्यानुष्ठानोपायोपदेशकत्वात् । न चासाक्षात्कारिज्ञानविधानमेतत् । अर्थज्ञानावधिनाऽध्ययनविधिनैव तस्य गतार्थत्वात् इति । एतेन परमाखादयो व्याख्याता इति ।

तदेनमेवम्भूतमधिकृत्य श्रूयते । न द्रष्टुर्दृष्टेर्विषोपोविद्यते इति । एकमेवाद्वितीयमिति । पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इति । हे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति । यज्ञावै देवा इति* । यज्ञोवै विष्णुरित्यादि । स्मर्यते च,— सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज,—इति । मर्त्यं कर्म कान्तेय, मुक्तसङ्गः समाचर,—इति । यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः,—इति ।

तत्प्रमालमुपपादयति । स चेति । अर्थज्ञानावधिनेति । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेः परिशेषादर्थज्ञानफलसिद्धावर्थज्ञानावधिलं सिद्धमिति भावः । एतेनेति । परमाखादयोऽपि प्रमेयत्वात् प्रत्यक्षा इत्यर्थः । एकमेवेति । ईश्वराख्यं ब्रह्म एकमेव न द्वितीयमित्यर्थः । मर्त्यमित्यनेन ईश्वरज्ञानार्थतां कर्मणोदर्शयता न

* यज्ञावै देवा इति,—इति नास्ति आ० पुस्तके ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते,—इत्यादि ।
 अनुशिष्यते च साङ्ख्यप्रवचने ईश्वरप्रणिधानम् ।
 तमिमं ज्योतिष्टोमादिभिरिष्टैः प्रासादादिना पूर्त्तेन
 शीतातपसहनादिना तपसा अहिंसादिभिर्यमैः शौच-
 सन्तोषादिभिर्नियमैः आसनप्राणायामादिना योगेन
 महर्षयोऽपि विविदिषन्ति । तस्मिन्* ज्ञाते सर्व्वमिदं
 ज्ञातं भवतीत्येवं विज्ञाय श्रुत्वैकतानस्तत्परो भवेत् ।
 यत्रेदं गीयते,—

मन्मनाभव मद्भक्तोमद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥
 भोक्तारं यज्ञतपसां सर्व्वलोकमहेश्वरम् ।
 सुहृदं सर्व्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति,—इति ।

ज्ञानकर्मणोस्तुल्यकक्षतया समुच्चय इत्यभिप्रेतम् । अनुशिष्यते,
 उपदिश्यते इत्यर्थः । ईश्वरोऽवश्यं ज्ञेयो महर्षीणामपि तज्ज्ञाना-
 न्वितत्वादित्याह । तमिममिति । ईश्वरवेदनस्य फलमाह । तस्मि-
 न्निति । मयि परमेश्वरे मनः संयुज्येत्यर्थः । योगेश्वरसाक्षात्कार-
 स्य फलमाह । शान्तिमृच्छतीति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

* तस्मिन्,—इति आ० ।

इत्येवं श्रुतिनीतिसंभवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
 येषां नास्पदमादधासि हृदये ते श्रैलसाराशयाः ।
 किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः
 काले कारुणिक, त्वयैव कृपया ते भावनीया* नराः॥१८॥
 अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर, चिराच्चेतोनिमग्नं त्वयौ-
 त्यध्वाऽऽनन्दनिधे, तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते ।
 तन्नाथ, त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
 याते चेतसि नाम्नुवाम शतशोयाम्याः पुनर्यातनाः॥१९॥

यस्त्वेवं निर्दोषन्यायावगमितं कुतर्काभ्यासान्न प्रत्येति, तं प्रत्याह ।
 इत्येवमिति । इतिशब्दः स्वरूपार्थः । एवंशब्दश्च प्रकारार्थः । नीति-
 र्नायः । श्रैलसारः पाषाणं, लौहं वा । तद्ददाग्रयोषेषां, ते तथा ।
 युक्तिप्रतिसन्धानानाश्रयहृदया इत्यर्थः । प्रस्तुते ईश्वरे, विप्रतीपवि-
 धयः प्रतिकूलप्रकाराः । तादृशा अप्युच्चैरत्यर्थं काले कदाचित् भव-
 च्चिन्तका इति योजना । भावनीयावासनीयाः शङ्काकलङ्कशून्याः
 कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

अस्माकं त्वश्रद्धा नास्तीत्याह । अस्माकं त्विति । यद्यपि त्वयि
 चेतोनिमग्नमित्यध्वा तत्त्वम्, तथापि तरलं मनोनाद्यापि सन्तृप्यते
 द्रव्यं भवति । द्रव्येः क्वचित् सकर्मकत्वात् कर्मककर्त्तरि रूपम् । त्वदे-
 काग्रतां त्वत्प्रवणताम् । याम्यायमदेवताकाः । यातनानरकपीडाः ।

इत्येष इति । इतिः समाप्तौ । एष नीतिकुसुमाञ्जलिर्दक्षिणवा-

* तारणीया,—इति आ० ।

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री-
 र्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ ।
 नो वा ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
 प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पितेन* ॥ २० ॥

॥०॥ इति न्यायाचार्य्यपदाङ्कितमहामहोपाध्याय† श्रीम-
 दुद्यनविरचितं न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणं समाप्तम् ॥०॥
 ॐ तत्सत् । ब्रह्मार्पणं भवतु । शुभमस्तु श्रीरस्तु ॥

मकौ द्वौ यदि वासयेत् घानन्दी कुर्यात्, न वा वासयेत्, ततः किम-
 स्माकम् । यद्वा । यद्वासयेदित्यत्र प्रोक्तएव यदि ब्रूयात् माऽस्मान् वास-
 यतीति, तं प्रत्याह । नो वा इति । वासयेदित्यनेन संबन्धः । ततः
 किं, तद्वासनायाः फलं न किञ्चिदित्यर्थः । पदमेव पीठं, तत्र न्या-
 यकुसुमाञ्जलेर्धत् समर्पणं, तेन भगवान् प्रीतोऽस्तु ।

यस्तर्कतन्त्रगतपञ्चसहस्ररश्मि-

गङ्गेश्वरः सुकविकैरवकामनेन्दुः ।

तस्यात्मजोऽतिविषमं कुसुमाञ्जलिं तं

प्राक्काशयत्कतिमुदे बुधवर्द्धमानः ॥०॥

॥०॥ इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचितो न्यायकुसु-
 माञ्जलिप्रकाशः समाप्तः ॥०॥

* पदपीठसमर्पणेन,—इति श्री० ।

† इत्याचार्य्यं,—इति आ० ।

॥०॥ इति महामहोपाध्यायदेवदत्तात्मजश्रीबन्धिसोपाध्यायविरचितः
 कुसुमाञ्जलिप्रकाशमकरन्दः समाप्तः ॥०॥

(टिप्पण्याकारेण मुद्रितस्य मकरन्दग्रन्थस्यावशिष्टोऽंशः)

भूतप्रभूतविकटध्वनिभोतिमत्वा
 मानयहं मनसि धर्तुमपारयन्त्या ।
 आनिङ्कितोगिरिजया चिरमस्मदादे-
 रङ्गेषु मङ्गलमनङ्गरिपुद्घातु ॥

कुसुमाङ्गलिमकरन्दः श्रीरविदत्तेन भण्यते कृतिना ।
 सावकोपमईभाषां बुधमधुपाणां विगोदाय ॥

कामन्दहन्वपि कामद इति विरोधाभासः । कामः काम्यं, अर्श आदि-
 तात् कर्म्मणि प्रत्ययाद्वा । स्याद्युः स्थिरः, अथच स्याद्योर्दाबविशेषस्य
 ज्ञानसम्बन्धोविबद्ध इति विरोधाभासः । यद्यपि वृत्तादेरपि चेतनत्वं,
 तथापि दाबविशेषे न तथात्वम् । यद्वा ज्ञानमय इत्यभिधायौ मयट्,
 भगवद्ज्ञानस्य व्याप्यवृत्तित्वादिति विरोधाभासः ।

अनघत्वमपापत्वमत्राप्रकृतमित्यत आह । वाक्यदोषेति । वाक्येति
 स्वरूपनिर्वचनम् । तथाच दोषराहित्यमात्रमत्र विवक्षितम् । तत्र
 दोषोद्दिविधो वाक्यस्य अर्थगतो वाक्यगतश्च । तत्र पूर्वाङ्गस्योक्तेनाद्ये
 निरस्तेऽपि अक्यो न लभ्यते इत्यर्थः । नन्वेवमर्थदोषनिबन्धनदोषविशेषा-
 भावे लब्धेऽपि तत्सामान्याभावो न लब्धः, शब्ददोषात्मकविशेषाभावस्या-
 प्राप्तत्वादित्यत आह । नीघत इति । तथाच बोधकत्वेन सौऽपि सूचित-
 इति भावः । नचैवं सप्तस्तेत्यादिना विषयशुद्धेरपि लब्धत्वात् पूर्वाङ्गवैय-
 र्थ्यम्, तत्त्वेन बोधकस्याभाससाधारणस्य विवक्षितत्वादिति भावः । केचित्तु
 एकविशेषाभावस्य पूर्वाङ्गैर्नैव लब्धत्वादपरविशेषाभावमात्रज्ञाभार्थं वाक्यपदं,
 नचैवमनघत्वमित्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधः, अनघपदेन विषयाशुद्धेरप्रतिपादित-
 तात्, अर्थदोषनिरासार्थमित्यस्यैव वक्तुमौचित्यात्, शब्ददोषद्वैविध्येनार्थ-

दोषनिबन्धनशब्ददोषाभावस्य ततः सम्भवादित्याहुः । अनघत्वपरं यत् कवि-
त्वेऽस्ति, तद्भिन्नं अनघत्वं स्नातन्त्रेण लिखितं परग्रन्थे । तत्रापि सामान्य-
शब्दस्यानघत्वमित्यस्य वक्ष्यमाणस्यार्थदोषरहितत्वमिति विशेषपरत्वादित्यर्थः ।
अवान्तरघटितत्वमात्रं प्रयोजकं, वाक्येति प्रकृताभिप्रायकम् ।

विशिष्टस्य प्रसूनाङ्गत्वावभावात् रागित्वनिरासार्थमाह । दुःखेति ।
तर्हि तत्साधनं नानुसरेदित्यत आह । तत्साधनेति । ननु तर्कविषयो न
न्याय इत्यवचेराह । अन्यथेति । वेदस्येति । इदञ्च सम्भवसौकर्यादुक्तं,
वस्तुतोऽन्वयव्यतिरेकियोऽपि उदाहरणादिभेदेन न्यायभेदस्य सर्व्वसम्मत-
त्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि विषयियोभेदेऽपि विषयस्यैक्यमे-
वेति युगत्वानुपपत्तेः । व्यक्तिभेदविवक्षया तथात्वेऽप्यनुपपत्तेः, आगन्त्यात् ।

निमित्तेति । न च कर्मयोगाभावान्नैर्यं सप्तमी साधुरिति वाच्यम् । नि-
वेष्टितोनिवेशनां प्रापित इत्यन्तर्भूतकर्मतया तदुयोगवत्त्वादुपपत्तेरित्याहुः ।
प्रामाणिक इति । पक्षतावच्छेदकवतीत्यर्थः । तेन पक्षविशेषणाप्रसिद्धा-
ऽऽश्रयासिद्धिः परिहृता, अन्यथाऽव्यावर्त्तकताऽऽपत्तेः । अप्रामाणिकपक्षत्वे-
ऽपार्थक्यतयाऽनघपदादेव व्यावृत्तेः । प्राचीनमतेनेदमित्यन्ते ।

सिद्धसाधनवारणायाह । सिद्धाधयिषितेति । सिद्धाधयिषितं साध्यं धर्मो-
यस्येति बाधव्युदासः । धर्मिणि हेतुभूतधर्मवतीति स्वरूपासिद्धिव्युदासः ।
प्रकर्षेण व्याख्या, तेन भागासिद्धिव्युदासः । ज्ञानं हेतोरित्यर्थात् । न चावा-
धितेऽपि बाधावतारात् तन्नग्रायाभासस्य न व्युदास इति वाच्यम् । व्यतिरेक-
निश्चये सिद्धाधयिषाविरहेण पक्षपदादेव तन्निरासात् । तस्य न्यायत्वादेव वा ।

निर्दोष इति । नचाद्ये आपाद्यापादकव्याप्तिप्रदर्शनेन मूलशैथिल्यस्य
विमर्दनाभावेन मिथोविरोधस्य च निरसनात् पुनरुक्तिरिति वाच्यम् ।
विशेषाभावस्य सामान्याभावोपपादकतया हेतुहेतुमद्भावेनान्वयादित्येके ।
निर्दोषपदं तदतिरिक्तदोषाभाववत्परमित्यन्ते । एतावता पर्य्यवसितमर्थ-
माह । अवाधित इति । अन्यथा प्रतिबन्धपदान्वयापत्तेः ।

नित्येति । सामर्थ्यं समासात् सापेक्षमसमर्थं भवतीति यद्यपि सापेक्षे न

समासस्तथापि नित्यसापेक्षे तदनिषेधादस्य च तथात्वादत्र समास इत्यर्थः ।
 छदभिहित इति । छदभिहितोभावो द्रव्यवत् प्रकाशते छदभिहितद्रव्यवत्
 भासते, तेन रस्यमानममृतमिति यथा छदभिहितद्रव्ये प्रत्ययस्तथा द्रव्यसम-
 भित्याद्धतछदभिहितभावेऽपीत्यर्थः । इदञ्च तात्पर्यवशादित्यवधेयमित्याहुः ।

असम्बद्धेति । आद्यक्षणेत्यर्थः । इहापि छदभिहितमिति न्यायात्
 प्रस्यन्दमानेत्यर्थः । तेन तस्य माध्वीकपदादुत्कटेच्छाविषयत्वमिति नाग्नि-
 मयस्यविरोधः । अन्यथोत्पत्तेरुत्कटेच्छाविषयत्वप्रदर्शनप्राप्तौ तद्विरुध्येतेत्यव-
 धेयम् । रसपदेनेति । एतन्नोपलक्ष्यम् । प्रस्यन्दपदेनोत्पन्नत्वं दर्शयता-
 ऽवन्ताभावत्वादिनाऽपुरुषार्थत्वशङ्का निराकृतेत्यपि बोध्यम् । संयुक्त-
 करद्वयात्मकस्याङ्गलेः माध्वीकोत्पत्तिस्थानकत्वादिकमसम्भवीत्यत आह ।
 अङ्गलिस्थानीति । किञ्चेति । तथाचेत्स्वरमगनद्वाराऽपि तद्भुत्पादनं न
 मोक्षप्रयोजनमिति भावः ।

ननु प्रमाणव्युत्पादनरूपमयस्य शब्दात्मकस्थेश्वरानुमितिजनकत्वे जाति-
 चङ्गर इत्यत आह । प्रमाणव्युत्पादने चेति । तमेवेति । प्रकरणादीश्वरस्यैव
 तत्पदादुपस्थितेरिति भावः । ननुक्तयुक्त्या ईश्वरज्ञानस्य सुक्त्यहेतुत्वेनायो-
 ग्यतया तदपरामर्शे स्वात्मैव तेन परामृष्यत इति यदि ब्रूयात्तत्राह । हे इति ।
 नन्वेवमपि मननं नायातमित्यत आह । वेदनमात्रस्येति । वेदनसामान्यस्ये-
 त्यर्थः । नन्वनुपदं स्वात्मसाक्षरानुत्पत्तेरदृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं तस्य वाच्यमेवञ्च
 तद्वारा सुक्तावेव तद्धेतुत्वमस्तु जाघवात्, तदुपकारञ्च तत्सहकारितयाऽप्यु-
 पपद्यते इत्यवचेराह । यद्वेति । केचित्त्विति । उक्तबाधकान्भूतयसम्भव इत्या-
 शङ्कायां नैवं समाधानमित्यस्वरसोबोध्यः ।

तस्येति । ननु श्लिपस्तत्र न लक्षणा, तस्य प्रकृतिस्वरत्वतात्पर्यग्राहकत्व-
 मात्रेणोपपत्तावुपसर्गवदशक्तत्वात् । किञ्च, तस्यार्थशक्तत्वे किं लक्षणया । शब्द-
 शक्तत्वे तस्योपासपदादेव खलक्षणाया लामे तच्छक्त्यकल्पनात् । अन्यथा पौन-
 रक्त्यापत्तेः । तत्तद्भानुसमभित्याहारे तत्तदनन्तशक्त्यापत्तेश्च । नचोपासपदएव
 लक्षणा तस्योपासनारूपार्थशक्तत्वादेव, प्रत्युत खलक्षणाभ्युपगमादिति चेत् ।

अथाहुः । उपासोत्पादिना उपासधातुरित्वादिप्रत्ययात् धातुत्वेन धातौ स्त्रियः शक्तिः । तदिदमुक्तं, धातुरूपशब्दाभिधायकत्वेऽपीति । तथाच न शक्त्यानन्त्यादिदोषः । अन्यथा धातुत्वप्रकारकप्रत्ययानुपपत्तेः । न च धातुत्वं नानुगतमिति वाच्यम् । क्रियावाचित्वस्य तथात्वात् । नचैवं यागपाकपदादपि तत्प्रयोगापत्तिः, केवलस्यासाधुत्वात् । धातुसमभिव्याहारे च तत्तद्भावव्ययबोधजनननियमेन तदप्रतिपादकत्वात् । अतएव परमते कार्यत्वं लिङः प्रवृत्तिनिमित्तम् । अस्तु वा क्रियावाचित्वे धर्ममात्रएव शक्तिः, अस्मिन्ः प्रकृतिबन्धत्वात् । एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां खलक्षयथा शक्त्या च उपासधातुरिति विशिष्टानुभवे जनिते खञ्जाप्यधातुत्वविशिष्टोपाससम्बन्धिनि उपासनारूपेऽर्थे गमौरनदीतीरे तीरपदस्येव स्त्रियपदे कक्षया । अप्यसम्बन्धमात्रस्य कक्षयात्वात् । एवञ्च धातुशक्तत्वेऽपि कक्षयथा धातुर्थ-मात्रणामः स्यान्न तूपासनारूपार्थणाम इति गिरक्तम् । नचैवमेककक्षयैव न तु कक्षितकक्षयेति द्विरेफपददृष्टान्तोपादानमसङ्गतमिति वाच्यम् । शब्दोपस्थापकस्यार्थे कक्षयैवत्र दृष्टान्तात् । किञ्च, द्विरेफपदेऽप्येककक्षयैव परम्परासम्बन्धेनार्थोपस्थापिका । यदि च तत्र भ्रमरपदं कक्षयित्वाऽर्थोपस्थाप्यते इति कक्षयाद्वयं, तदा प्रकृतेऽप्युपासपदं कक्षयित्वैवार्थोपस्थाप्यते इति तुल्यम् । इयांस्तु विशेषो यत्तत्रैकमेवोभयकक्षकमत्र तु न तथेति । न हि सर्वप्रकारेण दृष्टान्तत्वमसम्भवात् । नचान्यपदार्थोपस्थितभ्रमरपदादेव भ्रमरपदार्थोपस्थितिसम्भवे द्विरेफपदे कथमर्थकक्षयेति वाच्यम् । तथात्वे द्विरेफपदो-त्तरविभक्त्यर्थस्य तत्रानन्वयापत्तेरिति दिक् ।

ननु माऽस्तु सन्देह इत्यत आह । न्यायेति । त्रिदश्विमतमेकदश्विमतस्ये-त्युभयम् । बुद्ध्यात्मनोरेकत्वेन ज्ञानमस्मितेत्वेके । अहंकार इत्यन्ये । वेदे-नित्यपाञ्चत्यसुचार्यत्वं, न तु उत्पाद्यत्वं, स चेत्याद्ययिमयश्चानुरोधत्वात् । ननु सेपशब्दस्य पापपरत्वे तृतीयायाः करणार्थत्वमयुक्तं, षोडशविहङ्गहेतु-कक्षेपस्याप्रसिद्धेरित्यत आह । उपकक्षित इति । सेपपदे दुःखसाधारणतया व्याख्याते षोडशविहङ्गकरणकक्षेपत्वं दुःखएव प्रसिद्धमित्याह । स चेति ।

कर्मधारये उत्तमपदस्य विशेषणपदतया पूर्वनिपातापत्तिः, षष्ठीसमासश्च न निर्द्धारणे इति निषिद्धएवेति सप्तमीसमासमाकम्बते । पुरुषेविति । यद्यपि षष्ठीसप्तम्योरभेदात् सोऽपि निषिद्धएव ; अन्यथा तत्र तत्र सप्तमीसमासेनैवोपपत्तौ षष्ठीसमासनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः, तथापि निर्द्धारणस्याविवक्षायामयं समास इति ऋणवः । वस्तुतो जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य एथक् करणं निर्द्धारणम् । यथा नराणां क्षत्रियः अरुतम-इत्यत्र । तथाच नास्तीति न निषेधः । तथाच समुदायसमुदायिवाचकपदयोः समासनिषेधस्यैव तत्सूत्रार्थत्वान्न निर्द्धारणप्रयोजकगुणादिविशेषवाचिपदसमासनिषेधोऽपीति तात्पर्यम् । एवञ्च षष्ठीसमासेऽप्यदोष इत्यवधेयम् ।

इच्छत्वमात्रमतिप्रसक्तमत आह । प्रधानमिति । न्यायमतसाधारण्यमाकरोति । क्षणिकेति । एकार्थेति । अविशद्दार्थत्वर्थः । घटादिभिन्नत्वसमानाधिकरण्यौपाधिकचैतन्यशून्यत्वं विशिष्टाभावस्तन्मते उभयाभावादस्मन्मते विशेष्याभावादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । तथासति विशेष्याभावस्यैवोभयमतसाधारण्यत्वे विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । यत्तु घटाद्यतिप्रसङ्गवारणार्थमेव सत्त्वन्तमिति । तच्चिन्त्यम् । तदतिप्रसङ्गस्यादोषत्वात् । अन्यथा दोषहीनत्वनिवृत्त्यादावपि तथात्वप्रसङ्गादिति ।

फलैक्येति । उक्तप्रकारावच्छिन्नधर्मिण्यैकमत्वेऽपि प्रकारान्तरभेदेन दर्शनभेदादित्यर्थः । तदेवोपपादयति । सर्व्वथेति । श्रुतिमूलकत्वादिति । एतच्च श्रुतस्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति नियमविध्यवृत्तभेनोक्तम् । वस्तुतस्त्वात्मप्रतिपादकप्रमाणावकाशपरमेव श्रुतिपदम् । अन्यथा अदृष्टार्थकतापत्तेः । पूर्व्वपूर्व्वप्रतिपत्तौ हि उत्तरोत्तरप्रतिपत्तिदारकता । सा च श्रुतिमात्रजनित-अवयवसाध्यतायां नियमापूर्व्वकल्पनया भज्येत । ब्रह्म इति अदृष्टदारकताभयेन पाठिकक्रमोक्तज्ञानमपि गोषितं तस्य स्यादिति पुराणस्मृत्यादिना श्रुते मगनादभिमतसिद्धिर्भवत्येवेत्याहुः ।

ननु योगोनिदिध्यासनमेवेत्यनग्नय इत्यत आह । उत्तम इति । विनिगम-केति । सिद्धभावरूपायाः पक्षताया अनुमितिहेतुत्वे तदभावादनुमित्वभा-

वस्यं उभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः । ननु गोक्षरीत्या सिद्धसाधनस्य दोषत्वं किन्त्वर्थान्तरतया, तच्च शब्ददोषतया स्वार्थानुमाने न दोष इति यदि ब्रूयात्, तत्राह । ग्रन्थस्येति । क्रमेण शब्दत्वं पाठिकात्वं नतु शब्दप्रतिपाद्यत्वं, क्रमप्रतिपादकाभावात् ।

ननु सिद्धसाधनात्मनानुपपत्तिरेवेत्यत आह । अत्रयेति । अन्यथेति । निषाद्यविषयेत्यर्थः । ननु सिद्धसाधनात् कथमनुमिति रिति स्वपक्षः साधु समर्थित इत्यवचेराह । अत्रयेति । अपिप्लवेति । यावत्परत्वासम्भवेन कतिपयपरतया बद्धवचनस्य प्रथमोपस्थितत्रित्वपरत्वं यथा, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । धर्मिमात्रविषयतयाऽपि सामानाधिकरण्यसम्भवइत्यवचेराह । लाघवाच्चेति । अवयवप्रकारस्योपस्थितत्वेनानुपस्थितप्रकारकस्य नायां गौरवादिति भावः ।

ननु सिद्धसाधनादेव प्रामाणिकं गौरवं न्याय्यमित्यत आह । न वेति । अतएवेति । श्रुतस्यामनने उक्तशास्त्रव्यापारानिर्वाहादेवेत्यर्थः । तथापीति । तथा च परमात्मा निरूप्यते इत्यसङ्गतमेवेति भावः । ननु क्त्वधर्मिर्निरूप्यस्यैव पक्षीभूतेश्वरविषयतां विनाऽसम्भवाद्भासकृतिरित्यत आह । न वेति । तथा च धर्मेऽपि न सन्देह इति भावः । तथा चेति । अपिप्लवे यावत्परत्वासम्भववद्भासम्भवाभावेन त्रित्वपरत्वाभावादिति भावः । एतेनेति । उक्तरीत्या धर्मिणि धर्मे वा सन्देहाभावेनेत्यर्थः ।

ननु कथं सन्देह इत्यत आह । कुत इति । अत्र मात्रपदेनापदार्थव्याख्यानं सूचितम् । मूले इति कुत इति पदाभावात् योजना कृता न तु संशयोपपादकं किञ्चिदुक्तं इति तेन सूचितमित्यन्ये । श्रुतव्य इति । ननु संशयस्योभयत्र तुल्यतया श्रुतिबलेनेश्वरविषयकमेव मननं स्यान्न तु प्रामाण्यविषयकमतो गोक्षविरोध इति चेत् । न । प्रामाण्यसंशये जागरूके कुतोऽपि न विषयसंशयव्युदासः तन्निदानानुच्छेदादिति प्रामाण्यानुमानानुसरन्नावशंभावादन्तरश्च ततएव विषयनिश्चयात् किं पुनर्विषयनिरूपणेनेति भावः । अत्रयेऽपीति । श्रुतव्य इत्यादिश्रुतावपि प्रामाण्यसन्देहसम्भवादित्यर्थः ।

यद्यपि श्रुतिभेदादन्वयत्र तन्निश्चयेऽप्यन्यत्र संशयोनासम्भवी, तथापि प्रवृत्ति-
संवादाद्यभावे आप्तोक्तत्वमेव तन्निश्चायकं, तच्चोभयत्राविशिष्टमिति भावः ।

वस्तुतस्तु एतदस्वरसादेव प्रागुक्तं सामानाधिकरण्यविरोधं स्मारयति ।
तथात्वेऽपीति । विरुद्धेत्युपकक्षणं, स्वरूपासिद्धादेरपि द्रष्टव्यम् । अतए-
वेति । साक्षादित्यर्थः । अर्थान्तरेति । तच्च पुरुषदोषो न हेतुदोष इति
न्यायोपदेष्टरि सापराधेऽपि आत्ममग्नसिद्धिरप्रवृत्तैवेति भावः । पक्ष-
धर्मतेति । यद्यपि पक्षधर्मतायाः स्वातन्त्र्येण पृथक्कारणत्वात् तद्विघट-
कत्वेऽपि न ज्ञानविघटकत्वं, तथापि यः पक्षस्तद्धर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति
पक्षताया अवच्छेदकत्वाभ्युपगमेन यादृशज्ञानस्य हेतुत्वं तादृशज्ञानस्य
विघटकत्वमस्यैवेति भावः ।

कारणमात्रस्येति । तथाच पक्षतायाः पृथक् कारणत्वपक्षे तद्विघट-
कतयाऽपि तदौचित्यमित्यपि ध्वनितम् । न च ज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभा-
वान्न सिद्धसाधनं हेत्वाभास इति वाच्यम् । प्राचीनमतेऽनुमित्यसाधारण-
दोषस्यैव तथात्वात् । एवमपि साध्यज्ञानमादाय साध्यस्य तथात्वे बाधका-
भावाच्चेति भावः ।

तात्पर्येति । यत्र सन्देहस्तत्रैव न्यायाभिधानस्योचितत्वादित्यर्थः । तात्पर्यं-
सन्देहादपि धर्मसन्देहो न धर्मिणीति तत्र न्यायाभिधानमनुचितमेवेति
भावः । परस्यरेति । तथाच न संशयः, विरुद्धप्रकारकस्यैव संशयत्वादिति
भावः । न चासंकोचादीन्वरपरसर्व्वभ्रुतिबोधिततावत्प्रकारेण मननं मोक्ष-
हेतुः, तत्र च विरोधप्रतिसन्धाननिबन्धनसंशयावश्यम्भावात्मननमस्त्विति
वाच्यम् । अविरुद्धप्रकारे संशयाभावादेवमपि तावत्प्रकारकमननासम्भवात् ।
एतदेवाभिसन्वाथोक्तं, दिगिति ।

इच्छाया इति । ननु विषयसिद्धिनिवर्त्या नेच्छा, किन्तु तद्धीनिवर्त्या ।
अन्यथा प्राप्तधनस्यापि तत्राप्रिमजानतस्तदिच्छाविच्छेदापत्तेः । एवञ्च सिद्ध-
साधनस्यजेऽप्युत्पन्नसिद्धेरयहे तदिच्छाया अनिष्टतेः पक्षता स्यादिति चेत् ।

अत्राहुः । विषयसिद्धिः साक्षान्नेच्छानिवर्तिका, उत्पन्नायास्तस्याविरो-

धिगुणनिवर्त्यत्वात् । तस्मान्तद्देतोरधिद्वत्वघानस्य विघटनद्वारा इच्छान्त-
रोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेन तथात्वं वाच्यम् । ततः प्रकृते सिद्धुत्यादमात्रेणैव
सिद्धौ सत्यां तदसिद्धत्वधमसंशयाभावात् । घनादिस्थले च तत्सम्भवेन
अग्निपर्यन्तागुसरश्चामिति ।

इच्छेति । न चैवं निरन्तरानुमितित्वेनेच्छायां निरन्तरानुमित्वापत्तिः,
इच्छत्वात् । न चानुमित्वागम्यं, द्वितीयस्तन्त्रे परामर्शस्यैव विनाशात् । न च
जिह्वोपधानमतेऽनुमित्वात्मकपरामर्शमादाय तदापत्तिः, सिद्धाधयिषाना-
शादेव तथात्वात् । यस्तु विषयान्तरसञ्चारसामग्रीवजवत्त्वान्न तथाऽनुमिति-
रिति । तच्चिन्त्यम् । भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्रावब-
त्त्वात् । अतएव परामर्शान्तरं न परामर्शान्तरं तदनुव्यवसायो वा ।
अन्यथा सिद्धसाधनस्थले तत्सामग्राएव प्रतिबन्धकत्वसम्भवे सिद्धेरप्रति-
बन्धकत्वे तदभावरूपपक्षताया हेतुत्वएव भागाभावात् ।

अतएवेति । दूषणत्वप्रयोजकसिद्धाधयिषाविघटनस्यासामर्थ्यदिकत्वादे-
वेत्यर्थः । द्वितीये हेतुमाह । असिद्धीति । वस्तुतोऽज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वा-
भावादेव न हेत्वाभासत्वम् । साध्यश्च न यथा हेत्वाभासस्तथोक्तमनुमाव-
प्रकाशे । विशेष्येति । जिह्वदर्शनादिना तन्नाशात् न विशेष्यत्वं, सिद्ध-
साधनस्थलेऽप्यतिप्रसङ्गाज्ञोपलक्ष्यत्वमित्यर्थः । सिद्धाधयिषेति । साधक-
प्रमाद्यपदं सिद्धिपरम् । तेन घनमर्जितस्थले परामर्शात्मकसाधकप्रमाव-
मादाय नाव्याप्तिः । सिद्धुपहितप्रमाद्यपरं तदित्यन्ते । सिद्धाधयिषायाश्च
विशेष्यत्वमेव, तदुत्तरस्मरणक्षयपरामर्शादनुमितौ विनश्यदवस्थसिद्धा-
धयिषायास्तथात्वात् ।

ननु सिद्धाधयिषा तत्पदधीयतया तत्कालीनतया तत्साध्योयत्वादिना
चावश्यं विशेष्यणीया, अन्यथा व्यधिकारयामन्यकालीनामन्यसाध्यजिह्वपदो-
याश्च सिद्धाधयिषामादाय पक्षतासत्त्वे सिद्धसाधनेऽप्यनुमित्वापत्तिः । एवञ्च
तादृशसिद्धाधयिषायाधनमर्जितस्थलादावप्रसिद्धेः कथं तद्दृष्टिता तत्र पक्ष-
तेति चेत् ।

मैवम् । अधिकरण्याया अन्यकालीनायाश्च तस्यास्तदा तत्प्रसवे विरह-
श्वेति तामादायातिप्रसङ्गामावात्तस्मिन्कृतत्वाध्यकृतत्पक्षकानुमितिगोच-
रेच्छायाएव विवक्षितत्वात् । तादृश्याश्च घनगर्जितस्थलेऽपौत्ररेच्छाया एव
प्रसिद्धत्वात् । तादृशानुमित्यसम्भवे पक्षत्वाभावेऽपि न क्षतिः । न चैवं बाधा-
देरनुमितिप्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, तत्र तादृशानुमित्यसम्भवे पक्षताविरहा-
देव तदनुत्पत्तेरिति वाच्यम् । बाधाद्यनवतारदशायामन्यदा तादृशानुमिति-
सम्भवे तद्दृष्टितपक्षतासत्त्वे तदा बाधादेरेव प्रतिबन्धकत्वात् ।

ननु तत्कालिकत्वेनाप्यनुमितिरवश्यं विशेषणीया । अन्यथाऽन्यकालिका-
नुमितिगोचरेच्छामादायातिप्रसङ्गादिति चेत् । अश्वेवं, तथापि पक्षतावि-
रहेऽपि बाधादेरेव तत्रोपजीव्यत्वात् । अन्यथाऽनुमिति सत्त्वे तद्दृष्टितपक्ष-
ताया अप्यावश्यकत्वात् । पक्षताविरहादेवानुमित्यभावेऽन्योन्वाभयात् ।
एतेन सिद्धाधयिषा न सिद्धित्वप्रकारिकेच्छा प्रकृते तदभावात्, नापि
सिद्धिविषयेच्छामात्रं प्रत्यक्षेण जानीयामित्येच्छायामपि तदापत्तेः, नाप्य-
नुमितित्वप्रकारिकेच्छा एकजिह्वावगते जिह्वान्तरेणानुमित्यायां तदनापत्ते-
रित्याद्यपास्तम् । निबन्धानुमितिगोचरेच्छायाएव विवक्षितत्वात् । अधिक-
मनुमानप्रकाशे विपक्षितम् ।

सत्त्वसति वेति । समीचीनेऽसमीचीने वेत्यर्थः । सतीति शेषः । तथाच
भ्रमप्रमासाधारणसिद्धिमात्रस्य प्रतिबन्धकतया तस्मिन् सति यत्र सिद्धा-
धयिषाया अभावस्तत्र नास्तीति भावः । यत्तु सत्यपदं खरूपार्थकमिति
खरूपसतीत्यर्थः—इति । तन्न, वाशब्दस्यासङ्गतत्वापत्तेः ।

तस्येति । यद्यपि न्वायो न जिह्वपरामर्शात्मा किन्तु पक्षावयवबाधं,
तथापि तत्रापि तद्भेदतुल्ये मागामावात् परामर्शपरत्वाभिप्रायेण दूषितमिति
मन्तव्यम् । तदिति । तस्य हकारित्वासम्भवादित्यर्थः । तस्यैवासत्त्वेनेति
भावः । अत एवेति । अभिचारादेवेत्यर्थः ।

परामर्शादिना तन्नाशादित्यत्र शङ्कते । अथेति । उक्तबाधकादेव संश्र-
यस्यात्र न विशेषणत्वं किन्तूपलक्ष्यत्वमिति दोषे सत्त्वेबाह । मिथितेति ।

ननु प्रत्येकाभावद्वयं योग्यता तत्र प्रत्येकसत्त्वे नास्तीत्यत आह । प्रत्येकमिति । प्रत्येकाभावद्वयमित्यर्थः । साधकभावाभावमात्रस्य तथात्वे बाधनादिति भावः । अन्यथा पक्षताविरहादेवानुमितिप्रतिबन्धे बाधोहेत्वाभासोन स्यादित्यपि बोद्धव्यम् । केवलेति । साध्याभावसाधकस्य बाधकत्वमित्यभिप्रायेणेदम् । यद्यपि पक्षनिष्ठात्वन्ताभावप्रतियोगित्वग्राहकभावाविषयत्वं बाधकाभावइति विवक्षिते तत्र नाप्रसिद्धिः, तथापि बाधवएव तात्पर्यम् । एतदेवामिसन्धायोक्तमन्यचेति ।

संशयवृत्तिज्ञासाऽपि न तावत्काजस्थायिणीति मतान्तरमाह । यद्वेति । तथा च निवर्त्यत्वेन संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति भावः । य इति । तथाच प्रबोधनार्थं संशयबीजविप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् । न तु तद्विना मननासम्भवेति तात्पर्यम् । प्रयोजकत्वमिति । शब्दात्मकविप्रतिपत्तौ विषयस्य हेतुत्वाभावादिति भावः । यस्याविवक्षा, तामवान्तरविप्रतिपत्तिमाह । साक्षादिति । अक्षौकिकपरमाख्यादावतिप्रसक्तित्थतिरेके च बाध इत्यत उक्तं, साक्षात्कारकारणेति । संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारकारणेत्यर्थः । न च तन्मते व्यावर्त्योप्रसिद्धिः । पक्षे उपरञ्जकस्यापि दागात् । अतएव साक्षात्कारत्वपर्यन्तमपि तज्जातित्वे वैयर्थ्यमपि नेति ध्येयम् ।

न च गर्भवर्तिगृहे व्यभिचारादिदमुक्तमिति वाच्यम् । तन्मते प्रमाविषयत्वस्याप्यभावात् । भावे वाऽवश्यमिन्द्रियसन्निकृतत्वं, प्रमाद्यान्तरात्तरसम्भवात् । योग्यतापरत्वे वा सन्निकर्षत्वेऽपि तथेति भावः । विधिविषेधकोटिप्रसिद्धिरभिधेयत्वघटत्वयोः सुखमेति । ननु घटसाक्षात्कारकारकघटचक्षुःसंयोगरूपसन्निकर्षाश्रयत्वं चक्षुष्यपि न च तस्मैकिकत्वमित्यत आह । इन्द्रियस्येति । यद्यपि संयोगस्य द्विष्टत्वादिदमयुक्तं, तथापि नेन्द्रियविशिष्टसन्निकर्षाश्रयत्वमिन्द्रियस्यांशत आत्माश्रयात्, किन्तु तदुपबद्धितसन्निकर्षाश्रयत्वम् । तदिदमुक्तं, किन्तु प्रतियोगित्वमिति । तत्र तत्प्रतियोगिकसन्निकर्षाश्रयत्वेऽपि तस्योपलक्ष्यत्वमित्यर्थः । यत्र वेति । एतच्च यथाम्रुते, साक्षात्कारविवक्षायान्तु तावन्मात्रविषयत्वमेवास्तु ह्यतं स्वप-

दकाराद्यादिगर्भत्वेनेति तथैव सिद्धान्तमाह । किञ्चित् । न च तन्मते साक्षात्कारस्यैव प्रमात्वेन व्याप्यव्यापकाभेदात् कथं व्याप्यव्यापकतामह इति वाच्यम् । उपाधिभेदेन भेदात् । तादृशानुमितिविषयत्वं सर्वेषामिति सिद्धिसाधनं, अतिरेके च बाध इत्यत उक्तं, साक्षात्कारेति । ईश्वरसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थादाह, घरमजन्यपदम् । अलौकिकप्रत्यासत्तित्रयजन्यसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थादाह, पूर्वप्रतीकम् । तत्राजन्यपदमीश्वरज्ञानजन्यतया जगतोऽप्रसिद्धिवारणार्थम् । स्वविषयकपदव्यावृत्तिल्लु मूलएव । स्वपदेन च यत्र यः साक्षात्कारत्वेनाभिमतः, स एव तत्र ग्राह्यः । सविकल्पकपदञ्च यद्यपि प्रकृतेऽकिञ्चित्कारं ज्ञानपदेनैव सङ्गतेः, तथापि उपरङ्गकस्यापि दानादखण्डाभावस्य च न व्यर्थत्वम् ।

केचित्तु लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वस्य प्रकृतेऽभिमतत्वेन विशिष्टोपादानम् । अन्यथा विशिष्टप्रत्यक्षस्य स्वविषयकनिर्विकल्पकजन्यस्य तत्रासंग्यहापत्तेः । न चैवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षाव्याप्तिः जन्यस्वविषयसविकल्पकत्वेन जनकत्वाभावस्य विवक्षितत्वादत्र जन्यादिपदमप्रसिद्धिवारकमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अत्र यद्यपीत्ययिमग्रश्चविरोधात् । तथा सति सविकल्पकविषयतयाऽपि सामञ्जस्ये तदनुत्थानप्रसङ्गः । यद्यपि तन्मते योगजादीनामप्रसिद्धतया तदजन्यत्वस्यापि तथात्वात्तदुपरक्तबुद्धेरप्यभावादुपरङ्गकत्वेनापि तदुपादानमसङ्गतं, तथापि असत्त्वातिरूपा तदुपरक्तबुद्धिरस्यैव इति नोक्तदोष इत्येके । संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वमनेनोपलक्षितमित्यन्ये ।

विकल्प इति । धारावाहिक इत्यर्थः । प्राथमिकसविकल्पकस्याजनकत्वात् निर्विकल्पक इत्युपलक्षणं, प्राथमिकसविकल्पक इत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रयत्नेति । यत्नकारणात्मविशेषगुणाविच्छादेषौ तयोर्निर्हपाधिविषयौ सुखदुःखे तत्कारणत्वविशिष्टात्मविशेषगुणत्वं लौकिकमानसप्रत्यक्षाविषये वर्तते न वेत्यर्थः । न च मानसेति व्यर्थं, मानसप्रत्यक्षपदेन मनःप्रयोज्यजातिविशेषाश्रयस्योक्तत्वात् तस्य व्यर्थत्वाभावादखण्डाभावे वा न वैयर्थ्यम् ।

बौद्धिकवदक्षाप्रसिद्धिवारणार्थम् । अत्र प्रयत्नकारणं गुणैर्निरञ्जानादिस-
 द्विपधिविषयोविशिष्टप्रत्यक्षं तत्कारणात्मविशेषमन्वयं तादृशनिर्विकल्पके
 वर्ततएव इति सिद्धिसाधनमत आह, प्रथमात्मविशेषपदम् । आत्मविशेषस्य
 संसार्थात्मनोगुणइत्यर्थः । ज्ञानमादाय पूर्वोक्तसिद्धसाधनतादवस्थादाह ।
 प्रयत्नकारणेति । प्रयत्नसाक्षात्कारणेत्यर्थः । तेन न दोषतादवस्थम् ।

ननु साक्षात्जनकत्वं यदि व्यक्तेस्तदा इच्छादेवयोरप्युपायेच्छादेवद्वारा
 जनकत्वमित्यसम्भवः । तज्जातीयस्य चेत्तदा ज्ञानेऽप्यतिप्रसङ्गः उपादान-
 प्रत्यक्षस्य साक्षात्प्रयत्नहेतुत्वादिति चेत् । न । फलेच्छायाः स्वरूपसत्त्वाः
 साक्षादेव प्रयत्नहेतुत्वेन व्यक्तिपक्षस्यैव क्षोदक्षमत्वात् । विजातीयव्यापा-
 रजनकजातीयस्यैव वा साक्षात्जनकत्वेन विवक्षितत्वादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । फलेच्छायाः प्रयत्नजनकत्वाभ्युपगमेऽपि साक्षात्जनकत्वे
 मानाभावात् । चिकीर्षादिसत्त्वे तां विना तदुत्पत्तौ विषम्भाभावात् ।
 चिकीर्षोपादानप्रत्यक्षाभ्यां सह युगपदनवस्थानाच्च । क्षणद्वयमात्रस्थायि-
 त्वात् । चिकीर्षाद्वारेणैव उपपत्तौ समूहात्मजनकत्वने प्रमाणाभावाच्च ।
 भावे वा तद्विषयत्वे न प्रयत्नजनकत्वं गौरवान्मानाभावाच्च । अन्यथा उपा-
 दानप्रत्यक्षेऽपि उपनीतविशिष्टप्रत्यक्षविषयत्वसम्भवान्निर्विकल्पकमादाय
 दोषापत्तेः । फलेच्छां विनोपायचिकीर्षाविरहात्तद्भेदहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् ।

वस्तुतस्तु न तस्याः प्रयत्नं प्रति जनकत्वं किन्त्ववच्छेदकत्वमित्युक्तमस्मा-
 भिरन्यथाख्यातिवादे । विजातीयेत्याद्यप्युक्तम् । साक्षात्जनकत्वेनैव विजा-
 तीयाव्यापारकं यदुपादानप्रत्यक्षं तज्जातीयं ज्ञानमादायोक्तसिद्धसाधन-
 तादवस्थात् । न च विजातीयव्यापारजनकजातीयभिन्नत्वं विवक्षितं ज्ञाने
 च विजातीयेच्छाव्यापारकत्वमेव इति वाच्यम् । ज्ञानादीनामदृष्टद्वारा
 कार्यमात्रहेतुत्वाभ्युपगमेनेच्छाया विजातीयव्यापारकप्रयत्नजनकजातीयत्वात् ।
 किञ्च द्वेषस्य प्रयत्नकारणत्वे मानाभावः । यथा चैतत्तथा प्रपञ्चितमनुमानप्र-
 काशे । मूले त्वयेतन्नं प्राचीनमतमनुपादेयम् । चिन्तामणिस्ररसोऽप्येव ।

यत्तु निरुपधिपदं सोपाधीच्छाविषयकामिनीविशिष्टज्ञानकारणात्म-

विशेषगुणत्वस्योक्ते सत्त्वेन सिद्धसाधनवारकमेव, अग्निमात्मविशेषगुण-
पदयोः कामिनीरूपात्ममंभोगादिदृष्टित्वेन सिद्धसाधनवारके तात्पर्य-
मिति । तदपि चिन्त्यम् । निदिध्यासनजन्यभावनातत्त्वसाक्षात्कारद्वारा
इच्छा निरूपधिविषयदुःखाभावरूपमोक्षहेतुरिति तामादाय सिद्धसाधन-
तादवस्थ्यात् । न च निदिध्यासनजन्यमदृष्टमेव, दृष्टेनैवोपपत्तेः । न च
तत्पञ्चत्ये स्मृतिस्वापत्तिः, स्वसमानविषयकसंस्कारत्वेनैव हेतुत्वे तथात्वात् ।
अत्र चात्मविषयकभावनात्वेनैव हेतुत्वात् । तत्त्वसाक्षात्कारस्य विश्वविषय-
कत्वाच्च । अन्यथा संस्कारध्वंसे का गतिः । अतएव मूले वक्ष्यति अती-
न्द्रियार्थदर्शनाभ्युपायोभावनेत्यभ्युपगमेऽपि नासौ सत्यमेव साक्षात्कार-
मुत्पादयतीति अदृष्टवत् तस्यापि प्रत्यासत्तित्वे विरोधाभावः ।

अस्तु वा तथा । तथापि देवप्रतिमादिदर्शनत्वेनैव स्वर्गहेतुत्वश्रुतेस्तन्निर्वि-
कल्पकस्यापि तथात्वाविशेषात्तमादाय सिद्धसाधनम् । सुखदुःखकारणा-
त्मविशेषगुणत्वमौश्वरज्ञानादावपि इति तदादाय सिद्धसाधनम् । न
ह्यग्निमात्मपदमपि संसारिपरतया व्याख्यातं, तत्परत्वेऽपि पूर्वदोषानु-
द्धारात् । जीवनयोनियत्नमादाय सिद्धसाधनतादवस्थ्याच्च । न च तस्य न
सुखदुःखजनकत्वं किन्तु जनकजनकतेति वाच्यम् । अन्यथ्यतिरेकाभ्यां
तद्धेतुत्वात् । अन्यथा प्राणादेरपि तथात्वे तद्धेतुत्वं न स्यात् । एतेन प्रयत्ने-
त्वादिना विषयान्तेन सुखदुःखयोरेव विवक्षितत्वात् सुखदुःखान्यतरकार-
णात्मविशेषगुणत्वे तात्पर्यमित्यपास्तम् ।

अत्र ब्रूमः । सुखदुःखान्यतरकारणात्मविशेषगुणत्वं कौकिकमानसप्रत्य-
क्षविषयजातीयभिन्ने वर्तते न वेति विवक्षितम् । साजात्यस्य गुणत्वसाक्षा-
द्वाप्यजात्या । धर्माधर्माभयसाधारण्यार्थमुभयगर्भत्वम् । यथाश्रुतेऽपि सुख-
दुःखयोरनुगमे तदेव बीजम् । प्रत्येकगर्भतया प्रत्येकं विप्रतिपत्तिद्वयमेव
वा विवक्षितम् । एवमेश्वरज्ञानादिकं निर्विकल्पकं जीवनयोनियत्नसा-
दाय सिद्धसाधनानवकाशः । सर्वेषां तज्जातीयत्वात् । धर्माधर्मौ तु न
तथा । न चैवं विशेषपदवैयर्थ्यं, संयोगमात्रस्यैव तादृशप्रत्यक्षाविषयतया-

ऽऽत्ममनोयोगमादाय सिद्धसाधनापत्तेः । कामिनीरूपवृत्तित्वेन सिद्ध-
साधनवारणायात्मपदम् । भावनावृत्तित्वेन तद्धारणाय कारणान्तम् । यदि
च निदिध्यासनजन्यभावना कायव्यूहादिद्वारा सुखादिकारणं, तदा तद-
न्यत्वमपि सुखदुःखविशेषणम् । न च लौकिकत्वं योगजधर्माद्यजन्यत्वगर्भं,
तच्च तन्मतेऽप्रसिद्धं, साध्ये उपरञ्जकस्याप्यदागद्यर्थत्वञ्चेति वाच्यम् । संयो-
गाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अखण्डाभावे साध्ये चावै-
यर्थ्यादिति ।

वस्तुतः पूर्वापरितोषादाह । यदेति । प्रत्यक्षाविषयत्वमप्रसिद्धमिति
लौकिकत्वं विशेषणम् । परमते चोपरञ्जकमेतद्बोध्यम् । सुखत्वादिकमादाय
सिद्धसाधनवारणायाविषयान्तम् । गुणत्वादिना सिद्धसाधनवारणायात्म-
पदम् । गुणपदं स्पष्टार्थम् । साक्षात्पदव्यावर्त्तमाह । भावनात्वन्विति ।
नन्विदं बाधितं, धर्मत्वाधर्मत्वयोः परस्परव्याप्यत्वाददृष्टत्वस्य च जाति-
त्वाभावादित्यत आह । अदृष्टत्वञ्चेति । यतश्चादृष्टत्वं न जातिरतएव
तद्वाप्यजात्यव्याप्यतया धर्माधर्मत्वे साक्षाद्वाप्ये इति भावः ।

समानेति । अत्र विधिकोटिनैयायिकानां, नेति बौद्धानाम् । यद्यपि
तादृशजातिदुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणत्वेतावतैव दुःखावच्छेदक-
शरीरसिद्धाविवृत्तिसिद्धिस्तथापि चैत्रत्वादेस्तादृशजातेः पक्षीकरणे बाधात्
अन्यस्याश्चाप्रतिद्वेरिति पक्षविकल्पभिर्या तादृशजातित्वं पक्षीकृतम् ।
दुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणवृत्तित्वं दुःखावच्छेदकत्वानधिकरणवृत्ति-
करणवृत्तित्वं विवक्षितम् । एवञ्च सत्तावृत्तित्वेन सिद्धसाधनवारणार्थमाह ।
अवृत्त्यन्तम् । अनेकावृत्तिजातित्वमप्रसिद्धं इति समानकालीनपदम् ।
तदर्थञ्च समानकालोत्पत्तिकत्वम् । एवञ्चात्मत्वमनस्त्वादिवृत्तित्वेन सिद्धसा-
धनवारणार्थं शरीरवृत्ति इति ।

केचित्तु कारणविशेषप्रयोज्यशब्दवृत्तिजातेस्तथात्वेन सिद्धसाधनवारणाय
शरीरवृत्तिपदमित्याहुः । यद्यपि ज्योतिपदं व्यर्थं । न चैहिकसुखमात्रावच्छे-
दकशरीरवृत्तिधर्ममादायार्थान्तरवारणाय तदिति वाच्यम् । ऐहिकशरी-

रस्य दुःखावच्छेदकत्वनिश्चयमाहाधेनाधिज्ञेः । अन्यथा जातिपददानेऽप्यप्रती-
कारादिति । यदि च दुःखावच्छेदकत्वं तत्स्वरूपयोग्यत्वं, तदा तुल्यम् ।
एवञ्च समानकालीनपदमपि व्यर्थम् । तथापि पक्षे उपरञ्जकस्यापि दाग-
जातिपदमप्रसिद्धिवारकतया तदपि सार्थकमिति । वस्तुतस्तु एतच्छरीर-
भाविघटाद्यन्यतमत्वादिकमादायार्थान्तरवारणाय जातिपदम् । तस्य दुःखा-
वच्छेदकस्वरूपयोग्यत्वानधिकरणघटाद्यधिकरणत्वादिति । विधिविधेध-
प्रसिद्धिश्च शब्दत्वादौ चैत्रत्वादौ चेति बोध्यम् ।

सुखेति । सुखदुःखोभयजनकमच्छरीरातिरिक्तत्वमुभयथा सुखदुःखो-
भयजनकत्वविशेषज्ञाभावात् मदीयत्वविशेषज्ञाभावाच्च । तच्चान्यनिबन्धन-
मन्यत्र प्रसिद्धं, आद्यनिबन्धनञ्च पक्षधर्मताबलात्पक्षे सिद्धतीति भावः ।
साधने त्विति । साधनत्वे त्वित्यर्थः । तत्रैवाप्ये विप्रतिपत्तिदर्शनात् । धर्मि-
यस्तु दृग्हादेः प्रागभावाविषयप्रतीतिविषयत्वात् । साधनत्वञ्च न तथा,
तस्य प्रागभावगर्भतया प्रमेयत्वादिनाऽपि ग्रहे प्रागभावविषयत्वनिश्च-
मादिति । प्रागभावविषयप्रतीतिविषयप्रतियोगित्वे साध्ये सिद्धसाधनं,
कार्यस्य घटादेः प्रागभावघटान्योन्याभावाविति समूहात्मन्विषयान्योन्या-
भावप्रतियोगित्वादिति नञ्द्वयम् । प्रागभावतत्प्रतियोगित्वाभ्यां तादृश-
प्रतीतिविषयाभ्यां सिद्धसाधनवारणार्थं प्रतियोगित्वप्रागभावान्येति तादृश-
प्रतीत्यविषयविशेषणम् । प्रागभावप्रतियोगित्वप्रागभावान्येत्यर्थः ।

क्वेचित्सु सामान्यत्वेन विशेषोऽपि वारित इति यथाश्रुतेऽप्यदोष इत्याहुः ।
न च कार्यान्योन्याभावमादाय सिद्धसाधनं तस्य कार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
तया कार्यत्वस्य च प्रागभावप्रतियोगित्वरूपतया तादृशप्रतीत्यविषयत्वा-
दिति वाच्यम् । अनेन हि रूपेणाभावग्रहे प्रतियोगितावच्छेदकग्रहद्वौष्यं,
न त्वन्यथापीति प्रकारान्तरेण तद्ग्रहे प्रागभावाविषयप्रतीतिविषय-
त्वात् । अतएव ध्वंसस्य जन्याभावतया जन्यत्वस्य प्रागभावगर्भतया
तत्प्रतियोगित्वेन सिद्धसाधनमपाकम् । ध्वंसस्य प्रकारान्तरेण तादृशबुद्धि-
विषयत्वात् । ध्वंसत्वस्य तादृशप्रतीत्यविषयत्वेऽपि कार्यस्य तदप्रतियोगि-

त्वात् । तदिदमुक्तं, प्रागभावत्वाद्यप्रतियोगीति । तथाच बाधान्न ध्वंसत्व-
प्रागभावत्वादिप्रतियोगित्वेनार्थान्तरमिति बाधस्योरथाय पक्षविशेषव-
मिति मन्तव्यम् ।

ननु प्रागभावत्वादेरिव प्रागभावप्रतियोगित्वस्यापि न प्रतियोगि कार्यं,
किन्त्वाश्रयः । तथाच तमादाय सिद्धसाधनानवकाशात्तदन्यत्वं विशेषव-
मयुक्तम् । न हि प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वात्त्रं विवक्षितं, तथा सति
परम्परासम्बन्धेन प्रागभावत्वादेरपि तथात्वात्तदन्यत्वमपि साध्यविशेषव-
स्यात् । पक्षविशेषणं चासिद्धं स्यात् । तथाच स्वरूपसम्बन्धविशेषोवाचः ।
स च तत्र नास्ति । किञ्च कारणतया समं स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽन्यः प्राग-
भावादिना च समं कार्यस्यान्यः स इति शब्दमात्रसाध्यादनुमाणाप्रवृत्तिः ।
न च स्वरूपसम्बन्धत्वैवानुगमः इति वाच्यम् । तस्य परम्परासम्बन्धसाधा-
रण्येनोक्तदोषानिवृत्तेः । न च तत्र परम्परासम्बन्धस्यैव सत्त्वात् सम्बन्धान्तर-
मन्तरेण इत्यादिरूपं तन्न तत्रेति वाच्यम् । तस्य संयोगसमवायौ विनेत-
र्यात् । अन्यथा परम्परासम्बन्धस्य सर्वत्र सत्त्वादसम्भवापत्तेरिति चेत् ।

न । साक्षात् सम्बन्धित्वस्य विवक्षितत्वात् । न च कारणतया समं
कार्यकारणद्वारकएव सम्बन्धस्तथा च बाध इति वाच्यम् । घटाभाव इत्य-
त्रेव घटकारणतेत्यत्रापि साक्षात्स्वरूपसम्बन्धानुभवात् । एवञ्च यद्यपि
कारणताभिन्नं तादृशं प्रागभावगमं पूर्ववर्तित्वादिकं नागाधर्ममादायार्थ-
न्तरं सिद्धसाधनं वा भवत्येव, तथापि तत्तदन्यत्वेनापि तादृशप्रतीति-
विषयो विशेषणीय इति युक्तमुत्पश्यामः ।

कार्यप्रतियोगित्वमिति । यद्यपि पूर्वेषु कार्यस्य सप्रतियोगित्वमभिप्रेत-
मनेन च कारणतायास्तथापि साक्षात् सम्बन्धित्वमेव प्रतियोगित्वमभिप्रेतं
तच्चोभयनिरूपितत्वमुभयत्र तुल्यमित्त्वविरोध इति भावः । अतएव प्राग-
भावादिदृष्टित्वेन नार्थान्तरशङ्का, कार्यसाक्षात्सम्बन्धित्वस्य तत्र बाधात् ।
अन्यच्च पूर्ववत् । द्वयोरपीति । ननु प्रथमविप्रविपत्तौ प्रागभावत्वमादाय
प्रसिद्धिसंभवेऽपि द्वितीयायामसम्भवः । न हि प्रागभावत्वस्य प्रागभावत्वे दृष्टि-

रपि तु प्रागभावएव, स च न प्रागभावान्य इति चेत् । प्रागभावत्वपदेन प्रागभावत्वत्वस्य विवक्षितत्वात् । तस्य च तादृशबुद्ध्यविषये प्रागभावत्वे दृप्तेः । तत्रतियोगित्वाच्चेत्येके । प्रागभावत्वपदेन प्रागभावधर्मः प्रमेयत्वादिर्विवक्षित इत्यन्ये ।

यत्तु व्यासज्यप्रतियोगिकाभावाश्रयणे प्रतियोगित्वप्रागभावान्यः केवलः प्रागभावोऽपीति तद्दृष्टित्वेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति । तत्तुच्छम् । प्रागभावमादाय सिद्धसाधनस्यैवमपरिहारात् । तथा च तदन्यत्वविशेषणं अर्थमापद्येत । वस्तुतस्तु कार्यपदं तद्विशेषपटादिपरम् । तथाच तत्रागभावतत्रागभावप्रतियोगित्वान्यप्रागभावाविषयप्रतीत्यविषयपटादिप्रागभावदृष्टित्वादिना प्रागभावत्वे प्रसिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ।

कार्येति । अन्यथासिद्धकार्यपूर्ववृत्तिनीत्यर्थः । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति भावः । एवं ब्रह्मैव कारणं एकजातीयं प्रधानं वेद्यत्र संशयमाह । यद्वेति । तज्जातीयोत्पत्तिप्राक्क्षयत्वं यत्र, तत्र ब्रह्माधिकरणत्वं प्रधानाधिकरणत्वं वेद्यत्र व्यापकौभूताधिकरणत्वेऽवच्छेदकं विशेषणीभूतं ब्रह्मैव प्रधानं वा नात्यन्ताभावप्रतियोगि व्यापकं नित्यत्वादिति निषेधकोटिः परेषां, बाधकोटिरस्माकम्, अत्यन्ताभावप्रतियोगिनो-दृष्टादेरपि तादृशत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम् । यद्यपि व्यापकनित्यत्वेऽप्याकाशवदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्मादेरविरुद्धं, तथापि तद्दृष्टित्वाभ्युपगमात्प्रत्युत सकलदेशकालदृष्टित्वादिदमध्यवसेयम् ।

विशिष्टे त्विति । विप्रतिपत्तिरिति शेषः । एवं प्रागपि बोध्यम् । अविशिष्टप्रत्येकप्रसिद्धिदशायामेवैतदभिमतमिति प्रसिद्धिरिति भावः । तदिति । तत्साधनत्वेन यागादिद्रष्टुरभाव इत्यर्थः । प्रमाणापदं हीति । तथाचाप्रमाणात्वादिति मूलोक्तस्य बद्धव्रीहितत्परुषाभ्यां प्रमितिशून्यत्वात् तत्करणेन्द्रियादिशून्यत्वात् सत्यमवायिभिन्नत्वादित्यत्र तात्पर्यम् । तदिति । तस्य साधनत्वसाधनेऽपीत्यर्थः । तदिति । कारणात्वासिद्धावित्यर्थः । प्रत्यक्षेण तद्ग्रहस्य निषिद्धत्वादिति भावः ।

न प्रथमः पक्ष इति । न प्रथमकक्ष्य इति सामानाधिकरथ्ये प्रथम-
कक्ष्यस्य हेत्वभावरूपतया तदभावरूपस्य साध्यस्य हेतुरस्तीति पर्यव-
साने यतो हेतुरस्तीत्यत्र साध्याविशेषेण हेतुत्वानुपपत्तिः स्यात् । यदि च
न प्रथमः कक्ष्य इत्यस्य हेत्वभावकक्ष्यो न प्रामाणिक इत्यर्थः, तथापि यतो-
हेतुरस्तीति अधिकरणम् । तथाच हेत्वभावकक्ष्यो न प्रामाणिकः असत्-
स्यातिविषयत्वादित्यत्र नोक्तदोष इति तदर्थपरतया व्याख्यातमिति
मन्तव्यम् । यद्यपि पक्षादेरप्रसिद्धौ नोक्तानुमानमपि सम्भवति, तथापि
तन्मतेनैव तत्पक्षाभावसाधनमुपन्यस्तमिति मन्तव्यम् । यद्वा एतदस्वरसादेव
व्याघातमात्मन्वते । तथाहीति ।

यत्तु यतः सापेक्षत्वादिति पक्षमीदृयमसंभ्रममिति कुट्टित्वाव्याख्यान-
मिति । तन्न, यतो हेतुरस्तीति हेतुहेतुत्वेन सापेक्षत्वादित्यस्य सङ्गत-
त्वात् । सहङ्गावेनाह । तथापीति । एतावन्मात्रं प्रागभावसाधारणमतः
प्रत्यक्षं विशिनष्टि । एतस्मादिति । तत्फलमाह । अतएवेति । उक्त-
प्रत्यक्षस्य तत्रासम्भवादेवेत्यर्थः । प्रत्यक्षपरतायां प्रागभावे कादाचित्कत्वस्य
अभिचारेऽप्यदोषः । लिङ्गत्वेनाप्यग्रे तदभिधानात् । तदभिप्रायेणाह ।
प्रागिति । प्रकारान्तरेण प्रागभावव्यावृत्तं प्रत्यक्षमाह । अपि चेति । अन-
न्यथासिद्धनियतपूर्वसदित्यर्थः । नियमानन्यथासिद्धोरित्यत्र समाधिमाह ।
प्रत्यक्षे चेति । ननु परं प्रति प्रत्यक्षमुपन्यासानर्हमेव, अनुमानच्छाययैव
तत्र तस्य गमकत्वाङ्गीकारात् । किञ्च कादाचित्कत्वमुपन्यस्तमलप्रकमेवैव
स्यादित्यत आह । यद्वा प्रत्यक्षेति ।

नन्वनुमानप्रामाण्ये किं सहकारितया, स्वतन्त्रस्यैव समर्थत्वात् ।
अप्रामाण्ये सहकारित्वमपि न स्यात्, किञ्चैवं प्रत्यक्षानुमितित्वयोः
सङ्करापत्तिरित्याशयेनाह । यदेति । सूर्यस्यन्दात्मकक्षणेन समं घटादेः
सम्बन्धान्तराभावादाह । स्वरूपेति । ननु यथाश्रुतं कादाचित्कत्वं प्रागभावे
अभिचारे, प्रागसत्त्वविशेषितस्य अर्थविशेष्यत्वप्रत्यक्षमित्यस्यैराह । यदेति ।
अन्वेवमुत्पत्तिमात्रमेव हेतुरस्तु अधिकस्य अर्थत्वादिति चेत् । न । इष्टत्वात् ।

उत्पत्तिपदेनोत्पत्तिरूपत्वस्य विवक्षितत्वात्तथाचाद्यसमयसम्बन्धस्य हेतुत्व-
पर्यवसानम् । यद्वा उत्पत्तिगर्भं उत्पत्तिघटकः किञ्चित्समय आद्यसमयस्तु-
सम्बन्ध इत्यर्थः । तत्रैव पर्यवसानं विसर्गशून्यपाठादित्याहुः ।

यद्यप्यत्रापि स्वरूपस्यैव तत्सम्बन्धत्वे तत्र पूर्ववदुत्पत्तिमत्त्वेन चोत्प-
त्तेरित्यग्रिमग्रश्विरोधः, तथापि स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धस्योत्पत्तिरूपत्वं तत्र
चात्मान्मयादनवस्थानाच्च नोत्पत्तिमत्त्वमिति मताभ्युपगमानुसारेणोदम् ।
असाधारणं स्यादिति । अगमकं स्यादित्यर्थः । ननु तद्ब्रह्मात्मकं
प्रधानात्मकं वा अतीन्द्रियं नास्मदादीनां शक्यज्ञानमिति यदि ब्रूयात्तदा
दोषान्ततमाह । न वेति । अभिन्नत्वेति । हेतोरभिन्नत्वेऽभिन्नजातीयत्वे
चेत्त्वर्थः । हेतोरिति पाठेऽप्यर्थः सश्वेति ध्येयम् । किञ्चिदिति । अन्य-
थासिद्धकिञ्चित्पदार्थावधिंकोत्तरत्वथाप्यकाशसम्बन्धित्वाभाव इत्यर्थः । न
चेति । परसिद्धमापादकं भवति, न च कारणात्पर्यवसन्नप्रतियोगिन-
स्तन्मते प्रसिद्धिरित्यर्थः । स्वमते प्रत्यक्षेणैव तत्प्रसिद्धेरङ्गत्वादिति भावः ।
अतएव तन्मतेनैवोत्तरमाह । तस्येति । तुशब्द इति । परस्परान्नाङ्गि-
भावस्य तुशब्दार्थत्वादिति भावः । पक्षद्वयइति । नित्यत्वात्कीकत्वान्यतर-
पक्षइत्यर्थः ।

नन्वस्मन्मते नित्यत्वपक्षेणैव पर्यवस्यति न त्वणीकत्वमसत्ख्यात्यनभ्युपगमे
सांख्यवहारिकस्यापि तस्य तत्रानभ्युपगमादित्यवचेराह । यद्वेति । एत-
दुत्तरकालेति । एतत्तु पक्षविशेषणमुत्तरकालोत्पत्तिकघटांशे आपाद-
कासिद्धिवारणाय । पूर्वकालीनघटेऽंशतः सिद्धसाधनवारणायामिति ।
पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः । एतत्कालवृत्तिसर्वपक्षत्वे आपादके अर्थविशेष्यता
स्यात्, पक्षीयव्यभिचारवारणायोपादतोविशिष्य पक्षयति । घट इति ।
उत्तरकालोत्पत्तिव्यभिचारादाह, सत्यन्तम् । तद्घटसमसमयोत्पत्तिक-
पटादौ व्यभिचारादाह । एतत्पूर्वकालेति । अथवहितपूर्वकालेत्यर्थः ।
तथा च चिरतरपूर्वकालोत्पन्नोदृष्टान्तः । अन्यथा यथाश्रुतस्याप्रसिद्ध्या
तदसिद्धिरित्यवधेयम् । तेनापि तादृशकालाद्यपेक्षणाददृष्टान्तासिद्धिरे-

वेत्तत आह प्रथममुत्पत्तिपदम् । चरममुत्पत्तिपदं चिन्धम् ।

केचित्तु वृत्तिपदेन संयोगस्य, कालस्य कालावृत्तित्वात् तत्र व्यभिचार-
वारणाय तदुपादानम् । न चैवं प्रागुत्पन्नगुणादौ व्यभिचारः, अपादके
द्रव्यत्वस्यापि विवक्षितत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु न च व्यत्यासेन एतत्पूर्वकालो-
त्पत्तिकसापेक्षोत्पत्तिकत्वाभावो विवक्षितः । तथाच नाथवहितत्वविवक्षा,
न वा अखण्डाभावे वैधर्म्यशङ्का, न वा नित्यस्य दृष्टान्तत्वे तदसिद्धिरिति ।
यद्ययमिति पूर्वकालोत्पत्तिके इष्टापत्तिवारणाय पक्षविशेषणम् । घटो-
यदीति । घटव्यवहितकालानधिकरणत्वं घटाव्यवहितकालाधिकरणत्वं
पर्यवस्यति । यत्तु आकाशादेरपि तथात्वे तदादायापादकासिद्धिः स्या-
दिति घटव्यवहितकालानधिकरणत्वं यथाश्रुतमेवाभिमतमिति । तन्न,
अन्यथासिद्धत्वस्य पदार्थविशेषणस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा दखरूपादि-
कमादाय दोषतादवस्थापत्तेः । तस्मादुभयथाऽप्यदोष इति । रासमा-
द्युत्तरत्वसामानाधिकरण्याद्विपर्ययानुमाने कारणत्वं न सिद्धेदिति व्याप्य-
त्वपर्यन्तम् । न चान्यथासिद्धत्वेनैव तद्वारणमिति वाच्यम् । रासमा-
देरपि तथात्वात् । अन्यथा कारणतालक्षणे नियमांशोपादानमनर्थकं
स्यात् । तत्र च तस्याविवक्षितत्वे प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्विति । प्रतियोगी
चासत्स्थायुपनीत इति स्मर्त्तव्यम् । घटव्यवहितकालत्वं घटानधिकरण-
कालवृत्तित्वमापाद्यम् । अन्येति, अन्यकालोत्पत्तिके इष्टापत्तिवारणाय
पक्षविशेषणम् । उत्तरकालोत्पत्तिको दृष्टान्तः । सकलेति । एतच्च
पक्षविशेषणं नित्यत्वेनेष्टापत्तिवारणाय । अलीकत्वेन तद्वारणायायमिति ।
प्रामाणिक इत्यर्थः ।

किञ्चित्कालवृत्तिर्न स्यादित्येव कृते व्योमादौ व्यभिचार इत्यत आह ।
किञ्चिदिति । प्राक्कालावृत्तित्वे सतीत्यर्थः । तेन न प्रागभावे व्यभिचारः ।
यद्यपि सत्यन्तमेव समर्थमिति अर्थविशेषणं, तथाप्यखण्डाभाव अपाद्य-
इति ध्येयम् । तेनेति विघ्नित्वाभावः, उभयथा सकलकालवृत्तितया सकल-
कालावृत्तितया च, तच्चाद्यस्य पक्षविशेषणमहिम्नाऽभावे द्वितीयस्य पर्यव-

ज्ञानम् । तच्चानिष्टमिति सापेक्षत्वसिद्धिरिति भावः ।

एतावदिति, पूर्वापरकालमात्रवृत्तिघटांशे सिद्धसाधनवारणाय पक्ष-
विशेषणम् । एतावत्कालवृत्तौ पूर्वकालोत्पन्ने व्यभिचारादाह, सत्त्वन्तम् ।
एतावत्पदं कालविशेषणमात्रसिद्धिवारकम् । एतत्कालीनोत्पन्ने घटादौ
सत्त्वन्तमात्रं व्यभिचारीत्वत आह । एतत्कालाव्यवहितेत्यादि । ननुत्तर-
कालोत्पत्तिकश्च दृष्टान्तः, अन्यत्रापादकवैकल्यात्, तत्र चैतत्पूर्वकाल-
वृत्तिनित्यदिगादिसापेक्षत्वादापादकवैकल्यमित्यत आह । अव्यवहितेति ।
नन्व्यत्यासेनैतत्कालाव्यवहितपूर्वकालावृत्तौत्वर्थः । नित्यन्तु व्यवहितेऽपि
वर्त्तते इत्यदोष इति वदन्ति ।

तत्तुच्छम् । उत्तरकालोत्पन्नचरमकारणमादाय दोषतादवस्थ्यापत्तेः ।
वयन्तु, पूर्वकालवृत्तिपदं पूर्वकालोत्पत्तिकपरमिति न नित्यमादाय दृष्टान्ता-
सिद्धिः । न च तादृशादृष्टादिसापेक्षत्वादोषतादवस्थ्याम्, उत्तरकालोत्पन्ना-
दृष्टसापेक्षस्य दृष्टान्तत्वे तथाप्यविरोधात् । अव्यवहितपदेनैव तद्धारणाद्वा ।
यदव्यवहितपूर्वकालोत्पत्तिकादृष्टेन नोत्तरकालीनकार्योत्पादनं, एतत्काल-
पदेन तस्यैव कालस्य विवक्षितत्वात् । प्रथमकल्पेऽप्यव्यवहितपदं स्फुटार्थमिति
युक्तमुत्पश्यामः । व्याप्यत्वं पूर्वत्वञ्च विपर्यये नियमादिगर्भकारणत्वलाभाय ।
एवञ्चानन्यथासिद्धत्वमपि पदार्थे विशेषणमित्याहुः ।

अतएवेति । यतएव किञ्चित्कालावृत्तित्वे सतीत्यादौ न स्यादेवेत्यस्यैव
कादाचित्कत्वाभावपदेन पर्यवसानम् । अतएव मूले कादाचित्क्यादिति
मूलोक्तकादाचित्कत्वाभावापादनं साम्प्रदायिका अन्यादृशमाहुः । अन्यथा
पौनःपुन्यापत्तेरित्यर्थः । तत्र पक्षविशेषणमहिम्नाऽपौनःपुन्यापत्तेरित्येव
भेदोक्तोक्तदोषइत्यसरसोद्भावनं सम्प्रदायेनेतीति वदन्ति । केचित्तु सम्प्रदाय-
विदइति प्रकारणान्वयीत्वाहुः ।

हेतुभवनयोरिति । यद्यपि हेतोर्यद्भवनं तस्यैव विशिष्टस्यैकस्य निषेधा-
त्तद्व्यवहितइति द्विवचनमयुक्तं, तथापि विशिष्टमपि तदुभयात्मकमेवेति
तथोक्तमिति ध्येयम् । अहेतुश्चेति । हेतुव्यतिरिक्तश्चेत्यर्थः । हेतुनिषेध

भवनमुत्पत्तिरूपमसम्भवीत्वत आह । तस्येति । अकारणकत्वेऽपीति । अकारणकत्वाविशेषेऽपीत्यर्थः । नियतेति । नियतदेशतद्दृष्टित्वमित्यर्थः । परमाद्योर्देशत्वमपरस्य तद्दृष्टित्वमिति स्वभावादेव यथा यथा नियम-
इति भावः । नियतदेशदृष्टिनियतसम्बन्धित्वं विवक्षितमित्यन्ये । परमाद्युपदं
भावप्रधाननिर्देशेण परमाणुत्वपरमित्यपरे । ये ये निरवधयइति । अका-
दाचित्कत्वमाकाशादिषु न तत्तद्धर्माधीनमनुगमादिति निरवधित्वनि-
बन्धनमेव मन्तव्यमन्यस्यासम्भवादिति परस्परविरोधावधारणेन निरव-
धित्वे कादाचित्कत्वस्वभावविरोध इत्यर्थः । अतएवानुगमप्रदर्शनार्थं ये ये
इत्युक्तमिति वदन्ति ।

अयं क्षण इति । अत्र च कालत्वमापादकविशेषणम् । तेन घटरूपादौ
न व्यभिचार इति ध्येयम् । अन्ये इत्यखरसोद्भावनम् । तद्दोषन्तु उक्त-
तर्कावष्टम्भे यथोक्तमेव युक्तम् । तदनवष्टम्भे त्वेतदप्यप्रयोजकमित्याहुः । न
हीतीति । भावकादाचित्कत्वमिदमिति न प्रागभावाव्याप्तिर्दोषः । नन्वेवं
गौरवमित्यत आह । तथा सतीति । अन्यथा द्वयोरपि कादाचित्कत्वे
घटस्य कादाचित्कत्वव्यवहार आकाशस्याकादाचित्कत्वव्यवहारश्च लोकाणां
विहङ्गोत्थेत्यर्थः । तथाच गौरवमपि प्रामाणिकमिति भावः । नन्विति ।
घटप्रागभावनिरूपकस्य चक्षुरादेर्न घटकारणत्वं यथा इत्यर्थः । न च
प्रागभाव इति । अधिकवज्रत्वेन प्रागभावनिरूपकत्वं कारणत्वव्याप्यमिति
भावः । तस्येति । प्रतियोगिसमवायिकारणमात्रनिरूप्य इत्यस्येत्यर्थः ।
चक्षुरादेरिति । तथाच न तस्य प्रागभावनिरूपकत्वं, यस्य तु तन्निरूपकत्वं
कपासादेस्तस्य हेतुत्वमेवेति नोक्तदोष इत्यर्थः ।

नन्विदमनुपपन्नविग्न्याभाववादिमतं, अस्माकन्तु चाक्षुषयवाभाव इत्यप-
सिद्धान्तः । न च प्रागभावो न चाक्षुष इति न वयं ब्रूमः, किन्तु प्रागभावत्व-
प्रकारनिरूपकत्वावच्छिन्नं प्रत्यजनकं चक्षुर्थ्यभिचारादिति, तदिह सामग्री-
निविष्टाधिकरणस्य परम्परा निरूपककारणता प्रागभावप्रतियोगिजनकता
चेति युक्तो नियम इति वाच्यम् । शब्दादिना तत्प्रकारकनिरूपकसम्भवेन

अभिचारादधिकरणत्वस्याप्यतथात्वात् । प्रत्यक्षनिरूपणमादाय अभिचारश्च
तुल्यः । चक्षुर्देन अभिचारेऽपीन्द्रियत्वेनाप्यभिचारात् विशिष्याधिकरणत्वेऽपि
अभिचारात् । अस्तु वैवं, तथाप्यनन्यथासिद्धस्य प्रागभावनिरूपकस्या-
धिकरणग्रहणार्थं न घटकारणत्वं, तथाऽनादेरपि न तथात्वमिति दी-
क्षदवस्थएव । एतेन परमाश्रित्यैव चक्षुरनन्यथासिद्धत्वाभिधानमित्य-
पास्तम् । अधिकरणग्रहणमादायोक्तदोषानिच्छतेः । किञ्च यदि चक्षुरादि-
आपाराभावेऽपि तत्प्रतीतेस्तदन्यथासिद्धं, तदाऽधिकरणग्रहणमपि तथा
स्यात् । शब्दादिना तद्विनाऽपि तत्प्रतीतेः । घटोऽप्येवं चाक्षुषो न स्यात् ।
तद्वापाराभावेऽप्यनुमानादिना तत्प्रतीतेः । प्रतीतिविशेषे वा अभिचार-
स्तुल्यत्वेति चेत् ।

अत्र ब्रूमः । अधिकरणत्वेन प्रागभावनिरूपकस्य तत्प्रतियोगिजनकत्व-
मिति नियमः । कपालादेश्च तथात्वात्तज्जनकत्वं न चक्षुरादेरित्यत्र तात्प-
र्यम् । निरूपकश्च प्रत्यक्षनिरूपकत्वेत्यवधेयम् । न च तत्राप्यधिकरणस्य
न निरूपकत्वं, किन्तु तद्बुद्धेरिति वाच्यम् । प्रयोजकत्वमात्रस्यैव विवक्षित-
तत्वात् । न च प्रतियोगिसमवायिभिन्नस्य देशकालादेरपि तन्निरूपकत्वा-
भ्युपगमाद्यभिचार इति वाच्यम् । तस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमात् । ननु
देशकालयोः का गतिरिति चेत् । न । तयोरपि स्वरूपयोग्यत्वात् ।
वस्तुतोऽधिकरणत्वेन निरूपकजातीयं किञ्चिदवश्यं कारणमिति नियम इति
कैश्चित् । उपस्थिते प्रागभावे घटकारणत्वग्रहः, उपस्थितिश्च तस्य न
कपालाद्युपस्थितिमन्तरेणेति कारणताग्राहकमानेन प्रथमोपस्थितकपाला-
देरेव कारणत्वं गृह्यते, न तु प्रागभावस्यापि । उत्पन्नानुत्पत्त्या तु तस्य
तथात्वग्रहो न तु प्रत्यक्षात्, चक्षुरादिकश्च न तदोपस्थितं न वा कपालादि-
वदनन्यथासिद्धमिति न कारणमित्यत्र तात्पर्यम् । आपादके विशेषण-
मित्यन्ये । न च निरूपकमुपाधिः, तस्याप्यापाद्यत्वादिति भावः । न च
धूमत्वमिति । न च परमाण्वादौ अभिचारः, अन्यद्वत्तित्वे सतीत्यापादक-
विशेषणादित्याहुः । तन्न । परमाणुधूमान्यतरत्वादौ अभिचारात् । तस्मा-

दहन्यभिचारिभूतजन्यवृत्तिः स्यादित्यापादकमतो गीक्तदोषः । दहना-
समवहितत्वं तदसह्यतत्वं तदघटितत्वं वाऽभिप्रेत्याह । अपरस्येति ।
धूमोयदीति । धूममात्रस्य पक्षत्वे ष्यापादकासिद्धिः, धूममात्रस्य तत्समव-
धानोत्तरोत्पत्तिकृत्वाभावेन धूमत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वात् । रासमोत्तरमावि-
धूमस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनं तद्भूमत्वावच्छिन्नस्य तथाभावादिति चेत् ।
मैवम् । धूमस्य समवधानोत्तरोत्पत्तिकृत्वनियमेऽपि दहनस्य तदनियतत्वं
परेश्याभिप्रेतमिति तद्व्यभिचारित्वमेव तदुत्तरोत्पत्तिकृतावच्छेदकत्वेन
पराभिप्रेतमिति धूममात्रस्य पक्षत्वेऽप्यदोषादित्याहुः !

शुद्धिपत्रम् ।

प्रथमभागस्य ।

पद्यम् ।	शब्दम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
वान	... वान् ...	३	६
निगमनम्" — इति	... { निगमनम् (न्या. १।१। { ३३ — ३६) " — इति	३	१५
घटितत्व	... घटितत्व ...	३	२३
समासात्	... समासात् ...	६	१३
प्रयोजनम्" — इति	... { प्रयोजनम् (न्या. १। { १।२४) " — इति ' ...	६	१६
क्रियम्"	... क्रियम् (मौ. ४।२।२७।	१२	१७
शब्दम्"	... शब्दम् (वे. १।१।५। ...	१२	१७
मर्थान्तरम्"	... { मर्थान्तरम् (न्या. { ५।२।७) " ...	२२	१३
त्ययः	... त्ययः ...	२५	१२
तद्ग्राहक	... तद्ग्राहक ...	२६	१३
प्रागभावत्वस्य	... प्रागभावत्वत्वस्य ...	३१	१७
वत्वत्वे	... वत्वत्वे ...	३१	१८
मत्वे	... मत्वे ...	३६	१७
तदनियत्वं	... तदनियतत्वं ...	४८	१४
क्षीरमारब्धवन्तस्तएव	... क्षीरमारब्धवन्तस्तएव ...	६१	१५
प्रतिबन्धिः	... प्रतिबन्धिः ...	६३	१३
उपादीयतेइति	... उपादीयतेइति ...	६४	८

शब्दम् ।	शब्दम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्ति ।
तद्विद्ये	... तद्विद्ये	... ६४	१७
परमाणु	... परमाणु	... ६५	२१
कारणात्वाभिधान	... कारणात्वाभिधानं	... ६७	१६
विषय	... विषय	... ७६	७
काय	... कार्य	... ७६	११
धूतः	... धूतः	... ८२	२
मतमाह	... तमाह	... ८६	१४
प्रतिबन्धा	... प्रतिबन्धा	... १११	१७
वधारण	... वधारण	... ११२	२
चात्र	... चात्र	... ११३	३
यात्	... श्रयात्	... ११६	१५
उभया	... उभय	... १२२	१४
भोगे	... भागे	... १२२	१५
नात्तन्नाशे	... नाशात्तन्नाशे	... १२६	१२
पूर्वस्य	... पूर्वस्य	... १२८	१७
चिकित्स	... चिकित्से	... १३४	१
वयववि	... वयवि	... १३६	११
विद्य स्यैव	... विद्यमानस्यैव	... १४५	५
गन्त	... गन्तु	... १४६	२
व्यावृत्त	... व्यावृत्त्य	... १४६	२१
सिद्धिर्विधा	... सिद्धिर्विधा	... १५३	१६
कारणात्	... कारणात्	... १५७	१४
भोजनकालं	... भोजनकालं	... १५६	६
भोगे	... भोगे	... १६०	७
संख्या	... संख्या	... १६३	४

अथर्वम् ।	शब्दम् ।	शब्दम् ।	शब्दे ।	पङ्क्तौ ।
स्तदा स्यादिति	...	तादात्म्यादिति	...	१६७ ३
हेतुः,	...	हेतुः ।	...	१६८ ६
सांसादृश्य	...	सादृश्य	...	१७६ १
गृह्यते	...	गृह्यते	...	१७६ १८
शङ्कते	...	शङ्कते	...	१७६ १३
लाघवा	...	लाघवा	...	१८१ १४
नचोप	...	नचोप	...	१८१ २१
वप्रिसङ्ग	...	वतिप्रसङ्ग	...	१८३ ६
सन्देही	...	सन्देही	...	१८३ १२
असाधारण	...	अथासाधारण	...	१८४ १२
अन्य	...	गान्धय	...	१८७ १७
कारण	...	कारण	...	२०६ ६
साधनो	...	साधनी	...	२१६ १०
लब्धे	...	लब्धे	...	२२८ ५
संग्रह्येना	...	संग्रह्येना	...	२३१ ५
मूर्त्तत्वात्	...	मूर्त्तत्वात्	...	२३५ ४
साधना	...	साधन	...	२३६ १०
साधनाद्यनवच्छिन्न	...	साधनाद्यनवच्छिन्न	...	२३६ १७
विशेष्य	...	विशेष्यस्य	...	२४७ १६
सत् प्रति	...	सत्प्रति	...	२४५ ३
अन्यन्तर	...	अन्यन्तर	...	२४६ १
यथापि	...	तथापि	...	२५१ २१
स्ये	...	स्याये	...	२५२ १७
पयाव	...	पयाव	...	२५४ १२
यदे	...	यदेक	...	२५५ १

अप्रबम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
घाक्षुषा	... घाक्षुष	... २५५	४
तद्विनाशइति	... {तद्विनाशः (न्या. ४ अ. । (१ आ. २७ सू.) इति २६३	४
कानां नाशा	... कानामनाशा	... २६४	११
स्तार	... तार	... २७१	१८
व्यायवः	... वायवः	... २७४	७
नियम	... नियम	... २८३	४
मात्रार्थो	... मात्रार्थो	... २९०	१४
तस्यादिति	... तस्मादिति	... २९३	२१
प्रतीति चेत्	... प्रतीतिरिति चेत्	... २९५	१
ऽन्यदा	... अन्यदा	... ३०४	८
प्रयोजत्वे	... प्रयोजकत्वे	... ३१२	१४
इदानी	... इदानी	... ३१६	१२
नानु	... नान्व	... ३१८	१६
देशेनैव	... देशेनैव	... ३२४	६
त्यत । आह	... त्यत आह	... ३२७	११
न चेति एकैति	... न चेति । एकैति	... ३३७	१२
न स्यात्	... स्यात्	... ३३७	१८
वत्त्वा	... वात्मा	... ३४६	११
स्वरूपा	... स्वरूपा	... ३४७	१
विषयेन्द्रियाना	... विषयेन्द्रिया	... ३५०	१३
सत्त्वे	... सत्त्वे	... ३५२	११
निर्णीत	... निर्णीत	... ३५७	३
अय	... अप्र	... ३६५	५
पुत्रादि	... पुत्रादिभि	... ३७१	१३

शब्दम् ।	शब्दम् ।	शब्दे ।	पङ्क्तौ ।
विशेषा	... विशेष	... ३७६	५
अकारण	... अकारण	... ३८५	१३
दि वत्	... दिवत्	... ३८७	३
धारणीम्	... धारणीयम्	... ४१३	६
तयोस्तयो-	... तयो-	... ४१३	८
मैत्रा	... मित्रा	... ४१४	१७
हेत्वाभासाः" —	... { हेत्वाभासाः (न्या. १ । २ । ४५ । " —	... ४१५	११
षद	... षदं	... ४१७	२०
त्यथः	... त्वर्थः	... ४५८	१६
गतादि	... गतादि	... ४८१	८
तद्वृष्ट	... तद्वृष्ट	... ४८८	१४
म्यस्येति	... अग्नियम्यस्येति	... ४८९	८
रेव । नेति	... रेव नेति	... ४९१	८
स्याक्तत्वात्	... स्योक्तत्वात्	... ४९८	१
दृष्टमिति	... { दृष्टम् । (न्या. १ । १ । (५) " इति	... ५०१	१८
जन्यति	... जन्येति	... ५०३	१७
द्रूपा	... द्रूपा	... ५१०	१७
द्रूप	... द्रूप	... ५१२	८
ग्रही	... ग्रही	... ५१३	५
समाहार	... समाहारा	... ५२६	१७

शुद्धिपत्रम् ।

द्वितीयभागस्य ।

शब्दम् ।	शब्दम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ज्ञानापेक्षां	... ज्ञानागपेक्षां ...	३	२
विशिष्य	... विशिष्य ...	६	१
ग्राहीत्वे	... ग्राहीत्वे ...	१५	६
तद्विशेषयो	... तद्विशेषयो ...	२४	३
युष्कं	... युष्कं ...	२८	११
प्रवृत्ते	... प्रवृत्ति ...	४१	१५
ज्ञान	... “ ज्ञान ...	४२	१
दध्यात्ममिति	... {दध्यात्मम् (न्या. ५। {१। ३१)”— इति ...	४२	२
मानम्,	... मानम्, ...	४३	३
यद्येवमाप्त	... यद्येवम् “आप्त ...	४४	३
प्रामाण्यादिति	... {प्रामाण्यात् (न्या. २। {२। ६७)”— इति ...	४४	७
इत्यर्थः	... इत्यर्थः ...	५५	३
कर्तृ	... कर्तृ ...	५८	५
त्यक्तम्	... त्यक्तम् ...	६०	७
व्याभि	... व्याभि ...	६२	१३
न च प्रारीरस्य	... न चाप्रारीरस्य ...	७०	७
कर्तृ	... कर्तृ ...	७४	३
तथैव	... तथैव ...	७४	४
कार्य	... कार्य ...	८२	१८

शब्दम् ।	शब्दम् ।	प्रहे ।	पङ्क्तौ ।
भिद्य	... भिद्यु	... ६८	१
सर्वज्ञ	... सर्वज्ञ	... १०४	८
वक्त	... वक्तु	... १०४	१८
विष्टम्भितम्	... विष्टम्भितम्	... १०८	२२
हेत्वष्टम्भात्	... हेत्वष्टम्भात्	... ११३	१२
वेदार्थ	... वेदार्थ	... १२८	१
हृत	... हृतः	... १३०	७
स्वर्ग	... स्वर्ग	... १३२	१
न्यश्चर्थं	... न्यश्चर्थं	... १३३	१३
समञ्जसम्,	... समञ्जसम्	... १४०	१
ओत्रियश्रन्दो	... ओत्रियश्रन्दो	... १४४	१०
श्लोकवदिति	... {श्लोकवत् (मौ. (१२।२।२३।	... १५६	६
संख्याऽपि	... संख्या	... १५७	७
मुख्यत्वे	... मुख्यं वे	... १५७	८, १६
विशेष्य	... विशेष्य	... १५८	२०
व्यापारा	... व्यापारा	... १६०	१६
कारणा	... कारका	... १६१	११
पेक्षणी-	... पेक्षणी	... १६४	४
भावेन	... भावना	... १६४	५
प्रवृत्त्या	... प्रवृत्त्यो	... १६६	१७
परम्परया	... परम्परया	... १७१	१८
तत	... तत	... १८७	१८
पित्त	... पित्त	... २०३	११
पण्डत्वेन	... पण्डत्वेन	... २१८	१६

अशब्दम् ।	शब्दम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पायडा	... पाषयडा	... २२०	१३
कुर्यात्	... कुर्या	... २२१	७
मघनी	... मघनी	... २२२	२
कपदादीनि	... कठपदादीनि	... २३४	११
वाच्य	... वाक्य	... २३४	११
वक्त	... वक्तृ	... २३४	१८
अनुशिष्यत	... अनुशिष्यते	... २३८	१३

कुसुमाञ्जलिमकरन्दस्यावशिष्टांशस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशब्दम् ।	शब्दम्	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
भावाव्	... भावाव्	... २	५
तद्वारा	... तद्द्वारा	... ३	१६
श्रुर	... श्रुर	... ५	६
सिद्धि	... सिद्धि	... ११	४
सिद्धि	... सिद्धि	... १२	३
सम्बन्धत्व	... सम्बन्धत्वे	... १६	११

कुसुमाञ्जलिप्रकरणोद्धिखितग्रन्थनाम्नामकारादि- क्रमेण सूची ।

प्रथमभागस्य ।

इ ।

इतिहास १८ । ३

ग ।

गीता ३२६ । ३ ॥

प ।

पुराण १८ । ३

व ।

वेद १५ । १ ॥ २०६ । १ ॥ २१५ । ३ ॥ २२४ । १ ॥ ३६६ । ३ ॥
३१८ । २ ॥ ३२१ । ४ ॥ ३२२ । ४ ॥ ३२४ । ५ ॥ ३२५ । ३ ॥
३२७ । ११ ॥ ३२८ । १ ॥ ४६४ । १, २, ३ ॥ ४६५ । ६ ॥ ४६६ ।
८ ॥ ४६७ । ४, ६ ॥ ४६८ । १, ४, ६, ११ ॥

ञ ।

श्रुति १८ । ३ ॥ ३२३ । ६ ॥ ३२६ । १, २ ॥

स ।

स्मृति १८ । ३ ॥ १६ । ३ ॥ ३१७ । १, ३ ॥

द्वितीयभागस्य ।

आ ।

आगम ६८ । ६ ॥ ६६ । १०, १३ ॥ १०० । ५ ॥ १०२ । ११ ॥ १०३ ।

७ ॥ १११ । ६ ॥

आत्मतत्त्वविवेक ८८ । ७ ॥

इ ।

इतिहास १३० । ४ ॥

उ ।

उपनिषत् २२५ । ४ ॥

उपाख्यान ३२५ । ५ ॥

क ।

कुमारसम्भव १०६ । ६ ॥

ख ।

ज्योतिःशास्त्र २२७ । ७ ॥

प ।

पाषण्डागम २२० । ४ ॥

पुरुषसूक्त २२५ । २ ॥

म ।

मण्डलब्राह्मण २२५ । ३ ॥

मन्त्रविधि २२५ । ४ ॥

य ।

यजुः १०३ । ४ ॥

र ।

रुद्र २२५ । २ ॥

व।

वेद ८। १, ५॥ १०४। ७, ८॥ १०५। १॥ १०७। ३, ६॥ १०६।
 १॥ ११२। २॥ १२४। ६॥ १२५। ६॥ १२७। ५, ८॥ १२८।
 १, ३, ७॥ १२६। ५, ६॥ १३३। ३, ८॥ १३४। २॥ १८५।
 १, २॥ २१८। ५, ७॥ २१६। ७॥ २२४। ५, १०॥ २२५।
 १॥ २३१। ६। २३३। १, ८॥

वेदान्त १०६। १॥

ज।

श्रुति १०७। ७॥ १०६। २॥ १२८। ६॥ १३०। ४॥ १३३। ६॥
 १३४। ६। १३६। १॥

घ।

सांख्यप्रवचन २३८। २॥

सूत्र ४४। ४॥

स्मृति ६६। ५॥ १०६। १, ३॥ १३०। ४॥

कुसुमाञ्जलिप्रकरणोद्धितग्रन्थकर्षादिनाम्ना-
मकारादिक्रमेण सूची ।

प्रथमभागस्य ।

अ ।

अभिहितान्वयवादी ४८० । १ ॥

आ ।

आचार्य्य २६४ । ८ ॥

औ ।

औपनिषदाः १२ । २ ॥

क ।

कपिल ३३४ । ५ ॥ ३३७ । ४ ॥

कापिल १२ । ३ ॥

काय १७ । १ ॥

ग ।

गुह ६१ । १ ॥ ४८१ । १ ॥

गौड़मीमांसक ४६६ । ६ ॥

घ ।

घान्वाक १७ । १ ॥ १६२ । ७ ॥ ३७० । ७ ॥ ३७१ । ८ ॥ ३७७ । ७ ॥

ङ ।

दिगम्बर १६ । २ ॥

।

न।

नास्तिक ३७३।१०॥
नैयायिक १६।३॥

प।

पातञ्जल १४।२॥
पौराणिक १६।१॥
प्राभाकर ४६४।१॥

ब।

बौद्ध ३३१।३॥

भ।

भास्कर ३३२।५॥

म।

मनु ३१७।२॥
मनोवैभववादी ३४६।१॥
महापाशुपत १५।१॥
मीमांसक १६।३॥ १५७।७, ८॥ ३७३।११॥

य।

याज्ञिक १६।१॥

व।

वैशेषिक ४४८।३॥
वैश्याव १५।२॥
व्यास ३२६।३॥

श।

शैव १५।२॥

॥

स।

सूत्रकार ३८६। ४॥

सौगत २८४। ८॥ ३३२। ५॥ ४१४। २॥

सांख्य १६०। २॥ ३३२। ४॥

द्वितीयभागस्य ।

क।

कानिदास १०६। ५॥

ग।

गौतम ४२। ७॥

प।

पाणिनि १०९। ८

ब।

बौद्ध १२। ६॥

म।

मनु १०५। ३॥ ११९। १०॥ १२६। १॥

महाप्रतीय २८। ३॥

मीमांसक २१८। ८॥

स।

सुगत ११९। ६॥

सौगत ८६। ५॥

कुसुमाञ्जलिप्रकरणधतश्लोकानामकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

प्रथमभागस्य ।

अन्ये परप्रयुक्तानां ४१३ । १ ।

उभयोरन्तरं ज्ञात्वा ३२१ । ८ ॥

जनानुरागप्रभवाद्भि सम्पदः ८६ । ७ ॥

यावच्चाव्यतिरेकित्वं ३६५ । १ ॥

द्वितीयभागस्य ।

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त १२३ । ८ ॥

स्वथापारे च कर्त्तव्यं १४७ । ३ ॥

कुसुमाञ्जलिप्रकाशोद्धितग्रन्थनाम्नामकारादि- क्रमेण सूची ।

प्रथमभागस्य ।

क ।

कौष ४१ । १२ ॥

ख ।

खण्डन ३८६ । ६ ॥

त ।

तत्त्वकौमुदी १३ । ७ ॥

तत्त्वचिन्तामणि २२७ । ३ ॥

न ।

न्यायनिबन्धप्रकाश ४२४ । १ ॥

प ।

परिशिष्टप्रकाश ५३३ । ३ ॥

व ।

वेद ४ । ११ ॥ १४ । ५, ६ ॥ १५ । ३, ५ ॥ १६ । ३ ॥ १७ । ४ ।
१८ । ६ ॥ २१ । ५ ॥ २२ । १ ॥ ३२ । ६, ८, ११ ॥ ३३ । ३ ।
२०५ । ६ ॥ २०६ । ५, ७, १२, १४ ॥ २१३ । ३ ॥ २१५ । १ ।
२१६ । १, ४, ५ ॥ २१७ । ६ ॥ २१८ । २, ६ ॥ २३४ । १० ।
२३५ । ३, ४ ॥ २६६ । १, ४ ॥ ३१४ । ४, ५, ६ ॥ ३१६ । ३,
४ ॥ ३१७ । १, २, ३, ५, ६, ७, ८, १० ॥ ३१८ । ३, ५, ६, १२ ।

॥

इ१६। २॥ इ२०। २, ६, १०, १२, १३, १४, ॥ इ२१। इ, ५,
 ६, ७, ८, १०, ११, १२॥ इ२२। ५, ६, ॥ इ२३। ४, ६, ८॥
 इ२४। १॥ इ२५। १, ८॥ इ२६। २, ३॥ इ२८। २, १०॥
 इ५१। ६॥ इ५१। ४॥ इ६४। ४, ६॥ इ६५। ३॥ इ६७।
 ७॥ इ६८। १, २, ३॥ इ६९। १, २, १२॥ इ७०। ५, १३॥
 इ७१। ३, ३, ५॥ इ८७। ५॥ इ८८। १, २, ६॥

श्र।

श्रुति ७। १५॥ १०। २, ८॥ १८। ७, १२, १४॥ २०। २॥ २१।
 ६, १२॥ २३। १, २॥ २४। १०॥ २७। ५॥ इ२५। ५॥
 इ८५। ६॥

स।

स्मृति १८। १४॥ इ१६। ४॥ इ१७। १, २, ३, ४, ६, ८, ९॥
 इ१८। २, ४, १२॥ इ१९। १, २॥ इ२०। ४, ६, ११, १२,
 १३॥ इ२१। ५॥ इ२५। ४॥ इ२६। ३॥ इ२७। १॥ इ२८। ५॥

द्वितीयभागस्य ।

आ।

आगम १०३। ७॥

ज।

ज्योतिःशास्त्र २२७। ८॥

द।

द्वितीयाध्यायप्रकाश १८१। ६॥ २१०। ३॥

न।

न्यायसूत्र ४४। ४॥

व ।

वेद १ । इ ॥ ४६ । ८ ॥ १०४ । ४ ॥ १०५ । २, ३, ४ ॥ १०६ । २,
 ३, ४ ॥ १०७ । २, ३, ४, ५, ८ ॥ १०८ । ५ ॥ १०९ । १, ८ ॥
 ११० । १, ५ ॥ १२० । ३, ४, ५, ६, ८ ॥ १२४ । ६, ११ ॥
 १२५ । २ ॥ १२६ । ३, ५ ॥ १२८ । ३, ६, १० ॥ १२९ । ६, ७ ॥
 १३० । १, २, ४ ॥ १३१ । ४, ६, ११ ॥ १३४ । ७, ८ ॥ १७८ ।
 १३ ॥ १७९ । ४ ॥ १८३ । ५ ॥ १८४ । २, ७, १३, १५ ॥ १८६ ।
 ७ ॥ २२३ । १३ ॥ २२४ । ४ ॥ २२७ । ८ ॥ २३० । १५ ॥ २३१ । १ ।

श ।

अति २२४ । ६ ॥

स ।

सूत्र ४६ । इ ॥ १६१ । १२ ॥

स्मृति १०६ । ६ ॥ १०७ । ४, ६ ॥ १०८ । ५, ७ ॥ १४४ । १० ।
 १६३ । १२ ॥

कुसुमाञ्जलिप्रकाशोल्लिखितग्रन्थकर्त्तादिनाम्ना-
मकारादिक्रमेण सूची ।

—*—
प्रथमभागस्य ।

अ ।

अन्विताभिधानवादी ४७८ । ३ ॥

अस्मत्पिट्टचरणाः २६ । १ ॥ १०७ । ५ ॥ ११६ । १३ ॥ १२५ । ६ ॥

२०६ । ३ ॥ २२५ । ४ ॥ २७४ । १६ ॥ २६८ । ५ ॥ ३८६ । १० ॥

४०६ । १ ॥ ४१७ । ८ ॥ ४३६ । ६ ॥ ४५७ । ५ ॥ ४७१ । ११ ॥

अस्मद्गुरवः ११२ । ६ ॥

आ ।

आचार्य्य ४०१ । ४ ॥

क ।

कपिल १४ । १ ॥ ३३८ । १, २ ॥

ग ।

गङ्गेश्वर २ । २ ॥

गुरुः ४३६ । ४ ॥ ४८१ । ४ ॥

घ ।

घान्वाक ३२ । ५ ॥ ३३ । ४ ॥ १६२ । ७ ॥ २६८ । ३ ॥ ३७१ । ७ ॥

३७२ । ५ ॥ ३७७ । ५ ॥

ज ।

जरन्मीमांसक ६१ । ५ ॥ ४२७ । ११ ॥

न ।

नवीनः ४६६ । ७ ॥

नास्तिक ६० । ३ ॥

नैयायिक १६ । ६ ॥ ३५६ । २ ॥

॥०

प।

प्रभाकर ४८१। ११ ॥

प्रभाकर १३३। १० ॥ २१६। ४, ६ ॥ २३१। ६ ॥ २६६। १ ॥
४६४। १ ॥

ब।

बौद्ध ७६। ३ ॥ ३३१। २

भ।

भट्ट २२०। ७ ॥ २३१। १५ ॥ २७६। ३ ॥ ३२६। ३ ॥ ३५६। २ ॥
४७८। ३ ॥ ४८१। ११ ॥ ५३२। २ ॥
भाट्ट १३३। ११ ॥ २१६। ५ ॥ २३१। ८ ॥
भास्कर ३३२। ३ ॥

म।

मीमांसक १८। १ ॥ ५८। ६ ॥ १११। ११ ॥ २६८। ३ ॥ ३०३। ४ ॥
मुरारिमिश्र ११४। ६ ॥ २१६। ६ ॥

र।

रत्नकोषधृतः ६८। ५ ॥

व।

वाचस्पतिमिश्र १३। ७ ॥

श।

शबर ४२८। ७

स।

सम्प्रदायविदः ४१। ४ ॥ १२५। ६ ॥ ४३२। ८ ॥ ४६४। १४ ॥
साम्प्रदायिक २२५। ४ ॥ ३०१। १४ ॥
सांख्य १८। २ ॥ १६०। ५ ॥ १६१। ६ ॥ १६३। ५ ॥ १६५। ७ ॥
१६६। ६ ॥ १६६। ६ ॥ १७१। २ ॥ ३३२। १ ॥
सौगत १८५। ८ ॥

III/

द्वितीयभागस्य ।

अ ।

अस्मत्पिट्टचरणाः १४ । १८ ॥ ६४ । १० ॥ १६३ । १६ ॥ १८२ । १७ ॥

ब ।

ऋजवः ११६ । ५ ॥

क ।

कालिदास १०६ । ६ ॥

ग ।

गङ्गेश्वर २०४ । ७ ॥

प ।

पाणिनि १४७ । ४ ॥

पाषण्ड १२० । २, ३, ४ ॥

भ ।

भट्ट १२६ । ५ ॥ १६६ । ६ ॥ २१५ । ७ ॥

म ।

मनु १०६ । २ ॥ १०६ । ६ ॥ २३४ । ४ ॥

व ।

वैयाकरण १५३ । १७ ॥

स ।

साम्प्रदायिक ११६ । १ ॥

सुगत १११ । ३ ॥

सूत्रकार ४२ । २ ॥

सौगत ८५ । ८ ॥

सौत्रान्तिक १२ । ३, ६ ॥

मकरन्दोत्प्लिखितग्रन्थनाम्नामकारादिक्रमेण सूची ।

प्रथमभागस्य ।

अ ।

अनुमानप्रकाश ७५ । २ ॥ १०७ । १०, १९ ॥ ११० । ५ ॥ ११९ । २ ॥
१२७ । ३ ॥ १४० । २ ॥ २१२ । ११ ॥ ३६८ । ३ ॥ ३८४ ।
१२ ॥ ३८६ । १४ ॥ ३८३ । २ ॥

ग ।

गुणभाष्य ११७ । १३ ॥

च ।

चिन्तामणि १३१ । १३ ॥

द ।

द्रव्यप्रकाश ६७ । १६ ॥ १५३ । १४ ॥ ३१७ । ६ ॥

प ।

परिमल ५१ । ८ ॥ ५२ । १० ॥ ४१० । ८ ॥ ५१८ । २ ॥

प्रत्यक्षखण्ड ३४५ । १५ ॥

प्रत्यक्षप्रकाश ६१ । ३ ॥ १०८ । ६ ॥ १८६ । ४ ॥ २१० । १४ ॥ ३१२ ।
११ ॥ २२५ । १६ ॥ २३४ । ८ ॥ ३५१ । १ ॥ ३५६ । १ ॥ ५२३ । १ ॥

प्रमेयतत्त्वबोध ३८४ । २० ॥

ब ।

बौद्धाधिकार ३३० । ३ ॥

ल ।

लीलावती १३१ । १४ ॥

लीलावतीप्रकाश १०५ । ६ ॥ ११८ । ७ ॥ १४६ । ३ ॥

||

व ।

वेद २०५ । ८ ॥ ३२२ । ३ ॥ ४८८ । १ ॥

ब ।

शब्दखण्ड ३०८ । ५ ॥

शब्दप्रकाश २६६ । ११ ॥ ३७३ । ५ ॥ २८० । ६ ॥ २८६ । ६ ॥
२६५ । १ ॥ ३११ । ६ ॥ ३१६ । १ ॥ ४४८ । ३ ॥ ४६३ । ५ ॥

द्वितीयभागस्य ।

अ ।

अनुमानप्रकाश ५३ । १८ ॥ ५६ । १ ॥ ६३ । ६ ॥

आ ।

आगम १०५ । २ ॥ १११ । २ ॥

प ।

परिमल २ । १० ॥ १४१ । ५ ॥

प्रकाश २११ । ५ ॥

प्रत्यक्षप्रकाश ६ । ३ ॥

व ।

वेद १ । ३, ४ ॥ १०५ । ५, १२, १३, १४ ॥ १०६ । ६ ॥ १०८ । २ ॥
१२६ । १ ॥ १२८ । १ ॥ १३० । १ ॥ १३१ । ४ ॥

ब ।

शब्दप्रकाश १०७ । १ ॥ १५२ । ३ ॥ १७६ । ६ ॥ २०४ । ३ ॥ २२१ ।
२ ॥ २२३ । १ ॥ २२६ । २ ॥

स ।

स्मृति १०७ । २ ॥

अवशिष्टांशस्य ।

अ ।

अनुमानप्रकाश ८ । १५ ॥ ६ । १६ ॥ १२ । २४ ॥

अन्यथाख्यातिवाद १२ । १६ ॥

ब ।

चिन्तामणि १२ । २५ ॥

प ।

पुराण ५ । २३ ॥

व ।

वेद ४ । २२ ॥

ज ।

श्रुति ५ । २०, २१ ॥ ६ । २२, २६ ॥ ७ । १, १६ ॥

स ।

स्मृति ५ । २३ ॥

मकरन्दोष्णितग्रन्थकर्षादिनाम्नामकारादि- क्रमेण सूची ।

प्रथमभागस्य ।

अ ।

अभिहितान्वयवादी ४०६ । ४

ग ।

गङ्गेश १५१ । १ ॥ ४४५ । १६ ॥ ४४६ । १० ॥

गुह ११६ । ८ ॥

च ।

चार्वाक १६२ । १ ॥ ३८६ । ७ ॥ ३८८ । १ ॥

ज ।

जैबायिक ३६६ । १ ॥

प ।

प्रकाशकृत् ५१८ । ५ ॥

प्रभाकर ४०८ । १ ॥

भ ।

भट्ट ११८ । १७ ॥ २३६ । १ ॥ ३४६ । १ ॥ ३४७ । १ ॥ ३५६ । १ ॥

४०६ । ५ ॥

म ।

मिश्र २३१ । २ ॥

मीमांसक १४८ । ३ ॥ १४९ । ६ ॥ १५१ । १८ ॥ ३१८ । ७ ॥

१८

व।

वर्द्धमान ६३।२२।३८०।२१,२०॥

वैशेषिक ११०।१३॥०२०।१॥

स।

सम्प्रदाय २१८।०॥

सर्वनित्यतावादी १६१।२॥

द्वितीयभागस्य।

क।

कथकसम्प्रदाय १०६।२॥

भ।

भट्ट १।३॥

म।

मनु १०५।६॥

स।

सम्प्रदाय ५३।१॥

सुमत १११।२॥

अवशिष्टांशस्य।

क।

नैयायिक १०।१५॥

व।

वौद्ध १०।१५॥

स।

साम्प्रदायिक २१।२०॥

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणस्याकारादिक्रमेण

विषयसूची ।

प्रथमभागस्य ।

विषयः ।	अ ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अदृष्टस्य भोक्तृनिष्ठत्वव्यवस्थापनम्	...	१५७	१२
अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनम्	...	५०२	१
अनुपलब्धेरीश्वरबाधकत्वनिरासः	...	३४१	१
अनुमानप्रमाणाव्यवस्थापनम्	...	३७४	१
अपूर्वव्यवस्थापनम्	...	८८	३
अप्रयोजकनिरूपणम्	...	३६४	१
अप्रयोजकस्य हेत्वाभासान्तर्भावविचारः	...	४१४	६
आ ।			
आकाशिकत्ववादखण्डनम्	...	४१	१
आचारस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलात्वव्यवस्थापनम्	...	३२६	२
इ ।			
ईश्वरविषये वादिनां मतानि	...	१२	१
ईश्वरविषये विप्रतिपत्तयः	...	२७	१
ईश्वरानुमानम्	...	२०६	१
उ ।			
उपमानलक्षणम्	...	४४७	१
उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनम्	...	४३२	५
उपलक्षणास्य कारणाताखण्डनम्	...	१२४	१
उपाधिलक्षणम्	...	३६५	३

क ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कारणतापदार्थनिर्यायः	...	१४४ २
कार्यकारणप्रवाहस्यागादित्वव्यवस्थापनम्	...	५३ ४
कार्यकारणभावव्यवस्थापनम्	...	३४ १
कार्यकारणयोः समानजातीयत्वनियमो- न तु समानधर्मत्वनियमः	...	१६८ ८
क्षयमङ्गवादखण्डनम्	...	१७६ ५
क्षयमङ्गवादः	...	१७५ ५

ख ।

जातिशक्तिवादखण्डनम्	...	२८४ १
जातिसाधुर्थविचारः	...	१८० १

ग ।

दृष्टारण्यमयीनां वद्विकारणत्वविचारः	...	५८ २
-------------------------------------	-----	------

द ।

दहनसामान्यस्य प्रयोजकनिरूपणम्	...	८१ १
-------------------------------	-----	------

न ।

नित्यविभोः कारणत्वव्यवस्थापनम्	...	१६७ ५
--------------------------------	-----	-------

प ।

परमाणूनां पाकजविशेषेण कार्यविशेषजनकत्वम्	...	१३४ ५
धरात्मनः परस्यायोग्यत्वव्यवस्थापनम्	...	३५८ ५
प्रतिबन्धकपदार्थनिर्वचनम्	...	१०१ ४
प्रत्यक्षमात्रप्रमाणावादखण्डनम्	...	३७३ १
प्रध्वंसस्य व्यापारत्वखण्डनम्	...	१२२ १

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
प्रलयव्यवस्थापनम्	...	२६६ ४
प्रलयानन्तरं सृष्ट्युपपादनम्	...	३३२ १
प्रामाण्यस्य गुणान्यत्वव्यवस्थापनम्	...	२०७ २
प्रामाण्यस्य परतो ग्रहव्यवस्थापनम्	...	२१८ २
भ ।		
भूतचैतन्यवादखण्डनम्	...	१७३ ७
भूतचैतन्यवादः	...	१७३ २
भेदाभेदवादखण्डनम्	...	१७१ ४
म ।		
मनोवैभववादखण्डनम्	...	३४७ १
मनोवैभववादः	...	३४६ १
महाजनपरिग्रहपदार्थनिर्वचनम्	...	३२६ ८
य ।		
योग्यानुपलब्धेरभावनिश्चायकत्वव्यवस्थापनम्	...	३४३ १
व ।		
वेदङ्गास्यव्यवस्थापनम्	...	३१४ ४
श ।		
शक्तिपदार्थखण्डनविचारः	...	५८ ३
शक्तिपदार्थनिर्णयः (न्यायमते)	...	१४४ २
शक्तिसंख्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वखण्डनम्	...	४२७ ६
शब्दनित्यतावादखण्डनम्	...	८३५ १
शब्दस्य प्रमाणाभ्यन्तरत्वव्यवस्थापनम्	...	४४८ ३

विषयः ।	पृष्ठै ।	पङ्क्तौ ।
सावृष्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वखण्डनम्	... ४२४	४
सांख्यमतखण्डनम्	... १६६	३
सांख्यमतप्रक्रिया	... १६०	३
सिद्धसाधनस्य हेत्वाभासान्तर्भावविचारः	... ४१५	१
सुषुप्तिनिरूपणम्	... ३५८	३
स्वभाववादखण्डनम्	... ४८	४
स्वापनिरूपणम्	... ३५७	६

द्वितीयभागस्य ।

ई ।

ईश्वरस्यापि शरीरपरिग्रहः	... १०२	८
ईश्वरानुमानम्	... ४६	४

क ।

क्षयिकत्वविचारः	... २७	२
-----------------	--------	---

ज ।

ज्ञातताखण्डनविचारः	... १६	१
--------------------	--------	---

द ।

द्वयकपरिमाणादीनां संख्याजन्यत्वव्यवस्थापनम्	... ११२	६
---	---------	---

प ।

परमाण्वादीनामीश्वरशरीरत्वव्यवस्थापनम्	... ७५	४
प्रमाणक्षयम्	... { १ ४२	{ ५ ६

१॥

व ।

विषयः ।		पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
विधिविचारः	...	१३५	१
वेदलक्षणम्	...	१०५	१

ख ।

खप्रस्थानुभवरूपत्वव्यवस्थापनम्	...	२३५	२
--------------------------------	-----	-----	---

कुसुमाञ्जलिप्रकाशस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

प्रथमभागस्य ।

अ ।

अदृष्टे विप्रतिपत्तिः	...	२६	६
अनादेर्वेदस्य भगवता द्योतनम्	...	१४	७
अन्यथासिद्धिपदार्थनिरूपणम्	...	१४६	१
अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमतम्	...	१७१	११
अलौकिके विप्रतिपत्तिः	...	२८	३
अस्मदाद्यदृष्टैर्भगवच्छरीरनिष्पत्तिः	...	१४	७

आ ।

आशयपदार्थकथनम्	...	१४	४
----------------	-----	----	---

उ ।

उत्पत्तिपदार्थनिरूपणम्	...	१४४	५
उपमानलक्षणम्	...	४४७	५

क ।

कारणत्वपदार्थविचारः	...	१४४	२
कार्यकारणभावव्यवस्थापनम्	...	३३	१२

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
कार्यकारणभावागभ्युपगन्तुकार्वाकमतम्	...	३३ ०
कालस्य घट्टिन्त्रियवेद्यत्वकथनम्	...	२८१ ११
ज्ञोष्यपदार्थकथनम्	...	१० २
द्वयिकत्वे विप्रतिपत्तिः	...	१०५ ०
ग ।		
गुणगतजातौ साङ्ख्यस्यादोषत्ववादिमतम्	...	१८२ ३
घ ।		
घटत्वजातेः संख्यानदृष्टित्वमतखण्डनम्	...	१८२ १०
घटत्वजातेः संख्यानदृष्टित्वमतम्	...	१८१ ८
घटत्वजातेः साङ्ख्यविचारः	...	१८१ ५
घटत्वजातेर्गनात्वथवस्थापनम्	...	१८२ ०
घटत्वस्योपाधित्वथवस्थापनम्	...	१८३ २
ज ।		
ज्ञानप्रामाण्ये विप्रतिपत्तिः	...	३१५ १०
त ।		
पुरीयसंसर्गाभावनिरूपणम्	...	२०८ ०
द ।		
प्रथमाज्ञात्कारे योग्यविशेषगुणस्य प्रयोजकत्वम्	...	३०५ ५
प ।		
पक्षैकदेशस्य दृष्टान्तत्वम्	...	३०२ ०
परलोके विप्रतिपत्तिः	...	३० २
परिष्ठाभिनित्यकथनम्	...	१३ ०
पाठक्रमार्थक्रमस्य वलनत्वम्	...	२० १

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदः	...	२४८ ६
प्रतियोगिभ्रंसयोरेकात्राजगत्त्वम्	...	१२३ ५
अवरपदार्थकथनम्	...	१८ ४
भ ।		
भेदाभेदवादखण्डनम्	...	१०२ १
भेदाभेदवादः	...	१०१ ८
म ।		
मित्यगन्तवतः कर्मजन्यमदृष्टं न तत्त्वज्ञानवतः	...	१५ ६
न ।		
नाश्वारसावसिक्तबीजस्थाय्यपुष्पजनकत्वम्	...	१३४ ३
व ।		
विपाकपदार्थकथनम्	...	१४ ३
विशिष्टस्थानर्थान्तरत्वकथनम्	...	१०५ ३
व्याप्तिनिरूपणम्	...	३८८ ७
श ।		
शक्तिखण्डनविचारः	...	७३ १
शक्तौ विप्रतिपत्तिः	...	८६ १
स ।		
साधनत्वे विप्रतिपत्तिः	...	३० ८
सिद्धसाधनस्य दशाविशेषे दोषत्वम्	...	२५ ३
सिद्धसाधनस्य पृथग्दूषणत्वाभावः	...	२५ ४
सिद्धसाधनस्य स्वार्थागुमानेऽदोषत्वम्	...	१८ २
सिद्धसाधनस्य हेत्वाभासताद्यवस्थापनम्	...	२२ ३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सौरभशैत्ययोरेकाधाहृत्वाभावः	... १३५	१
संयोगस्यानत्ववादः	... २७६	३
संश्रयं विनाऽपि न्यायावतारः	... २६	२
स्तुतिनिन्दार्थवादाभ्यां विधिनिषेधवाक्याकल्पनम्	... ३२०	१६

द्वितीयभागश्च ।

	अ ।		
अपूर्वकल्पनविचारः	...	१८८	१०
	त ।		
तत्तालक्षणम्	...	१९	७
	द ।		
देवताप्रीतेर्यागव्यापारत्वखण्डनम्	...	१८३	६
	ध ।		
धारावहनबुद्धौ मानम्	...	४	५
	प ।		
प्रौढधेयत्वलक्षणम्	...	१०७	६
	ख ।		
खेदलक्षणम्	...	१०७	६
	स ।		
समवायिकारणस्य कार्यसमानकालत्वम्	...	१८	८

मकरन्दस्याकारादिक्रमेण विषयतृची ।

प्रथमभागस्य ।

विषयः ।	अ ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
अन्यथासिद्धस्य त्रित्ववादिमतम्	...	१५०	२५
	ब ।		
घटत्वस्य माद्वघटमात्रवृत्तित्वमतम्	...	१८४	२
घटत्वस्योपाधित्वखण्डनम्	...	१८३	७
	त ।		
द्वितीयान्यथासिद्धत्वेऽन्येषामन्तर्भावः	...	१५२	२१
	द ।		
द्वितीयान्यथासिद्धलक्षणाविचारः	...	१५१	११
	ध ।		
ध्वंसस्यापि सामान्याभावः	...	२४८	५
	न ।		
निरधिकरणाऽप्यभावप्रतीतिः	...	२४४	१
निरन्वयध्वस्तस्यापि जनकत्वम्	...	१२५	१
	प ।		
प्रत्यक्षे स्वसमयवर्तित्वेन हेतुत्वमतम्	...	२३७	३
प्रथमान्यथासिद्धे चतुर्थान्यथासिद्धस्यान्तर्भावविचारः	...	१५०	१०
प्रयत्नद्वैविध्यखण्डनम्	...	२१५	१
प्रायश्चित्तस्य साक्षात्प्रापध्वंससाधनत्वम्	...	१२७	३
	स ।		
संयोजप्रागभावादेर्मतभेदेनाद्याप्यवृत्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वञ्च	...	१७२	६

द्वितीयभागस्य ।

	प ।		
पूर्ववर्तितामात्रेण हेतुत्वम्	...	१६	३
	स ।		
समवायिकारणस्य कार्यसमानकालत्वनियमः	...	१६	३

कुसुमाञ्जलिप्रकरणौयकारिकानामकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

प्रथमभागस्य ।

प्रतीकः ।	अ ।	इडे ।	पङ्क्तौ ।
अनियम्यस्य गायुक्तिः	...	४८६	१
अनैकान्तः परिच्छेदे	...	४५१	१
अवच्छेदग्रहप्रौथ्यात्	...	५२६	४
	आ ।		
आगमादेः प्रमाणात्वे	...	३७०	५
	इ ।		
इत्येषासहकारिशक्तिरसमा	...	२०२	१
इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेश्च	...	३६६	३
	ए ।		
एकस्य न क्रमः ह्यपि	...	८४	४
	क ।		
कर्तृधर्मानियन्तारः	...	१६६	३
कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं	...	३३६	३
	ख ।		
चिरध्वस्तं फलायासं	...	६४	४
	ज ।		
जन्मसंस्कारविद्यादेः	...	३१४	५
जयेतरनिमित्तस्य	...	१४१	५

द ।

विषयः ।

श्लो ।

पङ्क्तौ ।

दुष्टोपलम्भसामग्री	...	३६६	३
दृष्ट्यदृष्ट्योः क्व सन्देहः	...	३७१	३

न ।

न घासौ क्वचिदेकान्तः	...	४८५	६
न प्रमाद्यमनाप्तोक्तिः	...	४८४	८
न वैजात्यं विना तत् स्यात्	...	१७७	१
नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः	...	१७६	७
निमित्तभेदसंसर्गात्	...	१३८	१
निर्णीतशक्तेर्वाक्यादि	...	४६४	८
न्यायचर्चयमीशस्य	...	१८	१

प ।

परस्परविरोधे हि	...	४२४	६
पूर्वभावो हि हेतुत्वं	...	१८७	५
प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यात्	...	५०२	३
प्रतियोगिनि सामर्थ्यात्	...	५२२	७
प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरः	...	५३३	६
प्रमायाः परतन्त्रत्वात्	...	२०६	४
प्रवाहोनादिमानेषः	...	५३	४

भ ।

भावो यथा तथाऽभावः	...	१०१	३
-------------------	-----	-----	---

य ।

योग्याऽदृष्टिः कुतोऽयोग्ये	...	३४३	१
----------------------------	-----	-----	---

व ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
वर्षादिवद्भ्रुवोपाधिः ...	३००	४
विप्लवा विंशत्युत्तिर्गो ...	८८	५
व्यस्तपुंदूषणाश्रुः ...	४६८	२
व्यावर्त्याभाववत्तैव ...	३६४	५

श ।

शङ्का चेदनुमाऽस्थेव ...	३८१	१
श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं ...	४३७	१

स ।

सत्यक्षप्रसरः ...	१	१
संस्कारः पुंस एवेष्टः ...	१२६	५
सम्बन्धस्य परिच्छेदः ...	४३२	५
सादृश्यस्यानिमित्तत्वात् ...	४३४	१०
साधर्म्यमिव वैधर्म्यं ...	४२६	३
सापेक्षत्वादनादित्वात् ...	३४	१
स्थैर्यदृष्ट्योर्न सन्देहः ...	१६२	८
स्वर्गापवर्गयोर्मागं ...	६	१

ह ।

हेतुभूतिनिषेधो न ...	४२	१
हेतुशक्तिमनादृत्व ...	१६०	१
हेत्वभावे फलाभावात् ...	४८७	३

१॥

द्वितीयभागस्य ।

प्रतीकः ।	अ ।	पृष्ठैः ।	पङ्क्तौ ।
अतिप्रसङ्गात् फलं	...	१७३	१
अनैकान्यादसिद्धेर्वा	...	१८	३
अर्थेनैव विशेषो हि	...	२१	५
अध्याप्तेरधिक्यातेः	...	१	५
असत्त्वादप्रवृत्तेश्च	...	१६७	१
अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर	...	२३८	५
	आ ।		
आद्योपलभ्ये संख्येये	...	१५७	३
	इ ।		
इत्येवं अतिनीतिसंज्ञवज्जलैः	...	२३६	३
इत्येष नीतिकुसुमाङ्गलिसञ्ज्वलश्रीः	...	२४०	३
इच्छहानेरनिष्ठातेः	...	१२७	३
	उ ।		
उद्देश एव तात्पर्यं	...	१२०	८
	क ।		
कार्यत्वान्निरुपाधित्वं	...	१००	७
कार्यायोजनघृत्वादेः	...	४६	४
कृताकृतविभागेन	...	१४३	१
कृतश्च एव हि वेदोऽयं	...	२२४	१०
	त ।		
तर्काभासतयाऽन्येषां	...	८४	८

२)

न ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात्	...	५७ १
प्रकृतिः कृतिरेवात्र	...	१३५ ३
भावनैव हि यत्मात्मा	...	१४७ १५
मितिः सम्बन्धपरिच्छिन्तिः	...	४२ ६
विधिवर्द्धुरभिप्रायः	...	२२१ ४
साक्षात्कारिणि नित्यबोगिनि	...	४८ ३
स्यामभूवं भविष्यामि	...	२३१ ४
स्यभावनियमाभावात्	...	१७ १
स्वातन्त्र्ये जड़ताहानिः	...	६१ ११
हेतुत्वाद्गुणागाद्य	...	२१६ ५

	(Text) Part I, Fasc. 1, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each
	(English) Part II, Fasc. 1
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Text) Fasc. 1
Parāśara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each
Parāśara, Institutes of (English)
Prāta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 1-12 @ /6/ each
Ditto Lātyāyana, (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each
Ditto S'āṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-3 @ /6/ each
* Sāma Veda Samhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.
Saṅkhya-Sūtra Vṛitti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each
Ditto (English) Fasc. 1-3
* Sankara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each
* Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. 3 (English preface only)
S'rī Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each
Suśruta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each
* Taittirīya Āraṇya, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each
* Ditto Samhitā, (Text) Fasc. 9-37 @ /6/ each
Tāṇḍya Brahmana, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each
Tattva Chintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. I @ /6/ each
Tul'si Saṭ'sai, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each
Uvāsagadaśā, (Sanskrit and English) Fasc. 1-6 @ /12/
Varāha Purāna, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each
* Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, each Fasc.
Vishṇu Smṛiti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each
Vrihannārādiya Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/
Vrihat Soayambhu Puran, Fasc. I-III

Tibetan Series.

Pag-Sam Ṭhi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/ each
Rtogs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/ each

Arabic and Persian Series.

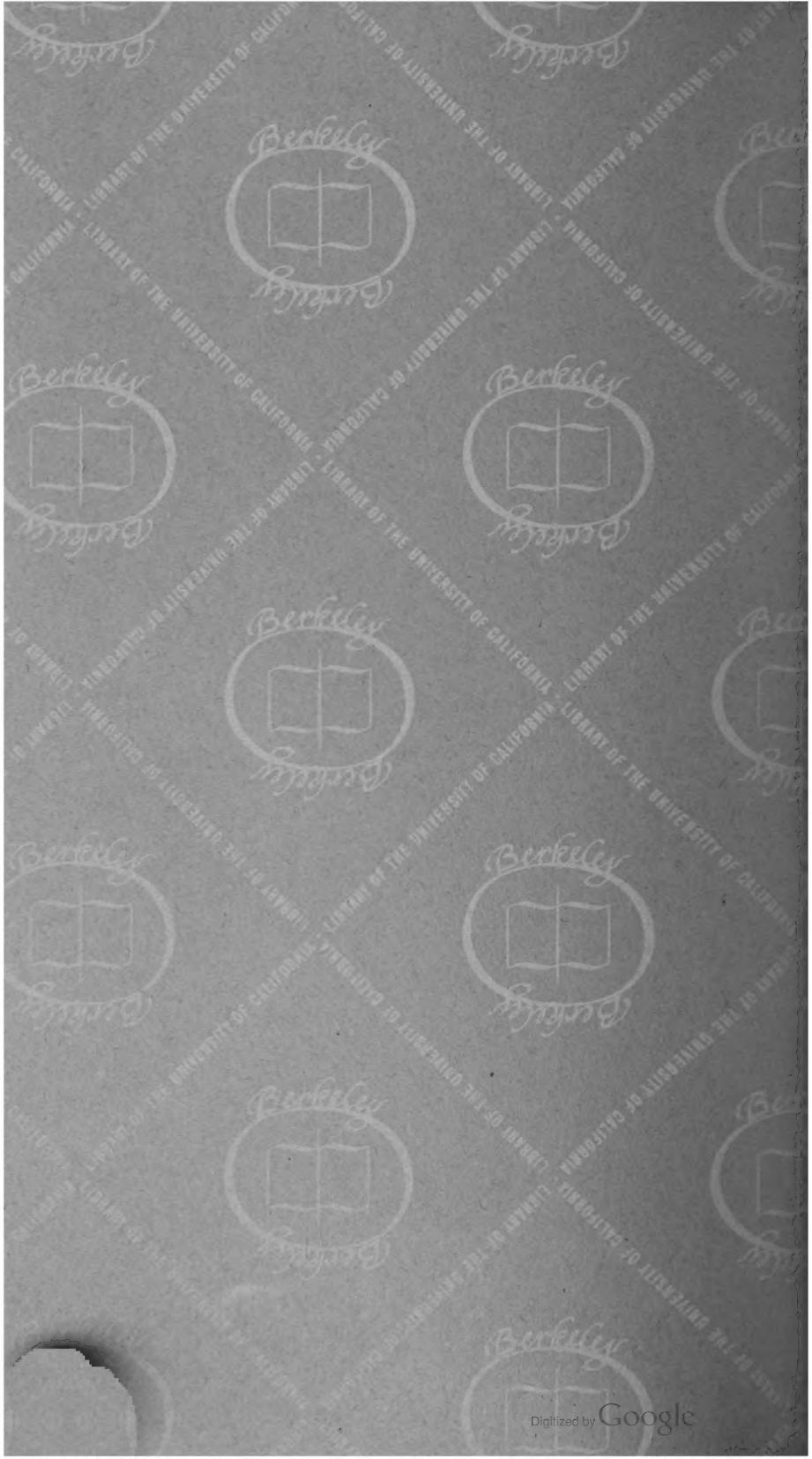
* Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each...
* Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger
Bādshānāmah with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1 & 2 @ 1 each
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-3 @ 1/ each
Farhang-i-Rashidī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each
Fihriṣh-i-Ṭūsi, or, Ṭūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ 1/ each
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each
Ditto Azādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each
Haft Āsmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each
Iṣābāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, Fasc. 1-9; Vol. IV, Fasc. 1-9 @ /6/ each
Maghāzi of Waqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete sets are not applied.

Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Zia-al-din Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each
Tārīkh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each
Tārīkh-i-Firozshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each...	...
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each
Wis o Rama, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ...	Rs. 50
Ditto Index to Vols. I-XVIII ...	5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (12), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.	
<i>N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>	
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1835—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ...	2
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ...	2
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ...	4
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ...	4
5. Anis-ul-Musharrahin ...	3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ...	3
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ...	3
8. Istilahat-us-Sūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ...	1
9. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ...	32
10. Jawami-ul-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2
11. Khizanat-ul-'ilm ...	4
12. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ...	40
13. Modern Vernacular Literature of Hindustani by G. A. Grierson. (Extra No., J. A. S. B., 1888) .	4
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ...	18
15. Sharaya-ool-Islām	

YD 07330

